

ה ע ב ר

דניאל סופר
רחוב ירושלים 29, רשלי"צ

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מועצת המערכת:

ז. שזר

פ. שניאורסון

ב. שוחטמן ז"ל

יוחנן טברסקי

המערכת:

בן ציון כץ

ברוך קרוא

המזכיר:

א. אהרוני

תל-אביב

אלול תשי"ז

חברת ה'

נוסד לזכר חיים כהן בפסרבורג

הוצאת -אלתירא", אנודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החנוך והתרבות

ה ת ו כ ן

עמוד

- 3 הפרלמנט הראשון ברוסיה, הדומה הממלכתית — מאת בן-ציון כץ
- 11 יובל שנשכח (50 שנה לועידת הלסינגפורס) — מאת יצחק גרינבוים
תכנית עליה לארץ-ישראל (תזכיר לחברת כ"ח) —
- 18 מאת פרץ סמולנסקין ז"ל
- 29 תולדות חיי — מאת הרב דוד סלאסטש (סלושץ)
- 44 ד"ר מכס מגדלשטם בתקופת הציונות המדינית — מאת יהודה סלוצקי
השתללות דוד וולפסון להכרה חוקית בהסתדרות הציונית ברוסיה —
- 69 מאת ד"ר נ. מ. גלבר
- 74 בר-פלוגתא של פלוה — מאת ישראל ברמן
גירוש היהודים מפלכי המערב ברוסיה ומלחמת העולם הראשונה —
- 85 מאת ח"כ הרב ד"ר מ. גורוק
- 90 הליברלים הרוסים במאה ה-19 ושאלת היהודים — מאת יצחק מאור
- 104 שלש מהפכניות יהודיות — מאת כסניה
- קהילות באירופה המזרחית
- 110 פרשיות הורדנה — מאת דב רבין
- 128 ייקטרינוסלב — מאת צבי הרכבי
- נפש לנעדרים
- 133 ברוך שוחטמן ז"ל — מאת שלום בן-ברוך
- 136 האזכרה לברוך שוחטמן במלאת 30 לפטירתו
- 145 דוד מירנבורג ז"ל — מאת אברהם דרויאן
- 147 הרב אריה קרלין — מאת פ. דייקן
- 149 ד"ר ח. ד. הורביץ, כלכלן וסופר — מאת ד"ר ש. אורחוב
- 152 יהודית חלד ז"ל
- אגרות סופרים
- 153 אגרות אברהם מאפו
- 157 אגרות אחד-העם
- ביבליוגרפיה
- ספר החיים של פרופ' שמעון דובנוב ז"ל, חלק ג';
- 166 חיי בסיביריה של מ. נובומייסקי — מאת ב. ק.

בן-ציון כז

הפרלמנט הראשון ברוסיה — הדומה הממלכתית

לא חשבנו את הדומה הממלכתית לפי המניפסט משנת 1905 כפרלמנט אמתי, כי אי אפשר לפרלמנט כשיש שלטון יחיד. ובמניפסט של אוקטובר 1905 נאמר בפירוש, שהצאר ניקולאי הוא מושל יחיד (ברוסית: „סאמודרוז'ץ“). אבל בכל זאת, בהתחשב עם המצב הכללי, היה זה כעין פרלמנט. היתה תקוה שבמשך הימים יתפתח ויהיה כמו בשאר המדינות הקונסטיטוציוניות. אולם לא הכל הסכימו ללכת לבחירות לפרלמנט זה. בשנה שלפניה, כלומר בשנת 1905, לפני הכרזת הקונסטיטוציה, היו כל הדרישות של המפלגות השונות לבחירות כלליות, בלי שום צנזורה, „הפרלמנט“ צריך היה להבחר לפי חוק מועצת המיניסטרים לפי צנזורה, אמנם לא גדולה, אבל בכל אופן לא לפי בחירות כלליות. רבים חשבו, שהפרלמנט יהיה ריאקציוני. לפיכך הכריזו רבים חרם על הבחירות, למשל המפלגה הסוציאל-דמוקרטית וגם הבונד. מפלגת הסוציאל-דמוקרטים כבר היתה מחולקת בין הבולשביקים והמנשביקים, אבל דוקא הבולשביקים לא הכריזו מלחמה על הבחירות, אלא שהשתתפותם לא היתה פעילה. כל המפלגות של היהודים: הציונים והבלתי-ציונים היו בעד השתתפות בבחירות. זו היתה הפעם הראשונה בתולדות היהודים ברוסיה, שליהודים ניתנה זכות בחירה למוסד מדיני, בשעה שנשללה מהם הזכות לבחירות למוסדות עירוניים.

לפי תקנות הבחירות ולפי האזורים השונים בכל רוסיה — וגם בתחום המושב — אי אפשר היה ליהודים להבחר בכוחות של הבוחרים היהודים חוץ מן העיר וילנה, שממנה היה צריך להבחר ציר אחד, והיהודים היו באמת רוב בעיר זו. אמנם רוב לא גדול, מפני שהפולנים תפסו גם כן מקום ניכר בעיר זו. ידענו, שבכל זאת תהיה מלחמה גדולה בין הפולנים והיהודים ביחס לציר. אבל היתה תקוה רבה, שהיהודים ינצחו בבחירות. אמנם, היו מעט בונדאים בוילנה שהכריזו חרם על הבחירות, אבל מספרם לא היה גדול והם לא יכלו להשפיע על מהלך הבחירות. ידענו אז, כי הער"ד אוסקר גרוזנברג מציג את מועמדותו. הוא רכש קודם בוילנה דירה על שמו וזה היה מספיק לזכות הבחירה. גם ידענו שהפולנים מציגים כמועמד את הער"ד וורובלבסקי. כל היהודים בוילנה זכרו, שלפני חמש שנים בערך נלחמו גרוזנברג וורובלבסקי בדבר העלילה על בלונדס. וורובלבסקי היה מצד המשרתת וינצנטה, שהאשימה את בלונדס כי חתך בסכין את צווארה להוציא ממנה דם. הוא האשים את היהודים שהם משתמשים בפסח בדם נוצרי, וגרוזנברג נלחם כארי נגדו וסוף כל סוף ניצח. כל היתדות, לא רק בוילנה אלא בכל העולם, היתה אסירת תודה לגרוזנברג על הנצחון הזה. בוילנה ידעו הכל, שגרוזנברג עשה הכל בלי שום עזרה ציבורית, רק בכספו. גרוזנברג היה נערץ בוילנה בין כל השכבות היהודיות. והנה הוא עומד מול וורובלבסקי, ודאי שצריכים היו לבחור בו. אולם

גרונברג לא היה שייך לשום מפלגה. לא היה ציוני ולא היה סוציאל-דמוקרט וגם לא היה שייך למפלגה הקונסטיטוציונית הדמוקרטית, שנקראה בשם "קדטים", אלא שהיה יהודי בעל לב חם, איש היודע ללחום לזכויות היהודים ולכל מעשה של אי צדק. אבל היו רבים שחשבו שמוילנה צריך לבחור יהודי היודע את היהדות במקורה, ועם זה הוא צריך להשתייך למפלגה הקונסטיטוציונית-דמוקרטית ומתעמד כזה היה הד"ר שמריהו לוין. הוא היה מעורב ביהדות המקומית, היה מטיף בוילנה, וגם עורך עתון רוסי-יהודי יומי, היחיד בכל רוסיה — בשם "נובאיה זאריא" (השחר החדש). לוין היה נמנה גם על המפלגה הקדטית. בימים ההם יצא "הזמן" בוילנה בעברית — זה "וועקער" ביידיש, העתון היומי של הבונד, עתון שהיה בעד החרמת הבחירות, לפיכך לא התערב במלחמת הבחירות ל"דומה" הראשונה. אולם "הזמן" נלחם קצת לשם מועמדותו של גרונברג מפני החובה המוסרית לאדם שנלחם כל כך להצלת היהדות בימי בלונדס. ובפרט, שמצד הפולנים מעמידים את וורובלסקי שהאשים את היהודים. אמנם, וורובלסקי כבר הכריז בשנת 1906 שהוא עומד על צד היהודים ומתחרט על מעשיו. אולם הליברליות של וורובלסקי היתה מוטלת בספק גדול. הכריע בדבר זה מקסים וינבר, שבשום אופן לא הסכים לבחירת גרונברג מטעמים שונים, וביחוד מפני שאיננו שייך לשום מפלגה. לויןבר היה כוח השפעה, ביחוד החזיק בדעתו ההיסטוריון שמעון דובנוב שישב בוילנה. לפיכך הוצע שמריהו לוין. הוא היה אחד הציונים הפעילים, ובכל זאת הסכימו למועמדותו גם הבלתי ציונים, ביחוד מפני שוינבר, שהיה רחוק מציונות, הציע את לוין.

כאמור, רק בוילנה אפשר היה ליהודים לבחור בכוחות עצמם. ובכל תחום המושב היה הכרח לבוא לידי הסכם עם הכוחות הלא יהודים, אבל רק הליברלים שלהם, אלה שהכירו בזכויות היהודים ואלה שהבטיחו להלחם ב"דומה" בעד שיווי זכויות של היהודים. אלה היו הרוסים "הקדטים". והיהדות הרוסית כמעט שהחליטה, שאפשר לבוא להסכם בבחירות עם הרוסים הקדטים שבתכניתם היה סעיף שיווי זכויות לכל תושבי רוסיה, מבלי הבדל לאום, דת וגזע. לא נזכרו יהודים במפורש, אבל זה היה כלול במלים "בלי הבדל דת, גזע ולאום". היתה עבודה רבה ליהודים שבתחום המושב לבוא לידי הסכם עם הגופים הציבוריים הכלליים. במינסק נבחר שמשון רוזנבאום, בויטבסק — הד"ר צבי ברוק בהסכם עם הקדטים, בליבוי — ד"ר ניסן קצנלסון, בגרודנה נבחרו שנים: יעקובסון ואוסטרובסקי — מהם יעקובסון ציוני — ואוסטרובסקי — בלי שייכות למפלגה. בקובנה היה הסכם עם הליטאים שהשתייכו למפלגת "טרודוביקים" ונבחר לא ציוני, עסקן צבורי, ליאון ברמסון, שהצטרף למפלגת ה"טרודוביקים" (אנשי עבודה). זו היתה מפלגה קרובה במקצת למפלגת הסוציאליסטים-רובולוציונרים. מאוקראינה נבחרו שני יהודים שאחד מהם השתייך למפלגת ה"טרודוביקים". נבחרו עוד שני יהודים, עורד-דין שפטל מפולטבה, והעתונאי יולוס.

בפטרבורג נבחר מקסים וינוור כאחד מראשי המפלגה הקדטית. אמת, בראש המפלגה עמד מיליוקוב, אבל דוקא הוא לא יכול היה להבחר מפני שהיה בו פגם חוקי בימי הבחירות ל"דומה". לפי החוק יכול היה להבחר כל אדם חוץ מן הנאשמים בסעיפים, שהם מחייבים מאמסר לתקופה ממושכת. מיליוקוב היה העורך של העתון "רץ" (דבר), עתון המפלגה של הקדטים, ועוד בסוף 1905, כשהיתה קיימת מועצת החיילים והפועלים, שבראשה עמדו ל. טרוצקי וכרוסטאלוב, הכריזה המועצה שהציבור הרוסי לא ישלם מסים כל זמן שלא יכירו בשלטון הסובייטים ושידרשו זהב במקום

שטרות. זה היה כרוז של מרד. כמובן נאסרו כל חברי המועצה והיא פוזה. העתונים הרוסיים, שהיו באמת רחוקים ממרד ושתנגדו לסובייטים, הדפיסו את הכרוז שלהם ככרוניקה. וגם העתון של הקדטים הדפיס את הכרוז כקוריוז. ובכל זאת החרימה הממשלה את הגליונות שבהם נדפס הכרוז, ונתעורר משפט נגד עורכי העתונים על שהדפיסו אותו. ונתקיים משפט על רבים מהעורכים שהדפיסו את הכרוז אף בתור קוריוז, והיה פסק דין של מאסר לשנה ושליש זכויות הבחירה לדומה ולמוסדות עירוניים. וגם בוילנה נאסר העורך הרשמי של העתון היהודי-הרוסי, שבראשו עמד ד"ר שמריהו לוי. אמת, "הזמן" גם כן הדפיס את זה, אבל הצנזור יהושע שטיינברג עשה את עצמו כאילו לא קרא ולא החריס את הגליון ולא הגיש למשפט. למשפט הוגשו גם מיליוקוב ועורך העתון באידיש "פריינד", שאול גינזבורג והסופר הרוסי הגדול קורולנקו, שהיה העורך של הירחון "רוסקויה בוגטסוזה" (העושר הרוסי), שהדפיס את הכרוז גם כן בתור קוריוז. גרוזנברג קיבל על עצמו את הסניגוריה על קורולנקו ועל מיליוקוב וממילא גם על עורך ה"פריינד" גינזבורג, והמשיך את הדבר עד פתיחת הדומה, שאז היתה רוח אחרת במדינה והמשפט נתבטל, אבל מיליוקוב כבר לא יכול היה להכנס לדומה מפני שבשעת הבחירות היה נאשם. וינאוור היה יד ימינו של מיליוקוב, שהיה אומר, כי אפשר לסמוך בכל על וינאוור ושקשה למצוא מוח צלול כמוהו. ואמנם וינאוור היה רוח החיה של הפרלמנט הראשון וגם של הסיעה היהודית.

נבחרו בסך הכל 12 צירים יהודים — ששה ציונים וששה בלתי ציונים. אבל לדומה בכלל נבחרו ברוב עצום אלה שהשתייכו למפלגת ה"קדטים", וגם היושב ראש, הפרופסור מורומצב, היה "קדט". משאר המפלגות היו רק "טרודוביקים" אחדים ובולשביק אחד.

ברוסיה היתה מפלגה אחת בשם "אוקטיאבריסטים", שביניהם היו ביחוד בעלי אחוזה, נאמנים לשלטון הצאר. אבל דוקא לדומה זו לא נכנס אפילו אחד מאנשי מפלגה זאת. ובעיני השלטון הצארי נחשבו כל הצירים שנבחרו כמהפכנים. אמנם היתה קבוצה שלמה מפולין, שהיתה ימנית בכל השאלות שעמדו על הפרק, אלא שדרשו אוטונומיה לפולין. בראש הקבוצה הזאת עמד רומאן דמובסקי. הבחירות בכלל לפרלמנט הראשון השביעו רצונו של החלק הדמוקרטי ברוסיה הגדולה וגם של היהודים. אבל הממשלה התרגזה מאד אחרי הבחירות. היא טעתה בחשבון, לא עלה על דעתה שיהיה פרלמנט אופוזיציוני. היא האשימה בזה את הרוזן ויטה, שהיה ראש הממשלה בשעת הבחירות לדומה הראשונה, שלא ראה את הנולד.

2

הממשלה שבראשה עמד הרוזן ויטה ברובה לא היתה ליבראלית. מיניסטר הפנים אפילו היה ריאקציונר ידוע, זהו דורנבוב, שהיה מקודם סגנו של פלוה. המיניסטר הפרוגרסיבי באמת שהיה בממשלה זו, היה הרוזן איוון איונובויץ טולסטוי, שמלבד היותו פרוגרסיבי, היה אוהב יהודים באמת. בזכותו נכנסו לאוניברסיטה תלמידים יהודים במספר הגון מאד. הוא ביטל את ההגבלות. אותו הכניס לממשלה הרוזן ויטה. חוץ מזה היה הפרוקורור של הסינוד הקדוש, אובר-לנסקי, באותו ה"קבינט" של ויטה. הוא אמנם לא היה אוהב היהודים כמו טולסטוי, אבל בכל אופן התיחס ליהודים באהדה ובחיוב. ואילו שאר המיניסטרים היו רחוקים מיחס אוהד ליהודים. בעיני הצאר נחשבה כל הממשלה כבלתי רצויה. ויטה השיג בכל

זאת בימי הבחירות הלוואה גדולה בבית רוטשילד בפריס, והממשלה אמנם החשיבה את זאת, אבל כל הקבינט של ויטה היה פסול בעיני הצאר, וויטה הוכרח לצאת בדימוס וכל הקבינט יחד אתו. אז נתמנה בראש הקבינט ריאקציונר ידוע, גורימקיין, וכך היו כל המיניסטרים מהמשטר הקודם, שכולם התנגדו לקיום הפרלמנט. המרחק בין הפרלמנט והממשלה גדל הרבה מאד.

בצבור הרוסי היה בכל זאת יום פתיחת הפרלמנט הראשון שנקרא בשם דומה ממלכתית, כיום חג. היו רבים שהשתוקקו לראות את יום הפתיחה של הפרלמנט הראשון, אבל המקומות היו מוגבלים וגם לא כל העתוננים ברוסיה הגדולה זכו שבאירכוחם ישתתפו בישיבה הראשונה. לעתונות היהודית בין בעברית ובין באידיש ניתן רק מקום אחד, ובין כל העתונאים זכה רק אחד בהגרלה. כותב הטורים הללו זכה להיות בישיבה הראשונה. זמן רב אחרי כן צלצלה באזני הקריאה הגדולה לחגיגה, מצד כל חברי הפרלמנט. נשמעה גם קריאה לביטול משפט מות. באותו הזמן, קצת קודם, התאספו כל חברי ה"פרלמנט" וגם חברי מועצת הממשלה, אלה שהיו מיניסטרים, יועצי סתרים של הממשלה, בארמון החורף של הצאר בפטרבורג והצאר הקריא לפניהם מעין ברכה ומשאלת על עבודתם בעתיד, שיהיו נאמנים למושל היחיד. קראו הידד רק חברי הממשלה, וכל חברי הפרלמנט שתקו אחרי הנאום. בשתיקה זו כבר היתה המחאה הראשונה של גבחרי העם הרוסי. ומראש אפשר היה לנבא, כי ימי ה"פרלמנט" הזה לא יארכו.

3

לא קיוונו הרבה, שמפרלמנט זה תבוא תשועה ליהודים, לא חשבנו גם שיעלו על הפרק את השאלה הזאת, אולם ידענו, כי מחאה נגד הגבלות היהודים ונגד כל הפוליטיקה הרוסית ביחס ליהודים תשמע, וביום 13 במאי לפי הלוח הרוסי זכיתי לשמוע את המחאה הכבירה מפני מקסים וינאוור. הוא גולל יריעה ארוכה של האשמות והרעים את קולו בפנותו אז לפרמיר הרוסי, הריאקציונר גורימקיין. כל הצבור הרוסי, חוץ מאחדים אולי, שמעו ברגש את הנאום הזה, ורבו מאד מחיאות הכפיים. מי שהיה אז בשעת הנאום לא יכול היה לשכות את זה במשך זמן רב.

אולם בכל זאת לא הייתי שבע רצון מהתנהגות הדומה הליברלית כלפי שאלת היהודים. דרשתי בעתון "הזמן", שהיה העתון היחידי היומי בעברית בימים ההם, שבפרלמנט הראשון יש להכניס הצעת חוק על שיווי זכויות של היהודים. מקסים וינאוור לא הסכים לכך, הוא הסתפק בפורמולה כללית: שיווי זכויות לכל אזרחי רוסיה בלי הבדל דת וגזע. מצאתי שזה לא מספיק, מפני שבכל אופן שאלת היהודים היא שאלה מיוחדת. אין עם ברוסיה שיש בשבילו תחום המושב, חוץ מהעם היהודי, ואין עם שהוא כל כך מוגבל בזכויות. אם כן יש להתעכב ביחד בשאלת העם היהודי ולא לכלול את הפתרון במלים "ללא הבדל של גזע ודת". וינאוור כתב נגד זה אחרי כן, וחשב שגם בפורמולה כללית יש פתרון לשאלת היהודים. כל אחד מאתנו ידע, שגם אם תקבל הדומה חוק לשיווי זכויות היהודים, תנחת הממשלה מכשולים ולא תתן לחוק הזה להתגשם בחיים. אבל בכל זאת היה בזה ודאי משום חשיבות והוכחה, כי העם הרוסי הליברלי הוא נגד הממשלה בענין היהודים. כדאי לציין שבמשך זמן קצר ישבו ודיברו ברצינות על שינוי מוחלט במשטר הרוסי. היה ידוע ממקור נאמן, שהגנרל טרפוב, שהיה אחד הריאקציונרים הגדולים, שדיכא את הרבולוציה ושהסיסמה שלו היתה: "לא לחוס על כדורים"

ושהיה מקורב מאד לצאר, הרגיש, שיש סכנה בעתיד לשושלת הצארית. הוא היה אומר לצאר, שהוא בטוח שבימיו לא תהיה מהפכה, אבל אינו בטוח כלל, שלא תהיה מהפכה בימי יורש העצר של הצאר והוא היה אומר, שיש לקדם את פני הרעה בשביל ילדי הצאר, והוא הציע לצאר לעשות שינויים כאלה, שיהיה בטחון לחיי השושלת הצארית כמו שיש בטחון לחיי שושלת המלוכה באנגליה. הוא הציע, שימנו לפרמיר את מיליוקוב, שהיה נאמן למונרכיה, אלא שהיה אומר שהמונרכיה צריכה להיות כמו באנגליה, שהשלטון הוא בידי הפרלמנט ולא בידי מלכי אנגליה. מצאו קצת מצדדים ברעיון זה בין הקרובים לצאר, ויש שחיכו מיום ליום שעוד מעט יתמנה מיליוקוב לפרמיר. אבל בחוגי הצאר לא נתקבלה התכנית לחלוקת האדמה בין האכרים לפי התכנית של הקדטים. התכנית שלהם היתה על חלוקת האדמה ושישלמו את מחירה לבעלי הקרקעות לפי הערכה אמתית ושהמשלה תוציא הלואה מיוחדת גדולה לשם כך ושבעלי הקרקעות לא יסבלו כלל, והאכרים, עובדי האדמה יהיו משלמים לאט לאט במשך תקופה ארוכה את סכומי המלווה. נגד זה היו כל הנסיכים ובעלי האחוזות הגדולים. הם התנגדו בכל תוקף להצעות של טרפוב והוא הורחק מהסביבה הצארית, אף שהוא ראה הרבה יותר מאלה שהרחיקו אותו.

אחרי שנודע כי המשלה לא תעשה הנחות גדולות לאכרים, היה ידוע שגורל הדומה הזאת נחרץ. ואמנם רק 72 יום התקיימה. אני הייתי אז בדומה בימים האחרונים כמשקיף מצד העתון שעמדתי בראשו. פרץ הפוגרום ביהודים בביאליסטוק. ידענו מפי הנסיך אורסוב, שהיה חבר הדומה ומקדם סגן המיניסטר של הפנים, שבדפרטמנט של הפוליציה מדפיסים כרוזים פוגרומיים. אם כן ודאי יש קשר בין הפוגרום בביאליסטוק לבין המשטרה החשאית הרוסית. ההתרגזות בין הרוסים הליברליים, חברי הדומה, היתה באמת יוצאת מן הלב. נבחרה ועדה, שבה היה גם יהודי, יעקובסון, לשם חקירה על סיבת הפוגרום. אולם באותה העת ידענו שימי הדומה קצרים. כתבתי מאמר ב"הזמן" בטון חריף, שהדומה תראה את כוחה ולא תכנע לכוחות הריאקציה. אמרתי, שהעם הרוסי וכל האינליגנציה ודאי שיהיו על צדה, ובמקרה כעבור 2—3 ימים אחרי שהדפסתי את המאמר הזה, פוזרה הדומה. באתי לווילנה, הייתי מדוכא מאד, ביחוד לרגל הפוגרום ולרגל פיזור הדומה, והגת נודע הדבר כי כמעט כל חברי הדומה נסעו לויבורג (פינלנד) והציעו כרוז לעם הרוסי שיעמוד על זכויותיו ושלא יכנע ויחדול מלשלם המסים עד שיכונס הפרלמנט השני. המשלה ידעה כמובן מהכרוז הזה, והתאמצה שבשום עתון לא ידפיסו אותו. ובכל מערכות העתונים הרוסים היו באותו ערב משמרות של המשטרה, שניתנה להם רשות להשגיח אם יש שם הכרוז הזה או לא. ואם ימצאו עתון שיכניס את הכרוז, עליהם יהיה להחרים את הגליונות, לסגור את הדפוס ולתבוע את העורך לדין.

הכרוז הזה נתקבל באותו היום בוילנה מקניגסברג, שהיה מודפס באחד מעתוני הבוקר שם. הרגשתי עצמי חייב להשתתף בצרות וביסורים של חברי הפרלמנט שחתמו על כרוז זה מפני שכתבתי קודם, שחברי הפרלמנט יעשו דבר מה ולא יסתפקו רק בדיבורים ומחאות, ושכל העם יעזור להם. והצלחתי להדפיס את הכרוז הזה מפני שהמשטרה לא השגיחה על בית הדפוס, שבו נדפס עתון עברי. אמנם באותו הדפוס נדפס גם העתון של ה"בונד", "פאלקסצייטונג", אבל המערכת של העתון הזה לא הדפיסה את הכרוז. יצא באמת דבר משונה, שרק בעתון אחד בכל רוסיה הגדולה, ודוקא בעתון עברי, נדפס הכרוז הויבורגי. הספקנו אפילו

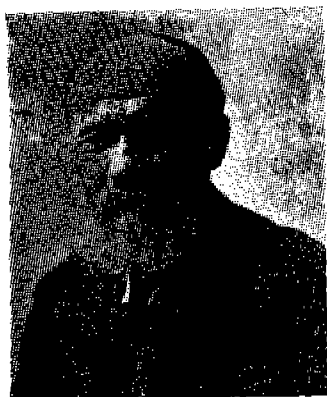
לשלוח את הגליון הזה והצנזור שטיינברג החרים רק גליונות אחדים אחרי הצהרים. ידעתי כי עונש צפוי לי ממשרדו של שר הפלך לא הודיעו על זה לפטרבורג מפני שהתביישו על שלא השגיוחו על כך שבעתון עברי נדפס הכרוז. סכנה לעתון לא היתה מפני שהיה כבר מוכן רשיון עתון חדש בשם „הד הזמן“. ידעתי שהדבר רק נוגע לי והייתי נכון לסבול.

4

הממשלה לא סגרה את „הזמן“ אחרי הדפסת הכרוז הויבורגי, אלא החליטה לתבוע אותי לדין והפיצה הודעה בכל המשטרות ברוסיה הגדולה שמחפשים את בן-ציון כץ בעוון זה וזה. כבר הייתי בלתי ליגלי, ובכל זאת נדפס שמי על העתון „הזמן“ כעורך. אלא שהעתון נסגר ימים מספר אחרי פיזור הדומה, מחמת חוסר כסף. הספקנו רק להדפיס מאמרים על הפוגרום בביאליסטוק. בפוגרום זה השתתפו גם פועלים, והשתתפות הפועלים בפוגרום זה נתנה חומר רב להלל צייטלין להאשים לא רק את הממשלה, אלא את רוסיה כולה, את כל העם הרוסי, והוא העמיד את השאלה הטריטוריאלית.

כדאי להקדיש כאן פרק קטן לעתונות העברית בתקופת המהפכה הראשונה של הרוסים, כלומר מהפכת אוקטובר 1905. „הזמן“ התחיל לצאת בדצמבר 1904 בוילנה. היה זה העתון השלישי היומי בעברית. „הצפירה“ ו„הצופה“ יצאו שניהם בורשה. וילנה היתה מרכז תחום המושב. לעתון „הזמן“ הושקעו כוחות רבים. אחד היוזמים היה הסופר בן-אביגדור, בעל הוצאת „תושיה“, אבל כסף לא השקיע, הוא רק מצא חובב ידוע, י. א. ריבקיין, שהשקיע כיסוד 20 אלף רובל. היה זה סכום ניכר, אבל לעומת ההוצאות הגדולות היה סכום מצער. הוקמה מערכת גדולה בתכנית אירופית, וחץ מעתון יומי החלט גם על הוצאת ירחון „הזמן“, הירחון הראשון הגדול בכמותו בעריכת דוד פרישמן, וחץ מזה להוציא גם שבועון ילדים „החיים והטבע“. ניתן פרס לכל קוראי „הזמן“ — כל הכרכים של „דברי ימי ישראל“ מאת גרץ בתרגומו של שאול פנחס רבינוביץ (שפר) במחיר רובל אחד. אמנם היו חותמים במספר הגון, אבל בכל זאת היה הפסד גדול. עברו רק חודשים אחדים ו„הצופה“ בורשה נסגר ונשארו רק שני עתונים יומיים „הזמן“ ו„הצפירה“. אולם בראשית שנת 1906, אחרי המניפסט של אוקטובר והפוגרום, נסגרה גם „הצפירה“ בשל מאמר של ש. י. יצקן „בין דם לדם“. אמנם העתון נסגר לשלושה חדשים, אבל הוצאת „הצפירה“ לא נתחדשה במשך כמה שנים. נשאר „הזמן“ כעתון עברי יומי יחיד! הוצאת „הזמן“ החליטה להוציא עתון יומי בשם „די צייט“ גם באידיש, בשעה שהיו כבר עתונים יומיים אחדים באידיש. העתון „די צייט“ התקיים רק במשך חדשים אחדים, וזה גם כן גרם הפסד להוצאת „הזמן“. את כל ההפסד גשא י. א. ריבקיין, אבל בשעה שעלה ההפסד לששים אלף רובל זהב, לא יכול היה להמשיך יותר, וזה היה בדיוק אחרי פיזור הדומה והפוגרום בביאליסטוק. על י. א. ריבקיין היה עוד לשלם כשלושת אלפים רובל פיצויים לסופרים. סכום כזה של 63 אלף רובלים זהב לעתונות העברית היה זה הסכום הגדול ביותר בעולם העתונות העברית. באותו הזמן חדל גם „השלוח“ לצאת, ונשארו בלי מלה עברית. נמצאה בורשה קבוצה שהתחילה להוציא עתון קטן בשם „היום“ בעריכת י. ה. זגורודסקי. אולם העתון לא יכול לספק את דרישות הקוראים שכבר הורגלו לקרוא עתונות עברית, מלאה ושלמה ולרגל המשבר התחילו עתונאים עברים לעבוד בעתונות אידיש, שיצאה אז בורשה, כמו הלל צייטלין ודוד פרישמן. אולם מנהל „הזמן“,

צירים יהודים בדומה הרוסית

מקסים וינאבר

לאון ברמסון

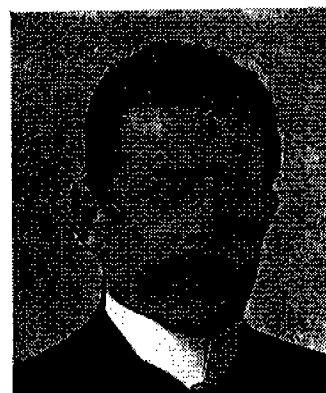
ד"ר צבי ברוק

ד"ר שמריהו לזין

עו"ד בנימין (ולדימיר) יעקבסון

צבי (גריגורי) יולוס

ד"ר שמשון רוזנבוים

ד"ר ניסן קצנלסון

חתנו של י. א. ריבקין, פ. מרגולין, לא התיאש והחליט אחרי קימוצים שונים בדפוס ובמערכת, לחדש את הוצאת העתון היומי. ההכנות לחידוש העתון נמשכו כמה חדשים, והוא נתחדש בסוף שנת 1906.

5

במשך החדשים האלה היה פוגרום נוסף ברוסיה, בעוד שבביאליסטוק היתה הממשלה רק מסיתה להשתתפות פועלים והמוני העם, נערך בשדליץ פוגרום צבאי ממש. לא היה לי שום מקום לכתוב, ודוקא באותו הזמן יצאה מחברת של הד"ר יוסף קלויזנר בשם „נגד הזרם“, מוקדשת לאחד העם לים מלאות לו 50 שנה, והיא ככתב-אשמה נגד „הזמן“ ונגדי ביתוד על שהלכנו „עם הזרם“. ראינו במהפכה משום פתרון או פתרון חלקי לשאלת היהודים ברוסיה. אחד העם היה היחיד בימי הבחירות לדומה הראשונה שטען, כי אין ליהודים להתחשב לאיזו מגמה פוליטית שייך המועמד לבחירה בדומה. כולם חשבו, שרק הקדטים שהכריזו בתכנון הפוליטית שלהם על שיווי זכויות לכל יושבי רוסיה מבלי הבדל דת וגזע ראוי. מצדנו להבחר לדומה הממלכתית, אבל בשום אופן לא האוקטיאבריסטים, אף בשעה שהם אומרים שיצדדו בפרלמנט בזכויות היהודים. אחד העם טען כי אפשר גם לבחור באוקטיאבריסטים (ראה מאמרו „נשכחות“, כל כתביו, עמ' שצ"ה). „הזמן“ נלחם נגד זה ביחוד, אמרנו שקשה להאמין גם לקדטים שהכריזו על זכויות האזרחים בלי הבדל של דת וגזע, אבל בכל אופן אין להאמין לאלה שלא הכריזו, ושבודאי אי אפשר להאמין להם, כשיכריזו על יחס טוב ליהודים. „הזמן“, אף שהיה נגד התכניות של המפלגות הסוציאליסטיות, היה אומר „בשעה שיש מועמדים מצד אחד אוקטיאבריסטים ומצד שני סוציאליסטים, עלינו לבחור בסוציאליסט בשעה שידוע לנו שהוא בעד זכויות שוות ליהודים כמו לכל האזרחים. האמנתי, שנצליח בכל אופן לבטל את תחום המושב. זה היה באמת כתם על כל העם הרוסי, והיה ברור לי שכל המפלגות הסוציאליסטיות וגם הקדטים יעזרו לנו בענין זה. מטעם זה דרשתי שלא נשים לב למטרותיהם הפוליטיות של המועמדים הרוסיים, אלא רק לנקודה הזאת — ולעזרה במלחמתנו לשם השגת זכויותינו בכלל וביטול תחום המושב בפרט. הדבר נחמלא רק כעבור 11 שנים, במרס 1917. והמלחמה לשם זה במשך 11 השנים ידאי שקרבה למטרה. כמובן, לא ראינו אפילו בחלום שאפשר שתבוא אחרי כן המהפכה הבולשביסטית, שתהפוך את הקערה על פיה.

6

לפני סוף 1906 כבר התחדש „הזמן“ ולא עברו ימים מעטים והעתון הקטן „היום“ שיצא בורשה בעריכת זגורודסקי נסגר. „הזמן“ היה שוב העתון היומי העברי היחיד בכל העולם. הערך הספרותי של העתון ירד מפני שיצאו ממנו סופרים חשובים בגלל חוסר אמצעים, אבל ביחס למגמה הפוליטית לא נשתנה שום דבר. עמדה על הפרק שאלת הבחירות לדומה השנייה. היה הבדל גדול בין הבחירות לדומה הראשונה ולדומה השנייה. בראשונה הכריזו הסוציאליסטים חרם על הבחירות, לפיכך יצאה הדומה ליברלית ולא סוציאליסטית. אבל הסוציאליסטים דמוקרטים התחרטו על זה ובבחירת לדומה השנייה השתתפו כולם במרץ רב. היהודים לקחו כמובן גם כן חלק גדול בבחירות, אבל הממשלה הרוסית נקטה באמצעים להפריע ליהודים עד כמה שאפשר. קודם כל ראתה שבולגנה לא יבחר יהודי אף שרוב התושבים היו יהודים והזכות היתה לעיר וילנה לשלוח ציר. אבל

הממשלה חילקה את העיר לפי האזורים באופן שהפולנים יוכלו להיות הרוב בבחירות. גרוזנברג כבר לא יכול לעמוד לבחירות, מפני שהיה ידוע מראש שהיהודים יבשלו לפי האזורים. היתה מחלוקת חריפה ביחס לבחירות מאודיסה. היה שם מועמד מצוין וחשוב מאד, ולדימיר ז'בוטינסקי, שבאמת יכול היה למלא את התפקיד של בא-כוח העם היהודי. הוא היה יכול להלחם לזכויות היהודים לא פחות מוינור בדומה הראשונה בכשרונו הרב. וינור כבר לא היה יכול להבחר מפני שחתם על הכרוז הויבורגי ונפסל בכלל להבחר. אולם היהודים באודיסה העדיפו את המועמד פרגאמנט, אף שהיה יהודי מומר. אוסישקין אמנם נלחם נגדו, אולם המפלגה הקדטית העמידה את פרגאמנט כמועמד והיהודים נכנעו.

בכלל נחלו היהודים מפלה בבחירות לדומה השניה. נבחר רק מועמד אחד מקובנה ואחד מקורלנד. נבחר אמנם עוד יהודי אחד מסיביר, ד"ר אביגדור מנדלברג (שהיה אחרי כן רופא בתל-אביב), אבל לא בתורת יהודי אלא בתורת סוציאל-דמוקרט. רוב הנבחרים היו סוציאליסטים, סוציאל-דמוקרטים, סוציאל-רבולוציונרים וגם קצת "שחורים", ז. א. שונאי ישראל כמו קרושבן ומשתתפי הפוגרום בקישינב.

זמן מועט לפני גמר הבחירות לדומה השניה כבר התחיל לצאת "הזמן". זוכר אני את המאמר שכתבתי, כי ליהודים יש רק תכנית אחת, שהדומה השניה תביא לידי מפלת הממשלה האשמה בפוגרומים של ביאליסטוק ושדליץ. הכוונה היתה כמובן "להפיל" את הממשלה לא בדרך מהפכנית אלא על ידי שהדומה תביע לה אי אמון. לא היה בזה משום חטא לפי החוק. ואמנם הצנזור שטיינברג לא מצא בפרסום הדברים שום חטא, אבל לא עברו יותר מעשרה ימים ומפטרבורג נתקבלה נזיפה חמורה לצנזור על שהרשה את המאמר הזה ולא החרים את הגליון ולא הגיש לשופט. בדאי היתה הלשנה, ולא יכולתי להיודע בשום אופן מי הוא המלשין. הצנזור אמנם לא הורחק, אבל נגדי הוגש משפט, השני בסדרה אחרי הדפסת הכרוז של ויבורג.

בדומה השניה דיבר באחת הישיבות הראשונות הציר צרטלי מגרוזיה, סוציאל-דמוקרט, על הפוגרומים בביאליסטוק ובשדליץ ודרש הפלת הממשלה. אבל הנאומים בדומה השניה וכל מה שקרה בשנת 1907 — זהו פרשה לחד.

יצחק גרינבוים

יובל ששכח

(חמישים שנה לוועידת הלסינגפורס)

בשלהי דצמבר 1906 נתכנסה הוועידה השלישית של ציוני רוסיה בהלסינגפורס, בירת פינלנד, שבה אפשר היה לקבל רשיון השלטונות האבטונומיים לכינוס ועידה ציונית. בימים הראשונים של ינואר 1907 ננעלה בבחירת ועד מרכזי להסתדרות הציונית, ששרר בה מעין פיאודאליזם ארגוני: הארץ חולקה לגלילות ובראשם הועמדו „מורשים” — חברי הועד הפועל הגדול. המורשים היו מתכנסים בשעת הצורך לישיבות, בהן דנו בעיקר בעניני הקונגרס והמדיניות, שפתח בה הרצל. בחירת הועד המרכזי חיסלה את הגלילות והמורשים, אולם לא פגעה בזכותם כחברי הועד הפועל הגדול.

וועידת הלסינגפורס הפכה את ההסתדרות הציונית למפלגה מדינית, בקבעת את דרישותיה האזרחיות והלאומיות ואת עמדתה בשאלות יסוד של המשטר ברוסיה. עם קבלת „תכנית הלסינגפורס” פתחה המפלגה הציונית במאבק מדיני ושילבה אותו במאבקה למען הגשמת הציונות על יסוד תכנית בזל (שנתקבלה בקונגרס הראשון 1897) וצורפו אליה החלטות הקונגרס השביעי בדבר הקשר האורגני בין ארץ-ישראל והתנועה הציונית ובנין הארץ ויישובה על ידי יהודים. לפי החלטות אלה מכשירים הישגי המאבק המדיני ומחזקים את בנין הישוב היהודי בארץ, ומן הצד השני משמשת התפתחותו בסיס להישגים מדיניים נוספים של הציונות, שציווה עלינו הרצל, — ציונות של יציאה מן הגלות לחיי חירות במדינת היהודים. כל ימיו עסק הרצל במו"מ מדיני עם השולטן הטורקי ומעצמות אירופה ואף עם האפיפיור ברומא, שיסכימו ויסייעו למתן מגילת-הזכות (צ'ארטר) לגולה היהודית, המפוזרת בכל פינות העולם, לעלות לארץ האבות, להתישב בה בהמוניה ולהקים בה את חברת היהודים, כפי שתוארה ב„אלטניילאנד”. כוונת הסוואה זו היתה לא להקניט את השולטן הטורקי ולעקור מלבו כל חשד וכל פחד, שבעיה לאומית חדשה עלולה להתפתח עם כניסת המוני יהודים לפינה זו של האימפריה המתמוטטת שלו ולהגדיל את הניגודים והזעזועים הלאומיים המתישים את שלטונו — וחותרים תחת קיום ממלכתו.

הרצל הרס את שיטת ההסתננות, כפי שקרא לדרך ששלטה בתנועת חיבת ציון, ואת תכניתו בנה על ההכרח לפתור את שאלת היהודים, שאין לה פתרון בארצות הגלות. הכרת הכרח זה על ידי המעצמות תביא לידי יצירת תנאים להתגשמות הציונות. פיזורם, גם מבחינתם של העמים השולטים בהן וגם מזו של היהודים השואפים למכורת-עמם ולחיי חירות ככל הגויים במדינותיהם, יהפוך בעיתם לבינלאומית, שכל העולם הנאור ירצה בפתרונה הציוני.

במשך השנים המעטות של פעולה קדחתנית הגיע הרצל לידי הכרה, שאין להמשיך בדרך שהתחיל בה, והתנועה שגדלה והתבגרה דחתה את הצעתו להקים

מעין תחליף לציון באוגנדה, שהוצעה על ידי ממשלת בריטניה הגדולה להתישבות יהודית על יסוד שלטון עצמי לאומי. דחיה זו נתקבלה על ידי הקונגרס השביעי, שנתקיים לאחר פטירתו של הרצל, שחזר בינתיים להכרתו, שרק בציון תתגשם הציונות והתחיל מחפש דרכים חדשות לפעולתו. הדחיה גרמה לפרישת חלק מן המחנה, שניסה להקים תנועת עם חדשה, מושתתת על חיפוש ארץ מתאימה להתישבות בהמון על יסוד זכות לאוטונומיה לאומית. שנים אחדות עסקו הפורשים, ובמיוחד השמאל הסוציאליסטי שבקרבו, בפולמוס משמץ את ארץ ישראל והציונות ובחיפוש ארץ מתאימה, שלא מצאו. לא ארכו השנים והתנועה הזאת נעלמה מגורם בחיי העם.

ועידת הלסינגפורס נתקיימה בעיצומו של הפולמוס הזה, בו נתבררו תוך כדי הגנה על הציונות ועל ארץ ישראל הלכות יסודיות אחדות שנתקבלו לאחר דיון בוועידת הלסינגפורס כיסודות התורה הציונית. התגשמותה של הציונות, נקבע בהן בהלכות אלו, אינה אלא תהליך, שאי אפשר לדעת מראש את זמן הימשכו. ההסתדרות הציונית תיאלץ לסגל במשך הזמן הזה את פעולתה המדינית וההתיישבותית לנסיבות הזמן המשתנות. היא תעשה זאת מתוך דאגה בלתי פוסקת להגדיל כחה והשפעתה בארץ ובגולה ולעמוד על המשמר, כדי שתוכל לנצל לטובתה את הקוניזנטוריות המדיניות הנוחות, שיזדמנו עם החליפות והתמורות בחיי העמים והמדינות. דרך ההגשמה תהיה ארוכה וקשה, דרך עליות וירידות מתוך מאבק בלתי פוסק, שצורותיו יותאמו לנסיבות הזמן, לפי כוחותיו הגדלים של הישוב בארץ ישראל ושל התנועה בגולה וצרכי המוני היהודים, הפזורים בעולם והכוחות המנוגדים שיתנגשו בהם כפעם בפעם.

נוסחא זו הברורה לנו כעת כל כך, לא נתגלתה עדיין לעינינו בימי הלסינגפורס בכל פרטיה. ברור היה לנו, שאי אפשר לה לציונות להתגשם כאילו מתוך קטסטרופה, בקפיצת הדרך. זכותנו תינתן לנו מגילות מגילות.

ב

שלילת הציונות הקטסטרופאלית, כפי שקראנו לה בהלסינגפורס, עוררה כמובן שאלות רבות ומסובכות. ידענו והאמנו פחות או יותר כל ימי הרצל: כשתגיע השעה הגדולה ותוענק לנו אותה מגילת-הזכות הגדולה, הצ'רטר בלשון הקונגרסים, תתחיל היציאה המתוכננת בהמון, המתוארת כל כך יפה ב"אלטניילאנד". כל יהודי הגולה לא יעלו ארצה, אלא רק, "שאינם יכולים או אינם רוצים להתבולל". העליה תהיה תהליך, שאין לדעת מראש כמה זמן ימשך, באילו מכשולים ואבני נגף תיתקל, אם תהיינה בה עליות ומה יהיו הירידות, טיבן והשפעתן. העליה נראתה בימי הרצל מעין "יציאת מצרים", בניגוד גמור לאותה "הסתננות" בימי חובבי ציון, שלעג לה הרצל לעג מר כל כך. ואילו אם התגשמותה של הציונות אינה אלא תהליך ולא תצויר אפשרות של "יציאת מצרים" חדשה, הלא יש לשאול מה יהיו חייה של הגולה, מה יהיו גורלה ומאבקה. כלום אפשר היה להעמיד את הציונות מן הצד לחיי יום יום ובעיותיהם? כלום אפשר יהיה לעזוב את הגולה לנפשה, להפקירה בידי מנהיגיה ומוריה הבלתי ציונים, המתבוללים למיניהם, המשלימים מראש עם כליונו של העם היהודי? שהם יעמדו בראש המערכות לשיפור תנאי החיים ולשיוויון בתנאי של התכחשות לקיומו של עם יהודי ושאיפות הגאולה שלו? אם יווכחו המוני העם, שהציונות אינה פותרת בהגשמתה את בעיות חיי יום יום ושרק חלק קטן של העם נהנה ממנה, מהחיים החדשים המתפתחים בארץ-האבות,

תוך חבלי הסתגלות קשים להם, הרי יפנה העם ברובו עורף לתנועה, העוזבת אותם לנפשותיהם. ואז ייפקע כוחה של התנועה ויכולתה להגשים את שאיפותיה בהתאם לנסיבות הזמן.

מחשבות כאלה התעוררו במחנה הציוני ברוסיה, שתסיסה כבירה, מדינית וסוציאלית, אחזה בכל עמיה ובמיוחד באינטליגנציה ובפועלים, בחוגים הנאורים של הבורגנות, וחדרה להמוני האכרים ולחלקי הצבא, שהוכו במלחמת יאפאן ונודעו אמונתם בקיסר ובתבונתו בהנהגת המדינה, ובראש וראשונה ביועציו ועושי דברו. המוני היהודים, שהיו נחנקים ממש בתחום המושב, בעריו ובעיירותיה, כי הכפרים היו סגורים בפניהם, נתעוררה בהם התקווה, שעומדת לפרוץ מהפכה אדירה, שתשנה את פני רוסיה, תהרוס את בנין ההגבלות שנערמו בימי הקיסר אלכסנדר השלישי ויוענק להם השוויון האזרחי, דוגמת ארצות אירופה המערבית ואמריקה. ייפתחו לפניהם מרחבי רוסיה הענקיים, ייפתחו דרכי פרנסה ועבודה והשכלה, המאפשרת עליה מהירה במעמדם הכלכלי והציבורי.

חזון זה קסם לבורגנות לכל שכבותיה ולאינטליגנציה שלה. הפועלים היהודים חזו אותה שעה בדמיונם התגשמות הדרישות הסוציאליות, שנלחמו להן החל משנות התשעים של המאה התשע עשרה, וראו עצמם כנושאי המהפכה העיקריים. שלא יעצרו באמצע הדרך, כמו הבורגנים, וילכו עד סוף הנצחון, ויגשימו את המהפכה הסוציאלית. המפלגות הסוציאליסטיות וביניהן הציונות והטריטוריאליסטיות, שעוד פירפרו בהן חיים כלשהם, התחרו עם ה"בונד" להלכה ולמעשה נגדו אחריו.

הציונות נדחתה לקרן זוית. אמנם אותה שעה נולד הרעיון של הגשמה עצמית, ולקול קריאתו של המורה יוסף וויתקין התחילה העליה השניה. צעירים עלו ארצה לחיות בה חיי עבודה ולהקים מעמד של פועלים יהודים, שיכבוש את העבודה הנוצרת בהון בוני המושבות ותומכיהם מחו"ל. אולם מתי מעט היו, ורישומם לא ניכר ברחוב היהודי, שקיבל בהתלהבות את בשורת המהפכה. בעריו ועיירותיו של תחום המושב נראו היהודים בשורות הראשונות של ההפגנות ובין ראשי הנואמים באסיפות, ובנאומיהם בישרו את בואה ונצחונה של המהפכה ואת מיגורו של המשטר המדכא והעושק. על מעמדם המיוחד של היהודים המעיטו לדבר ואת דרישותיהם, ובמיוחד את הדרישות הלאומיות, הבליעו בערמה. כי חזקה היתה אמונתם, שנצחונה של המהפכה יביא ממילא לביטול ההגבלות, ואז לא יקשה להביא גם לידי מילוי הדרישות הלאומיות בתחום החינוך ולשון ההוראה בבתי הספר ליהודים.

ואילו הפמליה של הצאר לא איבד עוד עשתונותיה. בלחץ דרישותיו של העם, שהשתיק את החיים במרחבי המדינה הענקית בשביתתו הכללית, שהעמיד את הרכבות ובה פגע לא רק בכלכלה אלא בשיחורור הצבא, שעמד עוד במורח הרחוק וחיכה בקוצר רוח להעברתו לרוסיה האירופאית ולמקומות מושבותיה, נתפרסם מניפסט של הצאר ניקולאי השני בדבר בחירת דומה מחקקת, וקביעת החירויות (חירות הדפוס, הדיבור, האיגוד וכו'). מצבם של היהודים וביטול ההגבלות לא נזכרו אף במלה אחת במניפסט זה. לא הוכרז על מתן שוויון אזרחי ליהודים.

מחנה המהפכה ראה במניפסט סימן ראשון לויתורי המושל הקיסרי וניסה בהפגנות להדגיש, שאין הוא מוצא סיפוק בו. אולם הפעם נפגש בהפגנות תודה של נאמני הצאר, שסודרו על ידי הבולשת וחשוכי העם שעמדו לפקודתו של השכבות העליונות, שעוד דבקו בצאר. הללו התנגשו בהפגנות המהפכניות בערים

רבות ומהתנגשות זו עברו לפרעות ביהודים. גם באותם המקומות שלא הגיע הדבר להתנגשויות אורגנו ההפגנות לפרעות ביהודים.

מצב זה עורר את העתונות הציונית לפעולה נמרצת. היא לא הסתפקה במאמרי ביקורת והסברה, אלא פתחה בדיון על המוצא ממצב זה לציונות. פרי הדיונים האלה היתה הצעת מצע להסתדרות הציונית.

ועידת הלסינגפורס דנה במצע וקיבלה אותו בשינויים קלים, כהצעה שתחייב את הוועד המרכזי ותועמד לדיון בתאי המפלגה, ובעידה הבאה תידון עוד הפעם דיון סופי.

היה לי הכבוד הגדול להרצות בוועידת הלסינגפורס בדבר המצע, שהועמד לדיון. יצאתי מתוך הנחה יסודית, שהיהודים הם עם גם בארצות הגולה וצרכי החיים שלהם הם הקובעים את דרישותיהם המדיניות, המשפטיות והכלכליות, ביחוד באותן הארצות שנתרכזו בהם בהמונים גדולים ונבדלים הם לא רק בדתם אלא גם בלשונם ובתרבותם ובצורות חייהם. בניסוח הדרישות הללו ניכרת, כמובן, השפעת התורות המדיניות הכלכליות, אבל היחס למשטר יסודותיו וצורותיו נקבע בעיקרו של דבר על ידי הצרכים הקיימים, המתפתחים והמשתנים בהתאם לנסיבות הזמן ולחץ הסביבה, הכלכלה והתרבות של העמים השליטים. הגולה היהודית — מלחמה תחום מיוחד, שבו ישלוט שלטון עצמי פחות או יותר רחב בהתאם לתנאי החיים השוררים בחייו של כל מיעוט ומיעוט. אולם היו בינינו גם בלתי מאמינים בנצחיות הגולה וחולמים על ריכוז היהודים במולדת הנבנית ב"קבוץ גלויות", כלשונונו היום. אלה שלא ירצו בכך וישארו בארצותיהם, תוקל עליהם הטמיעה, ואם תביאם לידי כליון גמור ביהודים, הרי זה יהיה בחינת מיתת נשיקה.

לדעתם לא היה די בקשר רעיוני, הנועץ בשאיפת לחיים לאומיים מלאים, שלא תצויר אפשרותם בתנאי כל גולה. טבע החיים בפיוזה, אמרו, תוך התרכזות בעיר ובעבודות ומקצועות עירוניים, יגביל את תחום השלטון העצמי הן מבחינה פנימית והן מבחינה חיצונית, ממלכתית כללית. ההבדל בין אבטנומיה של חבל מדינה מסויים, המאוכלס במיעוט לאומי בממלכה כולה המהווה רוב בארצו הוא, מתבטא בהעברת השלטון לנציגות אזרחי תושבי אותו חבל הארץ. כוח הכפיה, המשמש יסוד העברה זו, מקורו בקשר האורגני בין הארץ ותושביה העוסקים בלתי פוסקת לה לא רק עם הסיכוי והעושה אלא גם עם הטמיעה, שהיא תוצאת מדיניות הכפיה של השלטון, אלא גם עם זו הנובעת מכוחה הכלכלי, המדיני והתרבותי של הסביבה, שאליה נאלצים היהודים להסתגל בחייהם הפרטיים והציבוריים.

התנועה הציונית, המכירה ששאיפותיה מתגשמות מתוך תהליך של מאבק מדיני ובנין התישבותי, שוללת את הגלות, אבל לא את הגולה, הקיים תבאצות שונות. אדרבא, היא מעוניינת, שהגולה תשמור על ייחודה הלאומי, תילחם לתנאים נוחים לקיומה והתפתחותה אגב כפיה דתית ולאומית, נגד הגבלות פוגעות בשוויונה האזרחי ובעד זכותה להמשיך בחיים דתיים ולאומיים עד כמה שמרשים כוחותיו ומצבו של מיעוט בקרב סביבה של עם אחר השליט במדינה.

בימים ההם גדולה היתה האמונה, שבמישטר דמוקראטי, בו ישלוט קהל אזרחי המדינה, יקבע לכל מיעוט מרכז בארצו וכמו כן למפוזר ברחבי הממלכה בכל משלח-יד ועבודות אדמה והם מעורים בקרקע מולדת. אולם גם במקרה זה משאיר לו השלטון המרכזי של המדינה כולה תחום של שליטה בלעדית בעניני חוץ ובטחון, שהם ביטוי לרבוניות המלאה של הממלכה כולה על כל חבליה. לא כן בחיי

מיעוט מפוזר, שאינו מעורה בקרקע, — חסר לו היסוד לכפיה. הכל תלוי ברצונם של בני המיעוט ובהסכמתו של השלטון המרכזי וכן של זה בפרובינציות אטונר מיות להעניק משלטונו למיעוט מה שדרוש לשם ניהול עניניו הפנימיים וסיפוק צרכיו המיוחדים.

לפיכך נבדלה התפיסה הציונית בדבר הזכויות הלאומיות גם מזו של ה"בונד" וגם מאלה של הסיעות הציוניות הסוציאליסטיות שלא הבדילו בין אוטונומיה פרסונאלית לבין ארצית. יאמר כאן בסוגריים, שבימי הלסינגפורס לא היה לנו עדיין הנסיון, שקנינו בימי המהפכה של 1917, ולא ידענו עדיין שכל זכות, שאינה מוגנת בכוח מזוין בשעת הצורך, ערכה אפס, והיא תלויה ברצונו הטוב של השלטון המרכזי, שקיומה של חטיבה לאמית מפוזרת דורשת זכויות לאומיות, עומס מטריד הוא לה ומכשול במדיניות הפנימית. ולא עלה על דעתנו באותם הימים, שאף הזכויות היסודיות של מיעוט משולל אפשרות הגנה על זכויותיו בנשק ביד — יסודן רעוע והוא תלוי בכוחותיהם של השליטים, אינטרסיהם ושרירות לבם.

לא קל היה בעצם ימי ההתלהבות המהפכנית להתיצב נגד המרבים לתבוע בדרישות הלאומיות ולצמצמן בדרישה לשלטון עצמי מושתת על הקהילות ועל הצרכים הריאליים. אולם בזה לא נחלקו הדעות בוועידה. הן נחלקו בבעיה עיונית מבעיות היסוד של הציונות, בבעית היחס ליציאה, שהיא ראשיתה ואחריתה של הגשמת הציונות. מובן, שהפעולה הציונית צריכה להיות מכוונת לעידודה של העליה ולארגונה. אמרו: אסור לה לטפל בענינים העומדים בניגוד לכיוון זה. פירוש הדבר: המאבק לשיפור מצבם של המוני היהודים בארצות הגולה אינו בא אלא לשם יצירת תנאי מנוחים ליציאה ולעידודה. בשום אופן לא תוכל מטרות המאבק המדיני של המחנה הציוני להיות השרשתם של היהודים בארצות מושבותיהם. שאיפה זו מציינת את הסיעות, כגון ה"בונד" והפולקיסטים למיניהם הרואים במצב של גלות צורה מיוחדת של קיום לעם היהודי.

הציונות שוללת דעה זו מעיקרה, טענה, ורואה במצב הגלות אנמליה ואסון לאומי. שאיפתה — לרכז המוני יהודים ולהקטין את פיזורם וקיומם בגלות עד כמה שאפשר. אי אפשר איפוא לנסח את שאיפותיה של ההסתדרות הציונית בגלות כאילו מכוונת הן ליצירת מצב קבוע, שיחסל או יחליש את רצון היציאה. נאמר, שמטרתו של המאבק הוא יצירת תנאים נוחים ליציאה לארץ ואף חיזוק התשוקה לה. הטענה שלי וחברי היתה, שלמעשה לא יצויר מבוקשנו לשיוויון מלא וזכויות לאומיות בארצות הגלות לשם עידוד יציאה מהן, אלא יש להבין, שעצם המאבק לזכויות לאומיות ושמירה על קיומן יעורר בהמוני היהודים את ההכרה, שחוסר בסיס טריטוריאלי, וריכוז המונים בו, המאפשר הגנה בנשק ביד, הוא המפריע לעם יהודי המפוזר לפתור בארצות מושבותיו את שאלות קיומו כעם החי חיי חירות מלאים. עצם המאבק, אפילו אם יצליח, יוכיח לו שחיי חירות מלאים אינם אפשריים אלא במולדת ובמדינה, שבה העם שולט בגורלו ומגן על קיומו והתפתחותו.

ושוב צריך לומר בסוגריים: לא היה ביכולתנו בימי הלסינגפורס להוכיח את צדקתנו מתוך נסיון שניקנה בתקופת המהפכה של 1917, מלחמת העולם השנייה ותוצאותיה השליליות האיומות. אולם יש להדגיש כאן שלמעשה חילוקי דעות אלה לא השפיעו כלל. בעצם המאבק המדיני שהתחיל לאחר הלסינגפורס בשם ההסתדרות הציונית שלטה אחדות שלמה.

כשנתקבל המצע ההלסינגפורסי התחילה הריאקציה ברוסיה גוברת והולכת. המניפסט של הדומה הראשונה, שנלחמה בראש ובראשונה לביטול שלטון היחיד של הקיסר ולקביעת ממשלה אחראית בפני העם ועם זה לחיזוקן והרחבתן של החירויות שהובטחו על ידי המניפסט של אוקטובר 1905, לא הצליח לעורר את העם. הוא מנע אמצעי דיכוי גדולים יותר ושינוי חוק הבחירות לדומה השניה. אולם גברה השפעת השלטונות על האיכרים, שהתפרצויותיהם דוכאו באכזריות בפלכים שמחוץ לתחום המושב, ובערי התחום ועיירותיה וכן בכפרים גדלה האנטישמיות בין האכרים. התוצאות לא איחרו להתגלות בתבוסה של היהודים והציונים בבחירות לדומה השניה. אולם גם דומה זו לא האריכה ימים ופוזרה לאחר שנאסרו רוב חברי הסיעה הסוציאלי-דמוקראטית וגדונו לעבודת פרך באשמת הכנת קשר מזויין נגד המשטר והשלטון.

העם לא זע, וממשלת סטולפיין פירסמה חוקת בחירות חדשה, שנתנה רוב לנאמני המניפסט של אוקטובר, כלומר למצמצמי תוכנו. במשך כל התקופה הזאת לא בוטלה שום הגבלה של זכויות היהודים ושאלת מתן שיויון ירדה מעל הפרק בכלל. הריאקציה נשתלטה על המצב.

מצע ההלסינגפורס, שנתקבל עם פיסומו בקרירות ובביקורת חריפה בעתוננים בשל דרישותיו המדיניות והסוציאליות הרדיקאליות, ירד מעל הפרק. בדומה השלישית ישבו רק שני צירים יהודים, והיחס אליהם היה משפיל ומבוזה. על מאבק פרלמנטארי יעיל אי אפשר היה לחלום. גם סיעת ק"ד הסתגלה למצב. הסיעות המהפכניות דוכאו ושותקו. אף על פי כן לא בוטל המצע. הוא נגזז לימים טובים יותר. והם באו בשנת 1917. בוועידה השביעית שבפטרבורג באי 1917 אושר המצע כמעט בלי שינויים.

ברחבי רוסיה הדמוקראטית, שהוכרז בה חודש לאחר נצחונה של המהפכה השיוויון האזרחי המלא של היהודים, קמו בערים ובעיירות של התחום לשעבר וגם מחוצה לו קהילות עממיות, ששלטונותיהן נבחרו בבחירות דמוקראטיות. השלטונות האלה לא המתו לאישורה של הממשלה ופתחו בעבודה לספק את צרכי האוכלוסיה היהודית על חשבון מסים, שהתחילה לשלם לקופות הקהילות מרצונה הטוב. באוקריינה, שכבשה לעצמה אוטונומיה פרובינציאלית רחבה, הוכרזה אוטונומיה פרסונאלית למיעוטים המפורזים, ובראשם המיעוט היהודי. מיניסטר לעניני יהודים קיבל יפוי כוח להגשים את האוטונומיה והתחיל מקים קהילות ובתי ספר, שהשליט בהם את אידיש כלשון הלימוד וגם עברית בלחץ דורשי חינוך עברי. בליטא הוכרזה והוגשמה אוטונומיה פרסונאלית למיעוט יהודי. שאלת לשון הלימוד לא הביאה כאן לידי פולמוס פנימי ונפתרה בדרכי שלום, והלשון העברית תפסה כאן את המקום בראש. בלטביה וברומניה — בבסרביה הרוסית שסופחה אליה, — לא הוענקה אוטונומיה פרסונאלית, אולם נוצרה רשת של בתי ספר יהודיים ולשון הלימוד בהם עברית. בלטביה ובאסטוניה נוסדו בתי ספר ליהודים, ולשון הלימוד בהם עברית, אידיש ואף רוסית. בפולין שקמה לתחיה, התחיל מאבק קשה בדבר שיויון מלא וזכויות לאומיות ובמיוחד לשם הכרת השלטון בבתי ספר, שלשון הלימוד בהם עברית או אידיש.

בעקבותיהן של כל העובדות האלה ובמאמציו של ועד המשלחות היהודיות, שנבחרו על ידי הוועדים הלאומיים היהודיים באירופה והקונגרס היהודי בארצות

הברית, נתקבל על ידי ארבעת הגדולים הסכם שסופת לחוזה השלום עם גרמניה, הידוע בשם הסכם בדבר זכות המיעוטים בממלכות החדשות ובאלה שגבולותיהן הורחבו. הממלכות האלה חתמו עליו רובן שלא ברצון ותוך מחאות והתלטה פנימית נחושה שלא להגשים את ההסכמים בפועל ממש. אכן סעיפי ההסכם לא היו ברורים כל צרכם ולא הסכימו לתביעותיו של ועד המשלחות, אולם לנציגויות הפרלמנטריות של היהודים בפולין ובארצות אחרות ניתנה אפשרות להסתמך במאבקן המדיני על הסכם בינלאומי.

סערות מהפכניות ומלחמות אזרחים עזות, שפרצו בינתיים בשלהי מלחמת העולם הראשונה ולאחר כניעת גרמניה והתפוררות אוסטריה, הרסו את האוטוריזם הפרסונאלי באוקראינה המזרחית, שהשתלטו עליה צבאות רוסיה המועצתית, ובאוקראינה המערבית, חלק מגליציה המזרחית, שנכבשה בידי צבאות פולין. בשתי הארצות האלה לווה חיסולה של המדיניות האוקראינית בפרעות דמים ובמיוחד במזרח.

האסיפה המכוננת ברוסיה פוזרה על ידי הבולשביקים, שניצחו במהפכת אוקטובר 1917, והקומוסר לענייני היהודים דימאנטשטיין פיזר את הקהילות הדמוקרטיות ואת הוועד המרכזי שהוקם בוועידת מוסקבה, שכונסה עוד בימי הממשלה הזמנית. נסגרו כל מוסדותיו ובתי ספר, ביחד אלה שעברית היתה בהם לשון לימוד. ברחוב היהודי ניצחה ה"מהפכה הפרולטרית", שאורגנה על ידי הקומוסאריאט הנ"ל והייבסקציה, שעמדה לצדו.

פרץ סמולנסקין

תכנית עליה לארץ ישראל

אנו נותנים בזה את סוף התזכיר, שהגיש הסופר פרץ סמולנסקין בשעתו לחברת „כל ישראל חברים“ בפריז על מצב יהודי רוסיה ורומניה. ראשית התזכיר נתפרסמה בחוברת ד' של „העבר“ בצירוף מבוא מאת ד"ר ישראל קלזנר, המהדיר את התזכיר לפי כתב יד בארכיון הציוני בירושלים. התזכיר כתוב גרמנית.

אחד ושמו לוטוסטאנסקי, שהמיר את דתו שלוש פעמים, הידוע לשמצה כעם הארץ, חיבר ספר עבה, שבו הוא „מוכיח“ כביכול לפי מובאות מן התלמוד, שהיהודים זקוקים לדם. הוא מביא אפילו מימרות אחדות מן התלמוד. שבהן מצות דם מפורשת. אמנם אדם זה לא הבין מימי שום מלה עברית ומצטט למשל מסכת ביצה עמוד תק"פ, בעוד שבכל המסכת אין אלא 40 דפים, ובכלל אין שום מסכת. בתלמוד שיש בה יותר מן קע"ו דפים, שהם שלוש מאות וחמשים וששה עמודים. מלומד זה לא טרח אפילו לחקור וברד מלבו מלים שלא היו ולא נבראו. תמורת זאת קיבל משרה גבוהה ואות הצטיינות מזהב על אמנות ומדע. הקיסר הנוכחי, שקיבל בתודה את הקדשת הספר, נתן למחבר במתנה עשרת אלפים רובל ושיבח אותו באגרתו על העבודה המדעית היסודית לגילוי האמת בדברי הימים. מובן מאליו שדבר זה עשה רושם רב על העתוננים. הם שאבו עוז וירקו אש על היהודים ככל אוות נפשם. בארץ אחרת היו הדברים מגיעים מיד להתנפלויות, אבל לאשרנו אין הרוסים מרבים לקרוא בעתוננים, ושנאת דת ליהודים זרה להם, והמצב הכללי היה טוב באופן שלא היה מקום לקנאה. לפיכך לא השפיעה ההסתה בעתונות בדרך כלל. אבל הממשלה עשתה בשיטה את שלה. באודיסה פרץ בשנת 1871 בפעם שניה פוגרום איום, שבו נפלו חללים רבים. נשים גאנסו בפומבי ונגרם נזק של שמונה מיליון רובל. המושל קוצבו לא הפריע. הפורעים לא נענשו, לעומת זאת הוטלו קנסות על היהודים שרצו לעמוד על נפשם. קוצבו הועלה לדרגת רוזן. מופת טוב. מיד אחרי זה כאילו רצתה הממשלה להראות לפורעים את הכרתה. היהודים גורשו מבסרביה, מקיוב ומן הכפרים, ואלפי משפחות נהרסו ממעמדן. מן העיר טומרוק גורשו בשנת 1871 היהודים מתוך הגימוק שהם מפיצים את הכפירה היהודית. עם זה נעשה לחץ גיכר על הנוער היהודי המתלמד. השתמשו בכל האמצעים כדי להרחיק אותם מן הלימוד (פחדו מריבוי המשכילים היהודים). התוצאה היתה שגם מבתי המדרש לרבנים ניטלו זכויותיהם. שוב לא נחשבו לבתי ספר תיכוניים, גומרי בתי המדרש לא נתקבלו לאוניברסיטאות, ובתי המדרש אסור היה להם להיות מוסדות להשכלה ורשאים היו רק לחנך רבנים ומורים לדת. התלמידים רבים, שרצו להקדיש עצמם לאומנות זאת, היו יותר מאשר יכלו שני בתי המדרש להכיל, ולפיכך ביקשה קהילת אודיסה רשות להקים עוד בית מדרש כזה, מכיון שהקרנות גדלו מאד ומס הנרות שהלך וגדל הספיק לחמישה בתי מדרש גם לאחר שהממשלה השתמשה באחוז גיכר מן הכסף

לצרכים אחרים. בתשובה על בקשה זאת נסגרו בתי המדרש, והמורים פוטרו ללא קצבה. לעומת זאת שולמה למורים הנוצרים של בתי המדרש משכורת שלמה כל ימי חייהם. בתי המדרש נסגרו, הקרנות הוחרמו ואסור היה ליהודים אפילו להקים מכספם מוסד כזה, ובאיסור חמור נאסר לשלוח תלמידים לחו"ל לבית מדרש כזה.

חברת "מפיצי השכלה" ברוסיה, שניסתה לשלוח שני תלמידים לברסלאו, קיבלה גזיפה חמורה על כך. לא היה צורך לפרק את החברה משום שאין לה כספים וממילא נידונה לחוסר פעולה.

מיד אחר כך נערכה ברוב פומביות עלילת דם בקוטאיש, ועל ידי כך נכלאו מאות משפחות לשנים. למרות זיכוי הנאשמים בסופו של דבר לא פסקו העתונים הממשלתיים להחזיק בעלילה ולטעון, שהזיכוי בא מחמת שוחד. הסתה זאת גרמה לרדיפות כלליות ואף נבחרה שעת כושר לכך. המצוקה שבאה על הארץ אחרי המלחמה האחרונה, המעמסות העצומות והיבולים הרעים בשנים האחרונות גרמו לרעב איום, ונוסף לכך רצח הקיסר — כל בצירוף ההסתה גרם לפרעות הדמים האיומים ביותר, משום שהעם נוכח שלא יענש על מעשיו. העתונים הרחרו את האש. הפקידים מראים בגלוי שאין להם כלל זכות להתנגד. מיניסטר הפנים שולח חוזרים לאחוז באמצעים נגד היהודים שהם מגיפה ונוק לארץ. בכל הארץ אין שום פקיד גבוה הרוצה לדבר טובות על היהודים. מיד לאחר שעלה אלכסנדר השני על כסא המלוכה נעלמו אוהבי ישראל באופן שאנו רואים רק את פרי הזרע של ניקולאי בימי אלכסנדר השני והזרע של אלכסנדר השני בימי אלכסנדר השלישי. ההסתה נגד היהודים בעתונות נמשכה כל ימי מלוכת אלכסנדר השני וכן נמשכה רדיפת היהודים, אבל איש מחוץ לגופים עצמם לא ידע על כך כלום משום שהצנזורה מחקה הכל בכתב יד. חוץ מזה לא היה ליהודים בטאון שישמור על האינטרסים שלהם, לפיכך לא ידעו היהודים בעצמם מה מתרחש אתם. הם היו כל כך בטוחים עד שהיו רואים כמשוגע מי שרצה להתנבא להם על עתידם על סמך העובדות. הם ראו את הביונות בשיטה מצד הממשלה, אבל לא הרגישו שהעניבה מתהדקת יותר ויותר. הם שמחו להתקדמות והיו מלאי תקווה. וכך נכרה להם קבר. ההתקדמות נועדה להיות שוט ליהודים משתי בחינות: הם נתדלדלו לאט לאט והענינים הפנימיים שלהם התמוטטו כליל וגם סיפקו נשק לשונאיהם.

בימי ניקולאי הראשון ובראשית ימי אלכסנדר השני היה המצב הכלכלי של היהודים לא רע. אף על פי שצומצמו לפלכים מסויימים מצאו הסוחרים היהודים אמצעים לעסוק במסחר בכל ארץ ואפילו בחו"ל. הפקידים עצמם סייעו בידם להתעשר על ידי הברחה וכדומה, ואפילו כפו דברים כאלה על היהודים, אם העזו יהודי לשלם מכס על סחורה נענש על כך. הסחורות שלו נשארו בכל מיני אמתלות במשרד המכס עד שנרקבו ועד היום נהוג כך. ואילו היהודים שהתהלכו עם הפקידים נידונו כידידים. היה יחס נפשי בין הפקידים ונציגי הקהילה היהודית. ויחס כזה לא רק עם הפקידים הנמוכים, אלא גם עם שרי הפלך הכל יכולים, שבידם חיים ומוות. שרי הפלכים הגנו על היהודים מכל האשמה, וכל מלשינות נענשה קשה. בימים ההם היתה האמידות ברורה משום שהסוחרים עשו עסקים טובים, והחזיקו הרבה אנשים מסביב להם אם היה להם צורך או לא. לבעלי מלאכה היתה פרנסה טובה, ועל שני מעמדים אלה נשען מעמד שלישי של תלמידי חכמים. מעמד זה היה רב הכמות ביותר וחי חי רוחה.

בכל הארץ היו 140 עד 150 אלף רבנים מלמדים. שוחטים וחזנים, וביחד עם בני משפחותיהם ועוזריהם מנו לערך 750—800 אלף נפש. לאלה יש להוסיף את הבטלנים, הפרושים ובחורי הישיבה.

תלמידי בתי תלמוד תורה ובתי יתומים מספרם עלה כמאתים אלף, באופן שבסך הכל

עלה המעמד הזה עד שליש האוכלוסיה היהודית. היה זה יחס טבעי משום שכולם חיו יחדיו ועל פי רוב התפרנסו זה מזה. עכשיו באה ההתקדמות יפירקה את היחס בלי לשנות את המצב. המתקדמים הבטיחו לעצמם ולאחרים שחרור מידי הפקידים, פרנסה ישרה וכבודה, קיום בלתי תלוי לילדיהם ללא גדבות. התוצאה היתה, שקנאי התרבות יעצו לממשלה אמצעים חמורים. ההתקדמות גדמתה להם יותר מדדי איטיות, הם רצו להיות בן לילה לעם חדש בעל פרצוף אחר. על כן באו פקודות הרדיפה נגד חדרים וישיבות, רבנים ומלמדים, הכל נאסר ובכך צריך היה לקנות את הכל והיו קונים רבנים ומלמדים בישיבות ובתי כנסת במזומן מידי הפקידים. כל זה ביחד עם הרפורמות היה מקור חדש לכסף ולדלדול היהודים.

אילו יכול היה אדם לעשות חשבון לכל מתן השוחד להחזקת בתי הכנסת הישנים היה מגיע לסכומי מיליונים. על כך יש להוסיף את מס הנרות והמלח ליהודים כמס השכלה. אבל מסים אלה לא גוספו למחירי הנרות והמלח אלא לגולגולת. וכן מס הבשר וכן מס שלוש רובל לגולגולת, מס ציוד לצבא ויתר המסים האזרחיים באופן שהמסים עלו בחשבון ממוצע עד 15 רובל לגולגולת בשנה בשעה שכלכלת אדם היא מחושבת בחשבון ממוצע בהתחשבות עם סכום כזה. היו משלמים למשל סכום כזה להחזקת ילד. משפחה בת 6 נפשות יכולה לחיות ברובל לשבוע. זאת אומרת 8 רובל לגולגולת, ונחשבת על המעמד הבינוני. מספר יותר גדול היה חי במחצית הסכום¹ המס עלה איפוא פי שניים מן הסכום, לפיכך מכרח היה לבוא אמנם לאט לאט אבל ביסודיות דלדול כל יהודי רוסי, ומכיון שעמדו כחטיבה אחת מול הממשלה הוכרחו פרנסי הקהילות לגבות את המסים והפסידו שנה אחרי שנה סכומים ניכרים. המסחר לא הוקל על היהודים. המתלמדים נפלו למעמסה על ההורים או הקהילות במשך 20 שנה פי שניים משום שצריך היה לשלם בעדם מסים ולכלכלם. הצדקה הופחתה, והתקוה להגיע על ידי השכלה למקורות חדשים של חיים בוטלה עד מהרה. אדרבה הממשלה התחילה לדחוק את רגלי היהודים ממקצועות ממשלתיים שהיו מאז בידיהם. יש מהם שהגיעו לעושר ולכבוד והם היו לצגינים בעיני העתונות הממשלתית ומטרה לרדיפות. המהנדסים היהודים הוצאו לאט לאט משרות הרכבות והטלגרף, ובעשר השנים האחרונות לא עברה שנה בלי גזירה חדשה נגד היהודים. זה זמן רב הגיעו הדברים לידי כך שבערים רוסיים אין רופא יהודי, אין פועל יהודי מקבל עבודה ובכל זאת מוכרחים כולם לשאוף לפלכי הפנים ברשיון או בלי רשיון משום שהדלות גדולה ביותר זה 15 שנה בערים היהודיות, שעוד לפני שלושים שנה היו פורחות ועשירות. רבות מן הערים הללו ממש נשמו. העיר שקלוב, שלפני עשרים שנה נחשבה כעשירה וכבעלת התעשייה הגדולה ביותר בכל הארץ. שהיו בה עשרים וחמישה בתי כנסת ושמונה תלמודי תורה וישיבות, בעלת אוכלוסיה של 25—30 אלף נפש כמעט כולם אמידים, דומה עכשיו לחורבה, בתים רבים לאין יושב, הרבה בתים רעועים, בכל מקום פנים רעבים ורזים. העשירים המועטים לא יכלו לשאת את עול המסים משום שצריכים היו לשלם בעד כל העיר. לפיכך עזבו את העיר, והיתר מושכנו עד כדי כך שלא נשאר כלום למשכון. עכשיו הם מתים לאט לאט מרעב או מתהלכים כפושטי יד. ערים רבות יש להן אותו הגורל. הדלות גדולה עד כדי כך שאנו יכולים להגיד בהחלט, בלי חשש שהעובדות סותרות, כי מתוך שלוש וחצי מיליון נפש יותר מן המחצית היא מחוסרת להם. רובם אינו משער כל השנה שאפשר לאכול גם

¹ אמנם עדיין לא התאוננו בימים ההם על היוקר בשעה שליטרה של לחם טוב עלתה שלושת רבעי קופיקה כשנקנתה מאת האופה אבל המשפחות היו קונות הכל מאת האיכר ועלה להן במחצית המחיר. ליטרת תפוחי אדמה עלתה חצי קופיקה, ליטר חלב שתי קופיקות, ליטרה גבינה שתי קופיקות וחמאה 8 קופיקות. 10 ביצים עלו שלוש קופיקות. ירקות מכל המינים היו זולים ביותר. ברור איפוא שאפשר היה להתקיים בסכומים האמורים.

בשר, ואפילו לחם ושעועית ותפוחי אדמה אין להם לשובע. זהו משא נפש רחוק לשני מיליון נפש. בני אדם העובדים ברצון עבודה קשה בלי לרכוש תמורת עבודתם לחם יבש מספיק. אחדים מן העשירים שמספרם מועט (רק בחו"ל חושבים שיש ברוסיה הרבה יהודים עשירים משום שרואים במרחצאות שבחו"ל את חיי המותרות שלהם. אבל לעתים קרובות אין העושר מאריך ימים למעלה מן העונה). ביחוד הברון גינזבורג, נותנים את התמיכה למעלה מכוחותיהם. מה בצע בדבר? יש פחות משלושים מיליונרים בין היהודים ברוסיה ולכל היותר אלף יהודים בעלי הון של מאה אלף רובל. כיצד יוכלו לעזור להמון?

בין המיליונרים יש אחדים המעדיפים לתת מאה אלף רובל כדי לקבל את הצטיינות מאשר לתת לאחיהם, ששונאים אותם בגלל העושר של המועטים והם השעיר לעזאזל. כך היה המצב זה 15 שנה והוא הולך ויורד משנה לשנה כמו שבכלל הולך הכל ברוסיה אחורנית. המצוקה הורסת לא רק משפחות אלא ערים שלמות של היהודים בתחום המושב, בליטא וברוסיה הלבנה ובחלק מפולין. רק ברוסיה הדרומית, ששם התחילו הרוסים להתיישב רק לפני זמן קצר ואילו היהודים יושבים שם מאז, עדיין היה מצב היהודים אם כי לא כל כך טוב כמו לפני עשרים שנה, אבל בגדר האפשרות לשאת. עכשיו פרצה הרעה גם שם. מה שזממו זה שנים רבות התפרץ עכשיו בהודמנות נוחה. זה 25 שנים בזה הממשלה את היהודים בעזרת פקידיה עד שנמצאו, "אוהבי העם", שעוררו תשומת לב האספסוף להודמנות זאת. תועמלנים אחדים, כנראה בתמיכת הממשלה, הכריזו את היהודים כהפקר והמשרה אישרה את זאת. הרדיפות אושרו על ידי רוב עתוני הממשלה ואם זקוק היה העם להוכחה שזהו רצון הממשלה נזדרזה הממשלה לגרש את היהודים מקיוב ולהמטיר עליהם גזירות. למשל, נאסר על היהודים להיות בעלי בתי מרקחת או להיות עוזרים בבית מרקחת. בעלי בתי המרקחת היהודיים נדרשו בעונש החרמה למכור מהר את בתי המרקחת ולעם הוברר כיצד עלי להתנהג כלפי היהודים על ידי חזר מיניסטר הפנים למועצות המקומיות של ערי השדה שנדרשו לחשוב על אמצעים כיצד להיפטר מן הספחת היהודית. נאסר על היהודים לערוך מגביות לטובת הנרדפים. נאסר עליהם לכתוב על הרדיפות. נאמר להם מכל הצדדים כי מה שנעשה להם הם ראויים לכך, ועל כל בקשת מגן ענו מושלי אודיסה, קיוב ומקומות אחרים: "אם רע לכם כאן, לכו לירושלים". אחד מהם אמר למשלחת יהודית בפירוש, שהיהודים יוותרו על כל תקוה לשיפור המצב. גפתחו כלובי הזאבים והצבועים ושיסו אותם ביהודים. בכל פוגרום מסתכלים פקידי הממשלה לפי פקודה בחיבוק ידים עם שהכל נהרס. בכל מקום ניתנו לאספסוף שלושה ימים לעשות כאוות נפשם הוא מאמין באמונה שלמה, שהחוק מרשה שלושה ימי ביזה. אם משהו נאסר אחרי כן הרי זה רק משום שהמשיך לאחר שלושת הימים. בוורשה היתה הסיסמה: יחי אלכסנדר השלישי. קריאה זאת חזרה בכל התקפה והצבא ענה בהידד. אבל גם במקום שלא הגיע הדבר לידי טבח ממררים את חיי היהודים עד כדי כך שאינם יודעים מה לעשות. כשהם מופיעים ברחוב קוראים אחריהם מלא ורוגמים אותם באבנים ומציקים להם ככל האפשר.

מעשים כאלה נעשים בכל הארץ ללא יוצא מן הכלל. ברוב הערים הוכרחו היהודים להסתלק מכל עסק, בערים הגדולות נשבעו היהודים זה לזה שלא ללכת לשום תיאטרון או מקום שעשועים ולא לעשות שום עסק עם נוצרים. כן לא להלוות כסף בשום אופן ועל כך הותקפו בחריפות. בעתון "ווילנסקי ווסטניק" נאמר, שהיהודים רוצים להחריב את הארץ והמושל הזמין את נכבדי העדה כדי לנזוף בהם על שהם מרשים לעצמם משחק כזה עם הארץ. אחד היהודים העז לשאול אותו אם הוא יהיה אחראי בעד הכסף אם לאחר חדשים יוכרו כי כל השטרות של הנוצרים בידי היהודים בסלים ומבוטלים. המושל שתק ושילח את המשלחת בשצף קצף. אין מלים לתאר את המצב. הוא גרוע הרבה יותר מאשר בימי הבינים. בימי הבינים לא היו רדיפות כאלה משום שרק לעתים רחוקות היתה דעה

אחת למושלמים ולעם והיהודים היו מוצאים איזה מגן שהוא או שבא גירוש כללי. אולם זהו מעשה אהבת הבריות כלפי האכזריות שברוסיה. מצב היהודים הוא יותר רע מאשר בימי הבינים גם משום שרגש האחדות של היהודים נתרופף. בימים ההם הרגיש כל אחד בצרת אחיו. כל אחד נזדרז לעזור, ואילו עכשיו לצערנו אין הדבר כך. אלה שעדיין אינם נרדפים דואגים מעט מאוד לאחיהם הנדכאים ורבים מהם אינם רוצים אפילו לדעת על כך. הדבר מעציב מאוד אבל זוהי האמת. צריך היה לחשוב שאם אהבת אחים או אהבת הבריות אין בה כדי לעורר אותם לעזרה הרי לפחות צריכים היו לעשות זאת מתוך חוק הקיום העצמי. אל גא ישכחו שגם אם יהיו אדישים ביותר כלפי אחיהם הרי אויביהם יראו אותם כוהים אתם ואם לא יתנו עזרה לנרדפים מפני שבשכר זה הם מקבלים את הצטיינות, הרי עליהם לעשות זאת מפחד התדבקות.

אל נא נשלח את עצמנו. יש מעט מאוד בארצות אירופה הרוצים לעשות משהו למען היהודים, אדרבה השם יהודי מספיק לעתים קרובות כדי להחניק כל עזרה באבה. אילו אפשר היה ואילו קרה שנוצרים נרדפים על ידי יהודים איך היו המשכילים שלנו מתעוררים ועושים כל מה שבכוחם כדי לעקור מן השורש את הרשעים, כמה גדולים היו הסכומים מצד היהודים למען הנרדפים! והנה, ברוך השם, לא נוצרים אלא יהודים הם הנרדפים והלב של היהודים הבלתי נרדפים שקט מבחינת אהבת הבריות. אולם הרי עליהם להגיד לעצמם, שרדיפות הן מחלה מידבקת ככל המגיפות. אך מתחילה רדיפה לא ירפה הרודף ויהיה צורך להשתמש באמצעים יוצאים מן הכלל כדי למנוע את הרדיפות. על כך יכולים כל העמים הנרדפים לספר, אולם רדיפות היהודים הן ארסיות ביותר. ראשית משום שהן נשענות ומושרשות וניזונות מן הדת ומדברי הימים. שנית משום שבשום מקום אין נלחמים בהן במרץ הדרוש, משום שהיהודים עצמם אינם עוסקים בזה. שלישית גורמת אדישות היהודים עצמם להגדיל לגדל את הפרעות משום שכל זמן שאין הסכין מינחת על צוארם אינם עושים כלום, ואחרי כן כל פעולה היא לשוא, כך היה תמיד. רביעית, הורע המצב בימינו מכיון שאמונת ההבל בהתקדמות טימטמה אפילו מוחות הוגים. יש אנשים נבונים שנתקבע במחוסר הרעיון על אהבת הבריות במאה ה-19 ושוב אינם יכולים לראות את הסכנה הגלויה. אפשר גם להניח בודאות, כי מוקד זה, שאגב אין שום נסיון לכבות אותו, לא ישאר במקומו אלא עם המשכו מחוייב המציאות ילך ויתפשט, ומכיון ששום ארץ אינה מקימת מחסום למגיפה זאת, הרי עלינו לחשוש לשמוע בקרוב בכי ואנחה לא רק באידיש, ברוסית וברומנית. הרדיפות ימצאו הד בכל מקום ואוי לאלה הרואים עכשיו בשקט שפיכת דם אחיהם. העונש לא יתממתה. מי יכול לחשב כמה זמן דרוש למגיפה זאת כדי לעבור דרך גאליציה, הונגריה, אוסטריה וגרמניה. בארצות אלה אין מחסור באויר מעופש ובחידקים. יש ספק בדבר אם אותות הצטינות ותוארי כבוד יוכלו לשמש מגן. אם אין המצודה והדם של האחים מעוררים הרהורים יעשו לפחות עובדות אלה. כל חפץ הקיום צריך היה להזכיר שיש להדביר את המגיפה ולנקות את האויר. מכל האמור ברור שכל תקוה לשפר את מצב היהודים בארץ עצמה טירוף היא. שנאת העם הולכת וגוברת ולא פוחתת. הממשלה לא תשנה פתאום את שיטתה. מאת הפקידים, שכולם הם שונאי כל בלתי רוסי ובלתי פראבוסלבי, אין לצפות שיהיו פתאום אוהבי היהודים ובפרט שקיום מחציתם תלוי בלחץ היהודים. הקיסר הכריז על דעתו כלפי היהודים בפירוש ובגלוי עוד בהיותו יורש עצר. אומרים שיורשי עצר הם ליברליים. יורש עצר זה הראה את הליברליות שלו בצורה משונה על ידי שהביע תודה ונתן מכספו לרמאי שהוקע על ידי בית המשפט, שעורר לחיים את עלילת הדם.

אין איפוא לחכות למפגת מצד הממשלה. אבל גם אם הממשלה תשנה את דעתה. לא תהיה תועלת בדבר משום שברוסיה מהוה כל פקיד ממשלה לעצמו. אבל נניח שגם אלה

יהיו על צד היהודים בדרך נס, הרי שנאת ההמון הגס גדולה כל כך עד שגם אם לא יחזרו ביזות כמו עד כה, יהיו חיי היהודים ברוסיה עינוי נצחי, המתה איטית של גוף ורוח. אפילו שויון זכויות גמור לא יועיל להם עכשיו משום שברוסיה אין שום זכות לבלתי אציל או למיליונר, באופן שאם גם ינהגו בהם כמו עכשיו למרות כל הזכויות, לא יעזו לפצות פה כשם שהאיכרים, שהם בודאי רוסים ונוצרים, אינם רשאים לעשות זאת כשהפקידים מתנהגים אתם כמו בעבדים. היהודים הם חסרי אונים נגד כל שרירות, לעולם לא יהיו זכאים ליסוד אגודות למענם משום שלאיש לא יורשה לגור בכל מקום ולהיות לביזה ולגירוש ליושבים. שויון הזכויות וכל זכות בכלל יכולים להיות מציאות רק בארץ שיש בה חוקה, אבל לא בארץ שאין בה שום זכות צדק. אם משהו משלה את נפשו, שאפשר להשיג משהו נגד הממשלה הרוסית בדברים טובים, בבקשות או באימים, אינו אלא טועה. ליהודי רוסיה יש רק עזרה עצמית אחת והיא לעזוב את הארץ. אמנם יותר קל לבטא את הדבר מאשר לבצע אותו. זה נכון. אולם גם הביצוע הזה אינו כל כך נמנע כפי שנראה בסקירה ראשונה. רצון טוב ופעילות מתמדת דרושים לזה. אז אפשר אולי לבצע את הדבר ביתר מהירות מכפי שסבורים. ודאי רפות הידים כששמים לב לזה, שברוסיה וברומניה מופקדים לשרירות ארבעה מיליון יהודים. מהיכן לקחת את האמצעים כדי לתת להמון זה אפילו הוצאות הדרך בלבד? לאן לשלוח אותם? מה יעשו במקום שיבואו לשם? שאלות אלה נשאלות מעצמן כשחושבים על מספר הנרדפים. אולם יש לגשת לדבר אחרת. ראשית, לא כולם זקוקים לתמיכה. שנית, יש בעלי אמצעים המאפשרים כל מפעל. חלק מהם הם בעלי מלאכה שימצאו את פרנסתם בכל מקום שיתישבו. לא כולם יכולים לעזוב את הארץ וגם אין צורך בכך. אם חלק ניכר יעזבו את הארץ תקטן השנאה והזעם של הרודפים ירפה כשיראו שהיהודים אינם נתונים בידיהם לשבט ולחסד. אולי יבינו הממשלות את התועלת של היהודים ויתנו להם הנחות. אבל גם אם היתר ישאר באותן הערים לא יצטרכו להלחם כל כך במצוקה מפני שיהיו יותר עבודה לפועלים, יותר מסחר לסוחר ופחות עניים בתמיכת העשירים. לפיכך אין הפרוה אם נאמר, כי תמיכת כסף תהיה דרושה לכל היותר ל-40-50 אלף משפחות, ואם תנתן עזרה לאלה יהיה בזה משום עזרה לכל ארבעת המיליונים. ולעזור ל-40-50 אלף משפחות הוא בגדר האפשרות. למטה יבוא נסיון להראות את הדרך כיצד להשיג את הכסף, קודם כל צריך לענות לשאלה לאן ילכו העוזבים, כי שאלה זאת היא החשובה ביותר ואם היא תפתר כראוי יבוא כל היתר מאליה. לולא נעשו עד כה הדברים בחפז ובבהילות כסומא בארובה היו מומן מוצאים את הדרך הנכונה. כמעט הכל, חוץ מאחדים שאינם רואים בכלל כלום, כבר הבינו שההצלה היחידה של הנרדפים היא היציאה. זה היה מיד גם רעיון האליאנס המתוללת, שאפילו נקטה ביזמה, ואם עד כה לא בא הפרי הדרוש, ואם כל מה שנעשה עד עכשיו דמה לא להצלה אלא להרעת המצב, הרי לא הרעיון אשם אלא הבהלת, הפעולה שנעשתה לפני שידעו בבירור מה להתחיל וכיצד להתחיל.

מובן איפוא מאלו כי כל פעולה שאיננה פרי מחקר יסודי אלא השראה רגעית לא תביא לידי המטרה.

האדונים המנהלים את האליאנס לא הכירו את המצב כהויותו של יהודי רוסיה ויחסם לעם ולממשלה. לפיכך היה צורך קודם כל לחקור יחסים אלה היטב ודבר זה יכול היה להעשות רק על ידי פניה לאנשים הוגים מאותם המקומות הבקאים במצב ולשמוע לדעתם. על ידי כך היו המנהלים יודעים, שהרדיפות אינן פרי התרגשות עוברת, לא שרירות חלק העם או הפקידים וגם לא קפריזה של החוגים העליונים ופחות מזה הדברנות של מסיתים אלא תכנית שיטתית מצד הממשלה זה 25 שנה, שסוף סוף הוגשמה. רדיפות אלה אינן מכוונות נגד מעמד מסוים של היהודים, למשל מלוים בריבית, סוחרים או מוכרי-

אלכוהול וכדומה, אלא נגד כל היהודים ללא יוצא מן הכלל, נגד מלומדים כמו נגד בעלי מלאכה, נגד חיילים משוחררים כמו נגד מתושבים חקלאיים. אדרבה, דוקא העשירים והמלוים בריבית סובלים פחות וכל הזעם מופנה כלפי בעלי המלאכה והמתושבים. כל זה צריך היה לדעת, ונסיון זה צריך היה להורות כי או שיש לעשות הרבה או לא כלום, כי אם תנתן עזרה ליציאה לחלק קטן של היהודים לא יועיל להם הרבה אבל יגרום אסון רב לאחרים משום שהדבר מעורר את הלעג והזעם של השלטונות ונותן מזון חדש לשאיפת הרדיפה. חרץ מזה חייבים היהודים לשלם קנס כסף ודם תמורת אחיהם היוצאים מן הארץ ללא רשיון.

את זאת ועוד הרבה יותר היו מנהלי האליאנס יודעים אילו היו שומעים דברי מוסמכים מאותן הארצות. היו רואים שעזרה לאלף או לאלפיים אין פירושה עזרה. היו מבינים שלא אמריקה היא הארץ שלשם צריכים היוצאים ללכת. מכיון שכל זה לא קרה, מובן שאפילו אנשים בעלי ידיעות מוסמכות ובעלי נפש לא ידעו למצוא את הנכון. אולם מה היתה הסיבה שהאדונים בכל ריחוקם מאותן הארצות ומחיי יושביהן סבורים היו שהם יכולים בעצמם להחליט? התשובה היא פשוטה. כשם שגידופי שונאינו על מנהגינו ודרכי חיינו גרמו להכניס מבוכה בחיי הדת והמוסר שלנו, שהרי כמה מידות טובות ונעלות נפלו קרבן רק משום שהיו מטרה ללעג שונאינו, כמה שטויות ורעות נקלטו כדי להראות את שונאינו שאנו מסוגלים לתיקונים. כך הכנסנו כמה שינויים ללא ישוב הדעת משום שהישן הוקע על ידי שונאינו כפשע. אחד הקטרוגים הללו, שאיננו חקלאים ובכך עלינו להיות חקלאים, הפך לסיסמת מתקנינו כאילו הדבר תלוי ברצון. בלי לדעת את התנאים ולרצות לדעת אותם הוציאו רבים את הסיסמה: "רק החקלאות תצילנו, או לא נהיה כמו עכשיו מלוים בריבית וטפילים אלא לברכה לארץ וליושביה". לא שמו לב לכך, שהתנאים קובעים את משלח ידו של האדם, שהחקלאות היא מקצוע המביא תועלת רק למי שנולד בה, שיש צורך בעשרות שנים עד שרואים את התוצאות הראשונות ובינתיים עדיין אין האמצעים הדרושים. שאפילו חיי היהודים האיכרים הטובים ביותר לא תופחת השנאה כחוט השערה ורק יקומו דברי שנאה חדשים, בעוד שעכשיו טוענים שעשקנו את כספם יאמרו אחר כך שעשקנו את ארצם, שאפשר להביא תועלת למדינה ולחברה גם בכל מקצוע אחר כמו בחקלאות, ולבסוף שמצב היהודים איננו בשום מקום יציב באופן שיוכלו להדבק בארץ. המתקנים שלנו רצו במושבות יהודיות, מובן מאליו לא לעצמם ולבניהם אלא ליהודים. במשך זמן רב אספו ברוסיה כסף כדי ליסד מושבות יהודיות בעוד שהממשלה השתדלה לדחוק רגלי המתיישבים היהודים ברוסיה הדרומית שרכשו בעצמם את אדמתם. בכל זאת החזיקו חסידי ההתיישבות ברעיון, שאין לך דבר יותר טבעי, כי עכשיו כשחושבים על יציאת היהודים הרי הרעיון הראשון והשליט הוא לעשות אותם לחקלאים בלי לשים לב לכך שלא כל המוכרחים לצאת יכולים להקדיש עצמם לחקלאות, כי כשעושים משהו בקוצר רוח צריך לדאוג לכל וגם אילו אפשר היה להפוך את כולם לחקלאים הרי זה פשע משום שרבים מאוד ביניהם מוכשרים לדברים יותר מועילים. לכל זה לא שמו לב אלא ריחף רק רעיון אחד: הקלאות. ובפוזמות אחזו בזה ומרוב בהלה שכחו אפילו שיש צורך גם בכסף. אותם המתקנים שזה לפני זמן לא רב תקעו בשופר ההשכלה ורצו להפוך את כל היהודים כולם לדוקטורים ולפרופיסורים כדי למחות את חרפת הבערות, חזרו פתאום ורצו שוב לעשות בנו תהליך של טמטום ולהפוך אלפי רופאים, עורכי דין, מורים ואמנים לאיכרים, רק משום שעכשיו הואילו אויבינו ללמדנו שדעת ותבונה בעצם אינן מעלה אלא פשע. אם הדבר ימשך כך יצטרכו המתקנים היהודים לשיטתם להקים לאחר חמישים שנה בתי ספר למלוים בריבית ואקדמיות לסוחרים אלכוהול משום שהאויבים יגידו בימים ההם: היהודים נטלו לעצמם את המקצוע הבטוח של חקלאות והשאירו לנו רק את הרווח המפוקפק של

הלואה ברבית ומסחר באלכוהול, משום שברור שאם היהודים לא יעזבו את מקצועות הלואה ברבית ומסחר באלכוהול לא יחשבו החוקים נגד הלואה ברבית ומסחר באלכוהול כנוכחים. הרעיון „המתקן“ של חקלאות למעלה מהכל מוכרח היה כמובן להביא לידי כך ומיד קמה התכנית לכוון את היציאה לאמריקה. לולא היה הדבר עובדה צריך היה לראות כלעז את הידיעה שהאליאנס תומכת ביציאה לאמריקה — רעיון שאילו גם היה בר ביצוע איננו רצוי ובפרט שאיננו כלל בר ביצוע, ואלה הן הטעמים:

א. יש לכך צורך בסכומים, שאי אפשר יהיה להשיגם.

ב. המרחק העצום מפחיד את רוב היוצאים.

ג. החיים שם שונים בתכלית באופן שהרוב לא יוכל שם כלל להתקיים.

ד. באמריקה יש תקוה להצלחה רק לאלה שיקדישו עצמם לחקלאות, ואילו בעלי מלאכה, סוחרים ומלומדים אין להם שום סיכוי לקיום.

ה. רק הצעירים יש להם שם מקום, אבל הממשלה הרוסית לא תרשה יציאת כוחות צעירים והשארת הזקוקים לעזרה.

ו. הבאים לאמריקה יצטרכו לעזוב את דתיותם. הם לא יוכלו לשמור את השבת ויתר המצוות ורק מועטים יסכימו לכך ובצדק, שכן אילו רצו להיפטר מן הדת יכלו להשאר בארץ ולהתפרנס ככל הרוסים האמיתיים. מה שאי אפשר להשיג ברוסיה על ידי דעת והשכלה ומסר אפשר להשיג ללא טורח על ידי המרה. למה איפוא לנסוע במחיר זה לאמריקה. כך יאמרו הרוב שבשבילם חילול שבת ושמד היינו הך. היציאה לאמריקה היא איפוא אוטופיה שלא ניתנה לביצוע. והיא גם לא רצויה. שכן נניח שיתגברו על כל המכשולים מתוך מאמץ של רוח וטוהר, עדיין נשאלת השאלה ראשית: למה מאמץ כל כך רב בשעה שאפשר להשיג את הדבר בפחות קרבנות? למה לשלוח אותם למקום שלא יוכלו להקים קהילות וממילא לא יבואו לידי מעמד נכון ורק יהיו עבדי מנצליהם?

ז. מי יערוך לנו שעל ידי הצטברות יהודים באמריקה לא תקום שם לאחר זמן מה מין אנטישמיות? הגיעה השעה לקמץ באמון לרוח הזמן. דוקא באמריקה הציע לפני זמן מה מדינאי ידוע מאוד השמדת הסינים כאמצעי יחיד להפטר ממכת מדינה זו. והאם יותר קשה לדבר על השמדת היהודים מאשר על השמדת הסינים?

ח. למה להשמיד את עושר הרוח הניתן להוכיח במספרים? באמריקה לא יוכלו הבאים לעשות כלום בעושר זה, אלא יהיו עבדים לבעל משק.

ט. למה, אם רוצים באמת להציל אומלל, להעמיס עליו דבר שהוא נגד מצפנו ודעתו? וכך היא היציאה לאמריקה בעיני כל יהודי רוסיה ורומניה. אפשר היה להביא פי מאה הוכחות, שהיציאה לאמריקה לא זה בלבד שלא תביא שום תועלת, אלא תביא נזק, משום שכל עבודה בדבר שאיננו בר ביצוע מביאה נזק. ובכל זאת נעשתה הצעה זאת להחלטה. למה? התשובה פשוטה. נעשתה דיאגנוזה בלי לראות את החולה ולפי הדיאגנוזה האמצעים. השופטים על גורל ארבעה מיליוני יהודים לא ידעו כלל מה טיבם. הם חשבו כדבר מובן מאליו, שאלה הם יהודים גרמנים, גאליציאים, אלזסים או צרפתים, אלא בלי שמץ תרבות, ותשעים וחמישה אחוזים מהם הם סרסורים. אבל הדבר איננו כך. בעלי המלאכה והמשכילים מהיום כיום מחצית האוכלוסיה היהודית, ובכן אינם עוסקים במקצועות מזיקים או מבישים עד שיש לשלוח אותם לבית חינוך גדול אחד הנמצא רק באמריקה. אם רוצים לעזור לאנשים אלה צריך להשתדל לתת להם אפשרות, שכל אחד ירויח את לחמו לפי דרכו. אין לשכוח שחסר להם לא רק כסף אלא גם הדרכה ושום דואגים ליציאתם יש לדאוג לא רק לעניים ממש אלא גם לבעלי אמצעים, שברצון יצטרפו כדי שלא להתדלדל וממילא תבוא תועלת לעניים.

בקיצור יש לחשוב בענין היציאה על דברים אלה:

א. רק מי שאין לו מקצוץ מפורש יפנה לחקלאות, ואילו בעלי המלאכה והתלמידים יהנו מפרי ידיעותיהם. בעלי האמצעים צריכים לעסוק בכספם במסחר ובתעשייה.

ב. אולם לשם זה יש צורך, שהיוצאים לא יתפרדו ואז יתפרנסו זה מזה כמו ברוסיה, מה שיעורר פחות שנאה וקנאה. יהיה יותר קל למצוא אמצעים ליציאה, והסיכוי להצלחה יהיה יותר גדול. אם לקחת את הדברים האלה רק כבסיס יובן מאליו היכן הארץ שלשם יש לשלוח אותם. גם מי שלא גדל בעריסה דיפלומטית צריך להבין, שיש רק ארץ אחת לתכלית זאת, והיא ארץ-ישראל. הנה! יקראו רבים, אבל לאט לכם, משפט קדום איננו נימוק והקריאה „איננו רוצים“ איננה מכריעה. למרות כל המימרות הריקות נשאת ארץ-ישראל הארץ היחידה. היא יכולה וצריכה לקלוט את האומללים ואלה הם הנימוקים:

א. משום שבארץ ישראל יוכלו כולם לשבת יחדיו, ובעוד חלק יעסוק בחקלאות, לא יפריע איש לבעלי המלאכה לעסוק גם להבא במלאכתם.

ב. יש שם כר נרחב למסחר ולתעשייה ובמשך הזמן תמשוך הארץ בעלי הון.

ג. ריבויים יגרום פחות מבארץ אחרת לרדיפות, מפני שיהיה מה שיהיה, הם יהיו הרוב וזהו דבר חשוב.

ד. העולים לא יוכלו להחשב סתם כזרים, מפני שבכל זאת יש להם זכות היסטורית וזכות קנין לפי הצדק.

ה. באירופה נחשב לפשע אם מוצאים אדם בעל רוח מזרחית או אף מזרחי ובכל טוב יתפתח הרוח המזרחי במזרח.

ו. לאחר שהדבר יאורגן, ימצאו כל המדוכאים אחרי כן בעצמם את דרך ההצלחה.

ז. לשם יוכלו ללכת כל האומללים ואין צורך בתנאי שרק צעירים וחזקים ילכו, כמו בנוגע לאמריקה.

ח. יהיה יותר קל להשיג אמצעי מליציאה. השם ארץ-ישראל מספיק כדי לאסוף כסף.

קיימות הרבה אגודות לשם זה וצריך רק לפנות אליהן וממילא תבואנה תרומותיהם.

ט. אפשר יהיה להפוך את המספר הגדול של הטפילים הגרים שם עכשיו או את צאצאיהם לאנשים עובדים.

י. יסתמו את פי השונאים, שוב לא יחזיקו לפנינו את המלה ארץ ישראל כמפלצת. במלה אחת, אילו היתה האליאנס לוקחת את הדבר לידיה, היתה מופתעת בעצמה בזמן קצר מן ההצלחה המזהירה. אלא שדוקא הבלתי נכון נבחר עד עכשיו והנכון נדחת לצערנו על ידי נימוקים אפסיים. משום שכל הנימוקים נגד ארץ ישראל הם הבל וריק. מתוכם מדבר בבהירות הפחד פן יאמרו שאנחנו רוצים ליסד מדינה. כאילו זהו הקטרוג הרע ביותר שמקטרגים עלינו או כאילו הפחד מפני האמירה מעיל. הגיעה באמת השעה לראות שחששות כאלה רק מניקים לנו ולעולם לא יועילו. איימו עלינו בבדואים ושכחו שאוכלוסיה שלמה תדע להתגונן. הבדואים לא יהיו בכל אופן כל כך רעים כמו הרוסים או הרומנים. והרי לבדואים לא יבואו לעזרה משטרה וצבא כבעלי ברית והיהודים המתגוננים לא יענשו על הנסיון להתגונן עונשין אכזריים כמו ברוסיה. טענו גם נגד הארץ שהיא מדבר צחיח. אבל בכל יום ויום נושבים בה מתישבים נוצרים ולא שמענו שאיש מהם חזר — האם אין זאת ראייה לפיריון הארץ? חוץ מזה שמומחים ללא משוא פנים הוקיעו מזמן את השקר שבטענה זו. לא נשכחה גם הטענה שהיהודים כשהם עצמאיים לא יהיו מתישבים חקלאים טובים. אמנם יצרו ברוסיה בערבה למרות לחץ איום את המושבות היפות ביותר, אבל נגד העליה לארץ ישראל אפשר לומר הכל. לא התבישו גם להביא ראייה מתושבי ארץ ישראל עכשיו, החולים והנרתעים מעבודה, ולחשל ראייה נגד מחפשי עבודה וחיים. שכחו או עשו עצמם כשוכחים, שאותם הטפילים באו לארץ ישראל לא לחיות אלא למות, כדי שלאחר מותם לא תאכל אותם

הרימה. ובודאי יהיה באמת כך, משום שהם נאכלים על ידי רימה בחייהם. ואלה יהיו למפלצת לגברים חזקים שואפי חיים? לא התבישו אפילו לפרסם ידיעות כוזבות. השולטן חיוה דעו כביכול נגד עלית יהודים. שקר גמור, שעל כך יש לבעל הטורים האלה הוכחות מכריעות. כל זה נעשה על ידי כך שאחדים אין להם ידיעת המצב ואחרים מפחדים שהפטריוטיות שלהם תפוקפק אם ידברו על ארץ ישראל, ויש המושפעים מבגידת אנשי הריפורמה, שהרחיקו את זכר ארץ ישראל מבתי הכנסת, כביכול, משום שהגאולה כבר באה. אלה אינם יכולים כמובן להסכים לעשות נסיון תחיה בארץ זאת שאינה רצויה לשמם הטוב ולקיומם. הרי זה כאילו קמה הגופה לחיים לעיני הקברן.

אולם בכל אלה לא נתבטל הדבר ורק נדחה והוקשה. חוש העם התמרד נגד זה ובעלי הנפש בין המדוכאים מיחו. כל העתונים בעברית, ברוסית ובאידיש ברוסיה ומחוצה לה חיוו את דעתם פה אחד בעד ארץ ישראל וגם העתונים המופיעים בארץ ישראל מדברים על כך. הגיעה איפוא השעה שהאדונים המנהלים את האליאנס לא יתמהמהו במפעל הגאולה. בכס תלוי הדבר, אם אין אתם רוצים לעמוד על דם אחיכם, אם אין אתם אוטמים את אוניכם לנאקת מיליוני אחיכם, אם השיגרה לא שיתקה את מרצכם, אם אין אתם רוצים לעמוד כחוטאים בפני מצפונכם, הרי תמהרו. הזמן עדיין מוכשר, קומו לפני שיהיה מאוחר. ארץ צחיחה זו, הידועה כביכול לשמחה, הולכת ונושבת מיום ליום על ידי מתישבים נוצרים. רשלנות וישוב הדעת ממושכים יותר מדי עלולים ליטול מאתנו חלק אחרי חלק. כיום עדיין לא נעלמה באירופה אהבת הבריות ויש לקוות שלא יהיו מכשולים יותר מדי גדולים ויתכן אפילו שיעזרו לנו, אבל אי אפשר יהיה לחשוב על זה אם הריאקציה המתחילה עכשיו תגיע לשלטון. עכשיו מאמינים גם שונאינו שהם עושים אותנו בארץ ישראל ולפיכך לא יפריעו לנו. גורו לכם מפני ישוב הדעת שלהם. יתכן שאתם תרצו בכך, אבל יהיה מאוחר. אז תתחרטו, אבל לנו יהיה הדבר לאסון. כל אחד משלם ברצון שנה בשנה לחברת ביטוח, אולי תפרוץ שריפה ולא יאבד את רכושו. על פי רוב אין שריפה. תהיה לנו ארץ ישראל לביטוח, אולי יצטרכו לה אחרי כן גם אחרים. אולם לפי שעה אין הדבר נראה כך בים התיכון, עדיין אין שרים יהודים. אבל בלי משים יכול אחד להיות לשר ואז יצטרך בנו, כמו בנו של השר הספרדי התקיף אברבנאל לחפש מקלט. דברי הימים אינם עומדים על מקום אחד, אלא מסתובבים מסביב לקוטב, ולעתים קרובות אנו רואים שוב דבר שנשכח מזמן.

אין איש מפקפק ברצון הטוב של האליאנס ואין איש מפקפק בכוחה. היה זה רק מקרה, שעצת מתקנים אחדים ניצחה והתערבה במשך זמן מה בפעולה הקדושה של האליאנס כמפריעה. מובטח לנו, שרצון כל הבקאים בעניני היהודים וכן רצון האומללים עצמם, ידוע הוא, האגודות הרבות שכבר הוקמו ועומדות לקום הן הביטוי הנמלץ לכך לכשתקח האליאנס המוללת את הדבר לרשותה, והן גם הכלים המובחרים. זוהי הפעולה הגדולה והכללית האמיתית הראשונה העומדת בפני האליאנס, פעולה שרק גוף כזה יכול וצריך לבצע כדי לחרות על ידי כך את שמה בלבבות הכל לנצח. האדונים מנהלי אליאנס יש להם הזדמנות לעשות את שמם בן אלמוות לעולם כגואלי עצמם. זו תהיה הפעולה הראשונה של הצלחת היהודים וייחודם. לעזור למאות, ליסד בתי ספר אחדים יכולה כל אגודה, אבל הצלת הכל ולעתיד, הצלת הגוף והנפש של רוב היהודים — לכך נועדה רק האליאנס. אם האליאנס תקבל הנהלת הענין, הרי עשתה את חובתה ותהיה לעולמים מוסד קדוש ליהודים. ואילו חס ושלום לא יועילו כל הדברים וכל הנימוקים, הרי זו קבורתה של החברה היחידה של היהודים, האליאנס. הדבר המדובר, התישבות ארץ ישראל, רק יוכבד, ידחה ויתמהמה, אבל הוא יוגשם בכל זאת למרות כל המכשולים. ואם יש עם בעולם היכול להגיד שאנו יכולים לחכות, הרי ודאי יכולים זאת היהודים. הרעיון לא יבטל לעולם, הוא יקום לתחיה עם האליאנס או בלעדיו. אבל האליאנס תנחיל לעצמה מכת מוות, כי על ידי שתדחה את

התפקיד, היא דוחה לבבות מיליונים וגם ניטלת ממנה כל זכות קיום ותחשב לא יותר כחברה סתם. וחבל. מעציב הוא ליהודי אוהב עמו הרעיון כי יש אפשרות שהתאחדות היהודית של היהודים אף היא תהיה לאפס, שהמאמץ והעבודה של 25 שנה יהיה לאין, אבל למרות הכל מוכרח הדבר לבוא אם היא תדחה את תפקידה היחיד.

אולם אין אנו רוצים להיות פסימיסטים ביותר. יש כל כך הרבה צרות ממשיות מימין ומשמאל עד שבאמת מיותר הוא להתענות בפרט מפני דבר שיש לקוות שלא יבוא. נקוה איפוא שהאליאנס תתקיים שנים רבות לטובתנו, שבעלי הנפש ידם תהיה על העליונה והאליאנס סוף סוף תושיט ידה להגשמת הרעיון לטובת הכל.

מתוך בטחון זה נאמר משהו על האופן כיצד להשיג את האמצעים למטרה. אף על פי שאנו זכאים להיות בטוחים שאם האליאנס רק תצטרך ברעיון יבואו אליה האמצעים בשפע והאגודות הרבות למען ארץ ישראל יעמדו מיד לרשותה. הרי חרש אני בכל זאת להציע הצעה שאיננה נטולה סיכוי להצלחה. אם רוצים בהצלחה כללית, זאת אומרת לכל המשוללים קיום ברוסיה וברומניה על ידי עושק העמים ולחץ הממשלות, הרי יש לחשוב לפחות על 120 אלף משפחות. אם יצאו מארצותיהם יש לקוות שלגשורים תבוא מנוחה לזמן מה. מ־120 אלף הללו יש להפוך 40—50 אלף לחקלאים והיתר צריכים להיות בעלי מלאכה, מורים, רוקחים וסוחרים. זהו היחס הנכון: החקלאים צריכים להוות שליש האוכלוסיה. יש איפוא לרכוש 40 אלף משקים וציוד לחקלאים. רק אלה המוכרחים לעסוק בחקלאות ראויים לקבל תמיכה מלאה, והיתר שיחיו בצדם ממסחר אינם צריכים שום תמיכה, אולי פה ושם הוצאות הדרך. ואילו ל־40 אלף האיכרים יש צורך בציוד מלא. אם נחשוב איפוא אלף פלורין למשק, מה שיספיק גם להוצאות הדרך, הרי יש צורך להשיג 40 מיליון. את אלה אפשר להשיג בפשטות:

א. מתקנים הגרלה של 4 מיליון פייסים, 10 פלורין כל אחד.

ב. כל פיס זוכה במשק השווה אלף פלורין.

ג. כל אחד יכול להחזיק במשק או למסור לאחר.

ד. אבל יכול הוא למסור רק ליהודי.

ה. המשק נשאר ברשות האליאנס והיא נותנת אותו במתנה על ידי הגרלה.

ישתתפו לא רק העשירים בתרומותיהם, אלא כל היהודים, וביחוד העניים, כדי לזכות בעשרה פלורין במשק. העשירים בודאי לא יפגרו כשיראו שהעניים עוזרים לעצמם. האגודות למען ארץ ישראל וכן כל המוסדות היהודיים יעסקו במכירת הפייסים. אין זו גוזמה לחשוב שמיליון פייסים כאלה ימכרו ברוסיה וברומניה. על ידי זה תהיה גם אפשרות לאסוף ברוסיה עצמה כסף מפני שמגבית לא תרשה הממשלה וכסף סתם אינם שולחים אבל על ידי מכירת פייסים ידע כל אחד שכספו יבוא לבטח לידי האליאנס. בעל הטורים הללו מקבל על עצמו למכור במשך חצי שנה 50 אלף פייסים, ואותו הדבר יכולות לעשות כמעט כל מערכות העתונים היהודים. צריך רק לגשת לעבודה. על ידי כך תוגש עזרה לא רק ל־40 אלף משפחות שהם רבע מיליון נפש, אלא לכל הנצרכים משום שהאמידים יעלו גם הם כשיראו שיש סיכוי למנוחה.

אני משתעשע בתקוה, שדברי ימצאו אוזן קשבת. אבל אם האדונים המנהלים את האליאנס עדיין יעמדו בדעתם שזהו קול של יחיד או של יחידים, הרי אני מרשה לעצמי לשם הסברת הענין להציע הצעה, שהאליאנס המהוללת תכנס קונגרס, שבו ישתתפו שליחים מארצות האסון ומתוך העתונות היהודית. אם גם זה לא, תשלח האליאנס הזמנה לכל העתונים היהודים, שכל אחד יחזה דעתו אם לארץ ישראל או לא. אז יווכחו כי 95 אחוזים לא רק מצדדים בזכות הרעיון, אלא רואים בו את ההצלחה היחידה ורוצים בה ומתפללים לה כגאולה.

תולדות חיי

כותב הסיפור הזה היה אחד הרבנים המפורסמים בדרום רוסיה, שמלבד גדלו בתורה ועסקנות מקומית, היה אחד מראשי חובבי-ציון, חבר הוועד המרכזי באודיסה. בנו הוא הפרופיסור נחום סלושץ. כאן אנו מפרסמים את הכתב-יד שהגיע לנשיא המדינה יצחק בן-צבי, והוא מסר אותו לבנו של הרב סלושץ, הסופר-המורה כרמון ז"ל, לשם פרסום ב"העבר".

המערכת

כבוד הרב הגאון החוקר דוד וחכמיו מו"ה [מורנו הרב] לוי האלוטשינסקי שליטא [שיחיה לימים טובים ארוכים] רב ומ"ץ באויטץ. מכתבו מן כ"ז לחודש העבר, גם ספרו היקר "נחלת אבות" הגיעני, תשואות חן חן לו על אשר זכרני לטובה וכבדני בו (אם גם אחרי ארבע שנים מאז יצא לאור).

והנה כת"ר [כבוד תורתו] מבקשני "להודיעו מתולדותי בארוכה", אבל אם אבוא להגיד לדור "תולדותי בארוכה" יארכו הדברים ואולי גם יכילו ספר שלם, ולא עתה עת, לזאת הנני רק להודיעו מאשר עבר עלי בימי חלדי בקצרה, ומזה יבחר כת"ר [כבוד תורתו] להביא מעט או כולו בספרו שהוא מתעתד להוציא לאור. אני נולדתי בעיר אדעססא בשבעה ועשרים יום לחודש אלול שנת תרי"ב, לא"א [לאדוני אבי] מו"ה יצחק בר' שלמה סלאסטש מעיר מינסק. יחיד הייתי אז להורי, וכל ישעם וחפצם לגדלני על ברכי התורה והחכמה, ולזאת במלאת לי ארבע שנים וכבר הגיעה העת לדאוג לחינוכי על פי דרך התורה, ובראותם כי לא ישיגו מטרתם בעיר מולדתי אדעססא, ויתנו לב וישוּבו ללכת מינסקה, אשר אמנם גם היום היא מקום תורה ומלאה חכמים וסופרים, — אבל מעינוי הדרך בימים ההם, אשר מסילת ברזל טרם נעשתה — נחליתי ומחלתי היתה אנושה, ויאלצו הורי לחדול מנסיעתם הגדולה והכבדה, ויבחרו למו את העיר הקטנה וואחנאבקה הסמוכה לעיר ברדיטשוב וישבו בה שתי שנים עד אשר שבתי לאיתני; אז אחזו דרכם הלאה ויבואו עד עיר מולדתם מינסק. שמה הושיב א"א [אדוני אבי] את אמי הצנועה מרת בלומא לאה בת ר' דוד, ואחרי אשר מצא בעדי מורה ומלמד ישר אשר בטח בו, כי ידריכני בדרך ישרה וילמדני תנ"ך וגמרא (כי בוואחנאבקה כבר למדתי חמשה חומשי תורה), שב בעצמו לאדעססא, לבקש טרף בעדו ובעד ביתו (כי מעט הכסף אשר קבץ על-יד בשבתו באדעססא כבר כלה מכיסו, ועד בואו

למינסק יצא נקי מכל אשר השיגה ידו), וכה עברו עלי ועל אמי ז"ל שתי שנות עוני ולחץ במינסק. עד אשר בא לאדעססא איש ליטאי צעיר לימים וגדול בפדגוגיאי ויעתר לא"א ז"ל ללמדני תורה בשווי מינסק. אז הוציא א"א אותי ואת אמי ממינסק ונבואה אדעססאה. כשנה ומחצה לקחתי לקח מפי מורי הליטאי וממנו קבלתי סגנון ישר ותוכן הגון ללמוד תנ"ך, ואח"כ כאשר בא לאדעססא מ"נו מירושלים עיה"ק תו"ת [עיר הקודש תבנה ותכונן] ושמו ר' יחיאל מפינסק, וא"א — שהיה אז גבאי בביהכ"נ „מעבר יבק" שיסדו ידיו באדעססא — מנהו למ"נ בביהכ"נ הנ"ל והוא ראה כי ברכה בקרבי, וכי כשרונותי גדולים וטובים, ומדי שמעי איזה ענין אף היותר גדול וקשה פעם אחת, כבר היה רגיל ומשונן על לשוני, ולפעמים כאשר היה קשה עליו לדרוש ברבים הגיד דרש הדברים שהכין לפני בביתי ואני מלאתי את מקומו ואטיף לפני שומעיו, וכולם שבעו רצון ממני, ויתנדב ללמדני גפ"ת [גמרא פוסקים תוספות] חנם אין כסף, ואך ארוחה נתנה לו על שולחן א"א ז"ל. כחצי שנה לקחתי לקח מפיו ופרקים רבים ממסכת בבא בתרא למדתי ממנו, ויהיו שגונים על לשוני, ובימים ההם נוסדה בעיר מולדתי הישיבה „עץ חיים" — אשר עודנה עומדת על מכונה, אבל רחוקה היא לדאבון לב כל חובב תורה, ותוכן הלימודים אשר בה כעת מאז, ומלמדים מופלגים נבחרו להטיף בה גפ"ת, והגבאים והמשגיחים אשר נוכחו לדעת כשרונותי הטובים, קבלוני בסבר פנים יפות וברצון ובלב מלא תקוה לראות כי אתיה למו לתפארת חן הביאוני את בית הישיבה, ואמנם תהלה לאל לא שגו ברואה, וכל הימים שלמדתי תורה בבית הישיבה שבעיר מולדתי מפי מלמדים שונים, גם מהרב ר' שלמה פרלשטין — שהיה אז אחד המורים גפ"ת בהישיבה — גם מאת המלמד להועיל מו"ה אליעזר יהודה ז"ל ועוד הייתי נחשב בין התלמידים המצוינים, ובבוא איזה נדיב מופלג לנסות את התלמידים הייתי אני תמיד הראשון להבחן, ותהלה לאל מעולם לא נכלמו מורי בי, והגבאים נחלו בי עטרת כבוד ויקר.

קרוב לשלוש שנים שמעתי בלימודים בבית הישיבה, ואחרי רואי כי קטן תוכן הלימודים בעדי, אחרי היוכחי לדעת כי שעבודי אל השעורים שבהישיבה גזול ממני זמן רב ותורה הרבה, עזבתי את הבית הלזה — אשר אמנם אסיר תודה הנני לו ולמנהליו ומוריו בימים ההם גם היום — עוד טרם מלאו לי שלוש עשרה שנה, ואקבע לי מקום ללמוד בהתמדה בביהכ"נ „מגידי תהלים" שבעירנו, יען בו נמצאו ספרים רבים ובחורים אחדים כבר בחרו את ביהכ"נ הלזה למקום תורה. אחרי חדשים אחדים נמלאו לי שלוש עשרה שנה, דרשתי בשבת קודש בעת התפילה לפלול גדול מחובר ומסולסל, כאשר יעצני חותני המנוח הרב ר' אברהם משה היילפרין זצ"ל — אשר לפי הנראה כבר אז שם עיניו בי לקחתו לי לחתן — ובעזרת השם יתברך מצאו דברי וסגנון לשוני חן בעיני כל מופלגי התורה אשר כבדוני לבוא לשמוע אמרי והדבר הזה הרהיב עוז בנפשי להוסיף חיל בלימודים ומני אז שקדתי על לימוד הגפ"ת, לא לקחתי דברים עם יתר הנערים והבחורים ולא בטלתי מדברי תורה, ואך בלימודי שמתי כל מעיני ואשקוד עליו כל הימים לרבות הלילות, עד אשר במשך שמונה חדשים למדתי מסכת שבת כולה וחצי ערובין, וחזרתי עליהן כמה פעמים עד אשר הייתי בקי בכל מה שלמדתי כמעט בעל פה.

אולם מדי שמתי עין על הגליונות שרשמתי בהם את ספקותי ואראה כי רבים המה, ומאוד מאוד היה צר לי בזכרי כי אין לי רב להרצות לפניו ספקותי וקושיותי המתרבות בכל יום, גזרתי אומר לעזוב את עיר מולדתי לצאת מבית-

הורי — אף אם אהבתם היתה גדולה אלי ועזה מאוד — להיות גולה לאחת מערי תורה שבליטא.

ניסיתי לדבר על לב הורי לשלחני למקום תורה ומה אמנם הסכימו לעצתי ובכל לב נעתרו לעשות בקשתי, אבל אמרו לחכות עד אשר תשיג יד אבי להוליכני בעצמו למינסק עיר מולדתו ולמצוא לי שמה מקום מנוחה בבית אחד מקרוביו וממיודעיו לפנים, למען אוכל ללמוד תורה שלא מתוך הדחק, כי איככה זה יתנו למחמד נפשם לנער עד י"ג ללכת בעצמו דרך רחוקה כזו ובימים ההם אין עוד מסילת ברזל בדרך ההוא.

אנכי בידעי היטב את מצב הורי כי איננו מאושר, ואם אומר לחכות עד אשר יעלה ביד אדוני אבי להלבישני כראוי ולנסוע אתי למינסק לא אבוא אל מחוז חפצי ומטירתי ממני והלאה, לזאת גזרתי אומר לגנוב לב הורי ולברוח מהם בלי הגיד למו כי גמרתי בלבי לצאת מביתם לנוע אל אחת מערי ליטא.

אז החילתי לבקש לכסף מוצא, ואמכור את מעט הספרים והמסכתות שנתנו לי למתנה מדי עמדתי על המבחן בהשיבה „עץ חיים“ שבעיר מולדתי, וגם מההוצאות היומיות קמצתי, ואקבוצ על יד רו"כ [רובלי כסף] אחדים אשר שערתי כי יספיקו לי להוצאות הדרך עד ברדיטשוב.

אחרי חג התורה בשנת תרכ"ו ואני באתי מביהכ"נ לאכול פת שחרית ואמי יושבה, לבשתי את בגדי החדש תחת בגדי הישן של חול, למען לא תרגיש אמי כי בלבבי לעזובה, ואחרי ברכתי ברכת המזון בכוונה שלמה ועיני יורדות דמעות שליש ברכתי את אמי היקרה — אשר נפשה היתה קשורה בנפשי — בברכת יום-טוב ואצא מן בית הורי על מנת שלא אשוב עוד עד אשר אראה ברכה בלימודי באחת מערי תורה, עד אשר אוכל לדעת כי כבר יש לאל ידי לעשות חיל בתורה בלי עזרת רב ומורה; בעוד מועד מיהרתי לקחת ברכת הפרידה מאת הרב ר' א"מ היילפרין ומאת מורי להועיל ר' אליעזר יהודא ז"ל (בידעי כי באשר אך יאחר דבר שובי לבית הורי מביהכ"נ בערב, ימהרו ללכת אל אחד מהם לשאול עלי, בידעם כי רגיל אני לרצות לפניהם את שאלותי וספקותי, והנה יגידו למו את מטירתי ויניחו את דעתם וינחמום בדברים נעימים, כאשר אמנם כן היה) ואשים פני אל תחנת מסילת הברזל אשר זה אך מעט נגמרה מאדעססא לבאלטא, ובלב מלא תקוה טובה נכנסתי ברכבת הברזל לישב במנוחה ואחלום חלומות נעימים ע"ד עתידותי, והמכונה שרקה שריקות אחדות גדולות וגם קטנות, ותשם לדרך פעמיה, ועמה כל הרכבות והיושבים בהן וגם אני בתוכם.

אין קץ להשמחה אשר שמח לבי מדי זכרי כי הולך אני למקום תורה, להתאבק בעפר רגלי חכמים, אבל בשומי אל לבי, כי הורי יתעצבו על בן יקר למו וידאגו לשלומי, עברה שמחתי, ותוגה מלאה מורשי לבבי, ביותר לא ערבת לי שמחתי מדי העליתי על לבי פן יאמרו הורי לרדוף אחרי ולהשיבני לעיר מולדתי, ופחד זה פחדתי לא נתן לי מרגוע, ואבקש עצות איך להמלט מידי הורי דורשי טובתי לפי דעתם והשגתם המה — ואחרי אשר עברו עפו בעשתונותי עצות מעצות שונות, החלטתי בלבי אתמהמה בבאלטא אף רגע, ואחרי אשר מבאלטא למינסק שתי דרכים, א' על דרך קיוב וא' על דרך ברדיטשוב, לא יוכלו עוד הורי לרדוף אחרי להשיבני מבלי דעתם באיזה אורח אחזתי את דרכי ולא יוסיפו עוד ללכת ויתאשו ממני. אנכי אמנם לא שגיתי במשפטי זה, ויהי אך יצא יצאתי את העיר באלטא, והנה א"א בא העירה ויבקשני ולא מצאני ויאנס לשוב לביתו לבדו, כי לא ידע אנה הלכתי ואיזו דרך בחרתי לי. בעיר בערשאד — אשר אליה

באתי ראשונה מבאלטא — ישבתי ימים אחדים לחכות עד אשר אמצא עגלון אשר יוליכני לברדיטשוב במחיר לא רב, כי מעט מאוד היה הכסף בכיסי, ובימים האלה נודעתי מהבאים מבאלטא כי אנם רדף א"א אחרי וכבר שב לביתו בהתיאשו ממצוא אותי ומהשיבני אל ביתו ונפשי התענגה מאוד על הידיעה הנעימה הזו, אשר הרגיעה את רוחי ותוכיחני לדעת כי אמנם לא חטאתי את המטרה בחפזי לצאת מבאלטא.

מבערשאד שמתי פני עירה ברדיטשוב עיר היהודים, ותקותי הבטיחתני כי שמה בין היהודים הרבים המתחשבים על החרדים על דבר ה' ומחזיקי תורתנו הקדושה שמה אמצא בטח אחדים מהמתנדבים בעם אשר יעוררם לבבם לחזק ידי נער אדעסי אשר נדב לבו לכתת רגליו למקום תורה, ורוחם בלי ספק לא יתן אותם להשיב ריקם פני עלם המקדיש ימי עלומיו לתורה ותעודה, ובקשו עצה ומצאו לכסף מוצא, למען אוכל ללכת הלאה עד אשר אבוא אל בתי מדרשי ליטא, אשר דלתותיהם פתוחות יומם ולילה, וכל הרוצה לשקוד על פתחי התורה ימצא שמה מעוז ומחסה.

מלבד זאת נזכרתי סיפורי א"א אשר סיפר לי לא אחת ושתיים, כי בברדיטשוב יושב אחד מבני אחותו והוא למדן מופלג ובדיו גשמעים בבית המדרש הליטאי שבברדיטשוב ולבבי הגיד לי כי גם הוא לא יתעלם מבשרו והי' לי למשען ועזר שיש בו ממש למען אוכל לבוא אל מחוז חפצי.

אמנם שגיתי הפעם ברואה במשפטי, כי בבואי לברדיטשוב ואחל לחקור ולדרוש ע"ד בן דודתי והנה — לדאבון לבבי — נודעתי כי כגדלו בתורה כן גדלה עניותו, והוא וביתו חיים על המלמדות הדלה, וברוב עמל הוא מוצא לחם צר בעד עולליו הרבים משתי נשיו שכבר מתו, ואביון כזה הלא — למרות רוחו הנדיבה אין לאל ידו לקום לעזרת הפונים אליו אף כי אם שארו ובשרו הוא, כמו שאמר החכם „חכמת המסכן בזויה“ (קהלת ט' ט"ז), וביותר נוכחתי לדעת, כי לשוא קיויתי למצוא איזו תשועה ממנו ובעזרתו בהציגי כף רגלי על מפתן ביתו, וצר מעונו ויתומיו היחפים אשר לבושים בגדים טלאים מכסים את מערומיהם, הסירו מלבי כל צל תוחלת ותקוה להיושע על ידו, וגם התקוה לפנות לעזרה לאחדים והחרדים ע"ד ה' כליל חלפה ממני, כי כלימה כיסתה פני לבקש עזרה מאנשים לא ידעוני מתמול שלשום, ומלבד אשר מעולם לא ניסיתי באלה יגורתי מאוד פן יתגוני לבן בליעל פורץ עול הורים ומורים, ולא יאמינו בי ובדברי, כי אך מאשר חשקה נפשי בתורה הרחקתי נדוד מבית אוהבי ומוקירי, כי הלא אמנם רבים המה בימינו הנערים הפראים והשובבים, המתקדשים והמתקדשים למען בצוע בצע.

לזאת החלטתי לבלי התמהמה עוד בעיר העבריה ברדיטשוב ואגמור אומר לעשות דרכי הלאה דרך זיטאמיר ובריסק רגלי, כי הדרך היא דרך המלך (שאסיא) [כביש], וכאשר אמר בן דודתי — אשר אמנם שמח לקראתי בנדודי — ללוגי מעט בצאתי את העיר, הגדתי לו, כי עגלוני כבר יצא את העיר ועלי לרדוף אחיריו ובתחנה הראשונה הקרובה לעיר אמצאהו, כי יחכה שם עלי, כה גנבתי את לבבו, מאשר יראתי להגיד לו כי ברחתי מבית אבי בליב גדים ובלי הוצאות, וכי גם התפילין גאנסתי למכור בברדיטשוב למען תמצא ידי לשלם להעגלון שהביאני מבערשאד את המותר שהגיע לו ממני, כי יראתי פן יעכבני ופן ישים איזה מעצור לדרכי, ולא יתן לנער ללכת רגלי ויחידי דרך רחוקה כתשע מאות מיל (וויארסט) ואחרי שכבר אמרתי נואש ממצוא על ידו גם מעט כסף להוצאות דרכי לא רציתי

להטיל בספק את מטרתי הקדושה אשר אמרתי להגיע אליה בעיני כוחי וכבודי וגם ביסורין גדולים רעים ונאמנים, ואת מאמרם ז"ל שלוש מתנות טובות נתן הקב"ה לישראל וכולן לא נתנן אלא על ידי יסורים: תורה ארץ ישראל ועולם הבא (ברכות ה'), שמתי לי למשענת ובה' בטחתי ואשא את רגלי ואצא מברדיטשוב ואלך זיטאמירה.

בלב שמח כתתי את רגלי בארבעים המיל שבין ברדיטשוב לזיטאמיר, כי תקות העתיד הנעים אשר חלמתי להימנות בין תופשי התורה ומחזיקי כן תרנה, התקוה הזאת שעשעה את נפשי ותשביעני נעימות, ומאד שמחתי על הדרת הטבע והדרת הגנים הנטועים והשדות הזרועים והנטועים משני עברי דרך המלך (פאסטוועג) [דרך הדואר] אשר בין ברדיטשוב ובין זיטאמיר. עיף ויגע, ברגלים כואבות, אבל שקט ובוטח, באתי בשלום לזיטאמיר.

שם ביקשתי מקום לגור מעט מעמל הדרך, אבל מי זה יתן בעיר גדולה ומפוארה — אשר בתי חומה בעלי שלוש וארבע קומות התנוססו בחוצותיה ורבות מחוצותיה היו מרוצפות אבני-גזית גם אז — לנער עוזב לדרך על סף ביתו, אף כי בספרו את חלומותיו ואת דבריו ע"ד מטרתו לעסוק בתורה — הרחוקה מתושבי וואלין כרחוק מינסק מזיטאמיר — ובפחדיו פן יתנוני לבעל הזיה וחולם חלומות או לדובר שקרים ובעל מרמה, לא גיסייתי לבקש מנוח באחד מבתי העיר ותושביה הפרטים, ואסור אל בית המדרש הליטאי שבעיר, בחשבי למשפט כי הליטאים הרגילים לראות במקום מולדתם נערים הולכים ונדים מעיר, לעיר ללמוד תורה, המה לא יזניחו גם בן אדעססא, אשר נצנצה בו רוח אהבת התורה, ולמצער יתנו לו מקום לגור גם ללון בבית מדרשם.

והפים לא שגיתי, כי בבואי לביהמ"ד ואנס לדבר דברי תורה את הבחורים שלמדו בתוכו ויראו כי ברכה בקרבי ורב מאות דפי גמרא שגורים על לשוני, ויקרבוני וכבוד רב הנחילוני, ומלבד אשר פנו לי מקום ללון ולנוח ככל אשר יאמר לבבי דאגו גם למצוא ארוחתי, ואחד משוחרי תורה ומחזיקיה ביקש ממני לבכדהו ולהתארח על שולחנו כל הימים אשר אשב בזיטאמיר. כיומים ישבתי בזיטאמיר ואתענג על יפי חומותיה ונקיון חוצותיה — אשר לקחו גם את לבב נער יליד אדעססא כמוני — ואחרי אשר הרגשתי כי רגלי שבו לאיתנם ברכתי ברכת הפרידה את האיש אשר התארחתי על שולחנו ואת ביתו ואצא את העיר.

הה! נורה היה לי אז הדרך אשר בין זיטאמיר ובין זוואול, נורא ואיום מאד! ומדי זכרי בו ירעד ויפחד יתר לבבי ממקומו וגם עתה, הדרך הזו אשר תכיל כשמונים מיל היא משתרעת כולה בתוך יער גדול ועב, ולדברת רבים גם חיתו טרף לא מעם יקננו בו, ובתי מלון רחוקים זה מזה מרחק רב, וההלך ההולך רגלי בדרך הלזו לא בנקל ימצא מחסה מזרם וממטר! וגם נפשו תפחד ותרעד פן יפגשהו זאב ערבות, ויהי כאשר הרחקתי מזיטאמיר כעשרה מיל, ואני בעמקי היער, ומטר גדול נתן ארצה, ארובות השמים נפתחו וגשם נורא סוחף על העצים העבותים אשר ביער ורוח גדולה וחזקה ירעש סבכי היער, ורבים מאלוני היער נשברו גם נעקרו מעיקרן. וגם מהעצים החזקים אשר שורש בארץ גזעם הטו אחדים לארץ ראשם, ואפנה כה וכה אולי תראינה עיני איזה בית מלון או בית שומר היער אשר אוכל למצוא בו מחסה מפני מי המבול אשר כבר נשרו כמו בגדי וגוי כאילו הייתי עתה עולה מן הרחצה, אבל לשוא העיפותי עיני לכל צד ולכל עבר, כי אין נבט בכל אורך מלוא עיני כי אם יער צומח עצים לאורך ולרוחב מלמטה ועב הענן אשר ידיק גשם עז מלמעלה.

התבוננתי אל דרך המלך הגדולה והרחבה הרצופה אבנים קטנות וחלקות מאלה אשר על שפת הים והנה היא כולה מכוסה במים, לא ניכר בה שעל אדמה יבשה ונקיה, והמסילה הלזו אשר תמיד תשואות מלאה, עגלות ומרכבות נושאי בני אדם וכל מיני סחורות ישתקשקון בה לרוב יומם ולילה, והנה עתה הדרך ההומיה הלזו אבלה, אין עובר ואין שב, ואך קול הגשם הסוחף אשר יהמה ירעש וישוקק בה טיף טיף וקול הנער הגעזב והנדח הבוכה על קשי יומו ועיניו יורדות מים נוטפות אגלי דמעה, כאילו באו להשית נוטפות על עגלי המטר הזועף, אך הנה מכות על תוף אוון הגוסע וזולתי הקולות האלה אשר יתבלבלו ויתערבו בקול הרעש האדיר והחזק אשר ירעיש הרוח בעצי היער העבות, זולתי זאת אין קול ענות גדולה וקטנה בדרך ההומיה הלזו.

בעמדי להסתר תחת אחד השיחים העבותים אשר בתוך היער הרחק מן הדרך והענפים הרטובים ממי הגשם הציפו ראשי מדי רגע ורגע נטפי מים רבים וגדולים כקיתון של שופכים החלו רגשי נוחם להתרוצץ בקרבי, ורעיונות מרעיונות שונים עלו השתרגו במוחי, רגע עלה על לבבי לחשוב כי בשלי כל הסער הגדול הזה, כי חרה אף ה' בי על אשר העצבתי רוח הורי אשר טפחוני וירבוני, ויאמר להציפני במי המבול — אשר אמנם הרשות בידו להביאו על אומה שלמה, אף כי על נער אחד (עי' רש"י שמות א' י' על הכתוב „הבה נתחכמה“) אשר הרבה לפשוע בהדאיבו לב הורי שהשוה הקב"ה כבודם הכבוד המקום, ובהכות לבי אותי על העון אשר עויתי אל הורי היקרים שמתי לב לשוב לעיר מולדתי להתרפס על הורי ולבקש סליחתם, ורגע חשבתי דרכי לימים יוצרו, וכל הנערים בגילי אשר התגדלו כל ימי עלומיהם באדעססא עברו לפני כבני מרון, והנה אחדים מהם יצאו לתרבות רעה, ואחדים במספר אלה שאמרו חז"ל עליהם „לא עם הארץ חסיד“ (אבות ב' ה'), ויש אמנם כאלה אשר אחרי חבקם תורת ה' נעשו בעלי מלאכות שונות, ואם כי מחבב אנכי עתה את בעלי האומניות הישרים ומכבדם מאוד כמו שאמרו חז"ל: „גדל הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים (ברכות ה.) וגם בהיותי נער צעיר לימים כבר הכרתי את ערך בעלי המלאכה ההולכים תמים וכבודם היה יקר לי, בכל זאת מאסתי מהמנות בקהלם אחרי רואי כי רובם המה עוזבי תורה ופורקי עול יראת שמים מעליהם, ומי זה יערוב לנער צעיר לימים כמוני כי לא יבחר ברע כרוב רעיו אשר יארח בחברתם? ומלבד זאת שפטתי מישרים כי לא יתנני א"א לעזוב את דרך התורה אחרי אשר כבר זכה להתהלל בי ובתורת, וכבר גמרו הורי בלבבם, כי כסא בנם בין רבים היושבים על מדין ולא בין בעלי המלאכה אשר געלה בם לפנים בימים ההם נפש יוצאי ירך משפחה בינות המשפחות המיוחסות בישראל, וגם בעלי בתים בינונים חשבו למו לכבוד בימים ההם, אם גם בעל מלאכה אחד לא נמצא בקרב משפחתם ובאלה התהללו, ואם כן איפוא הלא אהיה אנוס אך דרך אחד לפני בשובי לאדעססא להמנות בין הנערים החובקים כותלי בית המדרש, אשר אך למראה עין גמרותיהם בידיהם וספריהם פתוחים לפניהם, והמה מבליים כל היום בשיחות בטלות ובסיפורי מעשיות של הבעש"ט והדומים להם, ונערים כאלה יראו גורלם להשאר קרח מכאן וקרח מכאן.

כה התנגחו רעיוני ונלחמו אלה עם אלה כל העת אשר עמדתי בעמקי היער והגשם הסוער ורוח זלעפה טלטלוני מדחי אל דחי, מדי התגבר הגשם, מדי הגדיל הרוח לעשות שמות בעצי היער, וגם אותי הניע ממקום למקום וגבר גם רעיון היאוש בקרבי, ואומר נואש למטרתי ואגמור בלבי לשוב אל עיר מולדתי ואל בית הורי הדואגים לבנם מחמד נפשם, ומדי נוח הרוח מזעפו והגשם היה הלך וחסור, וגבר

רעיון תוחלת ותקוה בקרבי ונפשי שבה לשוש על עתידותי ואחליט לבוא אל מטדתי ולהגיע אל מחוז חפצי.

שעות אחדות עברו עלי ואני בתוך יער, ועשתונות מעשתונות שונות התרוצצו בקרבי, מגור ופחד, ותקות כבוד ויקר נפגשו בקרבי וחידה ומחתה ועתיד נעים אדיר ונשגב עברו חליפות לפני, אלה יעצוני לבלי אוסיף ללכת הלאה, ואלה דרשו ממני לרוץ אורח חיים ולאחוז בדרך התורה והמצוה.

לששון לבבי ושמחת נפשי נלחם השכל עם החומר ויצר הטוב שרר עם יצר הרע ויוכל לו, ואני החלטתי לבלי אשוב מדרך התורה והיראה אשר סלוחי לי בלבי מאז החל רוח השכל לפעם בקרבי, ויהי אך חדל המטר והגשם חלף חלף לו, העבים נפזרו ואינם, והשמש זרחה על הארץ, ובגדי אך החלו להתיבש ממי הגשם לחום היום, ואצא ממחבואי ואעזוב את עמקי היער ועציו העבותים ואשא את רגלי ואעשה את דרכי הלאה הלאה על הדרך אשר תובילני למחוז חפצי למינסק עיר התורה ומולדת הורי היקרים. בדרכי והנה אשכנוי נוסע לנגדי ואחרי שאלני מאין אני בא ולאן אני הולך (ואני אמנם כיחשתי לו ואגיד לו כי ממקום קרוב יצאתי ולמקום קרוב אני הולך, כי כן גמרתי בלבי, להשיב לכל שואלי אשר לא מבני ישראל המה, למען לא יעלה על לבם לשאול על תעודתי אשר לא לא היתה ביד), הזהירני בתום לבבו להשמר מזאבי ערב אשר ירוצו וישתקשקון כעת ביער, וגם את דרך המלך יבקרו כעת פעם בפעם.

עם כל זה לא נפל לבי עלי בקרבי, ובאומץ רוח התעודדתי ואמשמש בכיסי ואמצא את עצי הגפרית אשר נתנה לי הנדיבה שארחתי על שולחנה בזיטאמיר בטרם יצאתי את העיר, באמרה אלי, הלא גם זאבי ערבות ימצאו בדרך אשר אתה הולך עליה, עלם יקר, והנני להכין לך רפואה בדוקה ומנוסה להבריחם מעליך, כי הזאבים בורחים מפני האש, והיה בראותך זאב מרחוק את תרגיש צאתו מרצו והלך לנגדך ובערת אש ושמית את האש אל עבר פני הזאב ונס מפניך, כאשר ינוס איש מפני הארי וחיתו טרף. דבריהאשה היקרה האלה אשר האמנתי בם אמונה אומן עודדוני גם עתה בשמעי דברי האשכנוי ויהי אך מצאתי עצי הגפרית בכיסי, ואחשבה את הדבר לאות כי הזמין לי הקב"ה רפואה קודם למכה, ואעשה את דרכי באימה ופחד וברעדה גדולה, אבל בלב בוסח בה' ובחסדיו הנאמנים, כי לא יעזוב גם את העלם הצעיר ההולך לקבל את התורה ולא יתנהו לטרף ביד חיתו יער, כאשר לא עזב את עמו בעמדם לקבל את התורה במדבר נחש שרף ועקרב!

בימים הראשונים בעוד כוחי עמדי, בעוד רגלי היו בריאות ושלמות, מיהרתי לרוץ אורח, בבוקר השכם (מקום משכבי — אשר שכבתי במסדרונות בתי המלון שבדרך ובפרוודוריהם) — ואחרי השגתי לשאול טוטפות התפללתי תפילת שחרית ואשכם לדרך פעמי, ובערב הוספתי שתי נוספות מעט גם מן הלילה על היום, ולא מיהרתי ללון בלתי אם הגידו לי כי רב הדרך לבית מלון אחר, כי אהיה אנוס ללכת עד חצי הלילה, אך אז הקדמתי לנוח באחד מבתי המלון אשר באתי בו לעת נסו צללי ערב.

כה עברו עלי ימים אחדים ואני בריא אולם ואעשה את דרכי כשבעים ושמונים מיל (וויארסט) בכל יום, אולם אחרי כן החלו רגלי להבצק ולהתנפח ותעמודנה מלכת במרוצה כבראשונה, ומלבד אשר הייתי נאלץ ללכת לאט ולפסוע פסיעות קטנות הייתי אנוס למעט בהליכה ולנוח כמה פעמים ביום, כי עמל ההליכה הציקני מאד, ומדי הלכתי מילים אחדים הרגשתי עיפות ולאות בכל גופי, ואשכב בצדי הדרך עד אשר החלפתי כוח מעט, ובאין אונים קמתי ללכת הלאה. כוחי לא

נתנני עוד לקום בבוקר השכם ומרפיון גוי וכבודות רגלי הוכרחתי להוסיף מן היום.
על הלילה גם בערב, ויהי אך החלו צללי ערב לנטות, אך החלת החרסה להעריב,
ואורה הלך הלוך וחסור, לא הוספתי עוד לאחוז את דרכי ואשכב לנוח.

כשבועות שלושה התחזקתי והתאמצתי לעשות דרכי הלאה וברגלים בצקות
ונפוחות הלכתי מילין אחדים מדי יום ביומו, עד אשר באתי לעיר מצער ושמה
קליוואן, הרחוקה כמאת ושבעים מילין מבריסק דליטא, ויהי בבואי בהכנסי לבית
המדרש — כדרכי בכל עיר ועיר לבקר את בית המדרש — ואמצא שם נערים
ובחורים אחדים יושבים ומתנועעים על מסכת קדושין, ואנכי הייתי כבר בקי במסכת
זו כמעט בעל פה, ומסכת הלזו למדתי בהשיבה שבעיר מולדתי מפי מורי להועיל
המופלג רא"י ז"ל, ואנס לדבר עמהם בסוגיות אחדות שבמסכת הנ"ל, ויתפלאו
לשמוע ממני בקיאות וחרירות, ויתמהו איש אל רעהו ויתבוננו כי ויראו את רגלי
הבצקות ומלאות פצעים וחבורות ויפצרו כי לשבת עמם עד אשר אשוב לאיתני,
וביטחוני לכלכלני כל הימים אשר אשב בעירם, ואמנם לא ידעתי מחסור בשני
שבועות שישבתי בעיר קליוואן, ואחדים מהבעלי הבתים היראים חשבו למו לכבוד
ולזכות כאשר נעתרתי למו לאכול ארוחת אחת בביתם על שולחנם, שמה כיבדוני
בתואר „העילוי מאדעססא“, ואנשים הגונים אשר כבוד התורה חביב בעיניהם
שלחו אלי להציע לפני נכבדות ויאמרו לקחת אותי לחתן לבנותיהם, וכאשר
השיבותי את פניהם ריקם בתתי אמתלא למאונן, יען נפשי חשקה בתורה, ולא הגיעה
עדנה העת לטעון ריחים על צוארי, למען לא יפריעוני מלימוד התורה אשר חשקה
נפשי בה, אז התלקחה עוד יותר בלבב כל אחד התשוקה להביא עלם נחמד כמוני
אל ביתם ולענדו עטרה לראש בתו, ויוסיפו לדבר על לבי ויאמרו להוסיף על סך
הנדונה אשר אמרו לתת בראשונה, אמנם אני באחת, כי לא אדבר על דבר ולא
אוסף לשמוע כאלה, ואחרי אשר הרבו להציקני בנכבדות מנכבדות שונות ועוד
מעט ויפתוני ואפת למו, גנבתי גסאת לבב כל מיודעי ומכבדי בעיר, ובלי הגיד
למו כי עם לבבי להפרד מהם יצאתי את העיר, ואם כי אך מעט הוקל מכאובי
ורגלי עדנה לא שבו לאיתנן, עם כל זה גמרתי בלבי לבלי התמהמה עוד בעיר תלזו,
אשר השטן מרקד בה לקראתי, והוא מנסה את כוחו להפריעני ממטירתי הקדושה
בתחבולות מתחבולות שונות.

בצאתי את העיר קליוואן לא הרחקתי עוד ללכת, ורגשי מורא ופחד שבו
להבעיתני בלכתי לבדי בדרך ובידי אין כל, לא כסף ולא תעודה, ואשא עיני וארא
והנה איש צעיר כבן עשרים בא אל דרך המלך מאחת הנתיבות הקטנות המשתרעות
לעברי הדרך, התבוננתי אל האיש והנה הוא לבוש בגד קרוע ומלא טלאי על גבי
טלאי, מתחתיו נראה טלית קטן גדול אשר חשך משחור תארו, ועל רגליו מנעלים
טלואים וקרועים, ומהם יוצאות פוזמקאות אשר שחרותם תעיד עליהן, כי זה שבועות
רבים שלא באו במים, שאלתי מאיזה מקום הוא בא ואנה ילך, ויען ויאמר, זה עתה
שבתי מהיהודי הטוב, הצדיק שבעיר... יאריך ימים, אחרי שבתי שמה שבועות
אחדים ונהניתי מעל שולחני הטהור והקדוש ועתה הנני שב לביתי אשר מעבר
לבריסק. דבריו אלה נאמרו בתמימות יתרה ופאותיו הארוכות והסרוחות על לחייו
בקוצות תלתלים הוסיפו לוית חן על אמריה, ואגיל ואשמח בו, ויהי בעיני כמלאך ה'
אשר נשלח להשיב לב הגר בשבתה במדבר נגד בנה הגווע בצמא, ומקרב לב הודיתי
להגומל לחייבים טובות אשר שלח לי איש חסיד להתארח אתו בדרך עד בריסק,
הרחוקה עוד מאתנו ערך מאה וששים מיל.

בלב שמח הלכתי בחברתו עד אשר באנו אל בית המלון האחרון שלפני עיר

בריסק, אנכי כבדתיו בפיו ובלבי על יראתו וקדושתו וחסידותו — אף אם גם אז רחוקה היתה מלבי האמונה בכלל „היהודים הטובים“ ולא את כולם הערצתי וקדשתי — והוא הראה לי אותות כבוד ויקר על רוב תורותי אשר שמח לשמוע ממני בלכתנו בדרך ובשבתנו לנוח וללון, ובכל בית מלון אשר בחרנו למצוא שבר לשבור רעעבוננו הציגני בתור עילוי ולמדן מופלג, ואף אם מעולם שנאתי גאות וגאון ואחרי כבוד לא ירדוף לבי, בכל זאת, מבלי משים לקחו הדברים מעט לב עלם צעיר נדח ונעזב כמוני, ויקרבוני אל האיש החסיד (או יותר נכון המתחסד) הלזה, ואאמין בו אמונה אומן.

ויהי טרם נכנסנו אל בית מלון הסמוך לבריסק, ויבקשני איש לויתי להשאל לו את בגדי, באמרו כי מחזיק בית המלון הוא אחד ממכיריו והוא בוש מאד לבוא אל בית מכיריו ומיודעיו בלבושים המטולאים והמקורעים, ובשפתי חן אמר אלי, הלא לך אחת היא במקום שאין מכירין אותך אם תלבש בגדי משי ואם מדיך יהיו קרועים ומבולעים, כבדני נא נגד רעי ומיודעי ותן לי את בגדיך לשעה אחת ואתה תלבש את בגדי ובו תכנס אל בית המלון אשר לא ידעוך ולא יכירוך, והיה כאשר נצא מבית המלון והחלפנו את שמלותינו.

אני כנער תמים, אשר לא יוכל לתאר בנפשו כי יש גם בין המאמינים ב„יהודים טובים“ נוכלים ורמאים, לא עלה גם על לבי שמץ הרהור חשד על מלאך מושיעי השב מבית רבו הצדיק המפורסם — מלא שפעת יראת אלקים וחסידות רבה, ומבלי חשבתי מעשי תחילה, פשטתי את הבגד העליון היחידי אשר לי — כי בגדי הישן של חול כבר נקרע עוד טרם באתי לברדיטשוב, ואני נשארתי רק בבגדי החדש האחד, — ואתנם לאיש בריתי בלב שלם ותמים, ואני לבשתי את בגדו הקרוע והטלוא, ונכנס אל בית המלון, ואם כי לא ראיתי בבית המלון אותות הכרה וידידות לבן לויתי, ומאד נפלאתי על הדבר אחרי אשר רעי הבטיחני כי בני הבית יודעים אותו זה כבר ומיודעים וידידים המה לו מימים ימימה, עם כל זה לא נתתי עוד דופי בבן לויתי, אשר התחסד בכל מעשיו, ולא עלה על לבבי לחשוב פן יש בלבבו מחשבת פיגול לגזול את בגדי האחרונים אשר אך המה כל רכושי ועשרי (אחרי אשר גם בתי־רגלי כבר בלו מרוב דרך) ולזאת בבקשי מאתו בצאתנו מן המלון להשיב לי את בגדי, והוא הוסיף לבקשני כי אניחם בידו עד אשר נצא מבריסק, כי גם שמה מיודעים ומכירים רבים המה ולי אין מכיר ורע שמה, לא השיבותי את פניו, ואשמח מאד על אשר הזמין ה' לידי לגמול חסד וטוב עם איש ישר וטוב בימי עניי ומרודי, ולא האמנתי כי איש חסיד המכתת את רגליו לקבל פני רבו, יתן עין על בגד עלם רש אשר נפשו חשקה בתורה ולו אין כל בלתי כסותו לעורו, ולא עלה על לבבי לחשוד איש המתחסד עם קונו כמוהו בעוון לא תחמוד ולא תגנוב.

אולם שגיתי נואלתי במשפטי ולא באתי לחקר בן חברתי כי הוא היה מהצבועים העושים מעשה זמרי ומבקשים שכר כפנחס, וכל מעשיו ודבריו אשר יצאו מפיו במתינות ובנעימות, ציצייתיו הארוכות ופאותיו הסרוחות, כל זה היה רק למען אחוז עיני רואיו ולמען יעלה בידו להוליך שולל עיני ישרים ותמימים, אשר יתנו אמן בו ובמצותיו, והשיגה ידו לשלול שלל ולבוז בו!

ויהי בבואנו שערי בריסק ולא נחני דרך רחובות, רחובות וחוצות ונתיבות ישרות, ויסב אותי דרך במבואות עקומות צרות ונפתלות, ואני חשבתי לתומי כי אך זו היא הדרך העולה לבית המדרש אשר הבטיחני למצוא בו מקום מנוח כשנים ושלושה ימים למען אחליף כוח לעשות דרכי הלאה, אבל — לפי הנראה —

התאמץ להוליכני בנתיבות עקומות ועקלקלות האלה רק למען יעלה בידו להתחמק ולברוח בהעיפי עיני ממנו אף רגע, ובראותו כי לא הרפיתי ממנו ואשמור את צעדיו ובכל כוחי רצתי אחריו אף אם הרבה לפסוע פסיעות גסות, ויביאני אל שוק הדגים והירקות — אשר חומה גבוהה לו מסביב לארבע רוחותיו, ובחומה חנויות רבות הפתוחות גם להשוק שבחצר וגם להרחובות שמארבע רוחותיו, ואותו היום חמישי בשבת היה ורוב הנשים הצנועות שבליטא הלא ממהרות להכין ביום החמישי כל מחסוריהם לצורך שבת, ביראתם פן יחללו את השבת אם לא יכינו הכל ביום החמישי, ממילא מובן כי ההמון היה רב ביום ההוא, איש דחף את רעהו ואשה דחקה רעותה, ובתוך ההמון הגדול הלזה של הקונים והמוכרים עלה ביד בן לויתי להתחמק ממני ויעבור דרך אחת החנויות וינס ויצא החוצה, אך אז בפנותי כה וכה וארא כי בן לויתי איננו בכל מרחבי השוק, אך אז החילותי להטיל ספק בחסידותו ובאמונתו, אך אז הגיד לי רוח תבונתי, כי נכשלתי בחבר רע, ואצמד לאיש נוכל ותככים, בן בליעל ורע מעללים.

לשוא ביקשתי שלושה ימים בחוצות העיר ובבתי האורחים אשר בה, לשוא שחתי כוחי ואוני, לחנם הרטבתי אבני העיר בריסק ורחובותיה בדמע עיני, ולא מצאתי את הגנב אשר ברח, נעלם ואיננו!

לתאר את תוגת לבי בעת ההיא ילא עט סופר, ולספר כמו עצבון רוחי לא יכול כוחי, ואשית עצות בנפשי איככה אוכל להראות פני שארי וקרובי? כי איככה אוכל להודע אלימו ואני לבוש בגדים צואים ואין בהם מתום? ואיככה אוכל לדפוק על דלתי הישיבות ובגדי ישימוני לנבזה וחדל אישים? ומי זה — חשבתי בלבי — יאבה להכירני ולספחני אל אחד מבתי התלמוד ואני ערום ויחף כאחד הבוויים והשפלים? זה! גורא היה מצבי ברגעים הראשונים שנעלם בן לויתי, לבי נשבר בקרבי ותבונתי נקעה ממני, ואהי כאיש נדהם, כגבר אשר אין רוח חיים בקרבו, וכל שלושת הימים שישבתי בבריסק לא אכלתי ולא שתיתי בחשבי אולי עוד אמצא את הגנב, היתה לי דמעתי לחם יומם ולילה ועיני נגרה מבלי הפוגות, אבל אך לשוא ישבתי בבריסק שלושה ימים, לשוא כתיתי את רגלי לכל עבר ופינה, לשקר ושוא דפקתי על פתחי בתי המלון ובתי התפילה, והגנב איננו! חקרתי דרשתי עליו בהציגי את תואר פניו, את מידת קומתו ורחבו, את פאותיו ותנועותיו, ואין רואהו ואין יודעו.

אז נוכחתי לדעת כי לא רק לשחק בי, לא רק למען הקניטני מעט קט שלח יד בבגדי, — אשר אמנם היו חביבים לי בעת ההיא כגופי ונפשי — כי אם על מנת שלא להחזיר, אז ישר נוכחתי כי גם מראש לא רק למען התכבד בעיני יודעיו ומכיריו, אשר אמנם לא היו ולא נבראו בבית המלון ובעיר, שאל את בגדי, ולא רק יען לי אחת היא אם אלבש חמודות או טלואות ונקודות התאכזר עד לפשוט מעלי את בגדי ולהלבישני קרועים ונקובים, כי אם לחמוס ולגזול היתה בלבבו, וסוף מעשיו היה במחשבתו תחילה, לשלול ממני את כבודי והודי ולהציגני כלי ריק שאין בו כלום, ולא שם על לבו כי את נפשי הוא קובע, ולולא תורתי שעשועי כי אז אבדתי את נפשי בעוני ובתלאותי הרבות והרעות אשר עברו עלי בכל הדרך הגדול והנורא, אשר הנוכל הזה שת עליהן נוספות בנכליו ובתחבולותיו ומזמותיו זו חשב, בלב נשבר ועינים יורדות מים יצאתי את בריסק העיר, וברח נשפלה ונמוכה אחזתי את דרכי למינסק עיר מולדתי, ואם כי בדרך הזה פגשתי נערים ובחורים רבים ההולכים מעיר לעיר ללמוד תורה או אומנות, ואחדים מהם ביקשו את קרבותי ויאמרו ללכת אתי יחד, אבל אני הרחקתי ממני, כי בחרתי

להתבודד, ללכת יחידי בדרך לא עברתי בה מעולם מלהתארח בחברת אנשים אשר לא ידעתים מתמול שלשום ואשר לא ידעתי אם ישרה נפשם בקרבם, ואם תומתם בם. פעם אחת ואני מתנהל לאטי לבדי ויחידי והנה אורחת אסירי המלך לנגדי, אחדים מהם היו ידיהם אסורות מאחריהם ואחדים היו ידיהם כבולות בכבלי ברזל אל ידי רעיהם, ורובם היו צלצלים ברגליהם אשר לנחשתים הוגשו, ואנשי חיל מזוינים וגם שלופי חרבות שומרים לראשם, סובבים כדור את כל המחנה הכבודה הלזה, ובראותי מרחוק את כל המון האספסוף הלזה — אשר הובילוהו להמבצר הגדול שבבוכרויסק לכפר שם את עונו בעבדו שם עבודה קשה — ויפול לבי בקרבי ואירא ואפחד מאד פן יאמרו להתל בעלם צעיר ונער נעזב ערום ויחף כמוני, ופן יעזרו גם אנשי חיל השומרים על ידיהם לצחק ביהודי קטן ונעזב, ביותר יגורתי פן ישאלוני ראשי החיל ע"ד תעודה וידרשו ממני פאספארט הדרוש לכל עובר כקטן כגדול, ואנכי הלא לא היה, אין בידי מאומה.

ואסור לצדי הדרך ואשב תחת אחד העצים ובנפש מרה שפכתי שיח לפני ה', אשר נחני בדרך הגדול והנורא אשר כבר עברתי, כי יוסיף לשלוח לי מלאכו לשמרני בדרך הזה אשר אני הולך עליה ויתנני לחן ולחסד בעיני המחנה הגדול והנורא אשר פגשתי לבל יגעו בי לרעה.

וברוך ה' אשר לא הסיר תפילתי וחסדו מאתי, וכל האספסוף האיום הזה, כל חיתו טרף ההולכים על שתיים אלה, אם כי נמצאו בהם אחרים אשר הביטו עלי בעיני בוז וקלסה, וגם הורו באצבע עלי, אבל לא שלחו אצבע לעשות עמי רעה גדולה או קטנה, ולא פצו פה לדבר עמי משוב ועד רע, עד אשר עברו כולם על פני ואני ישבתי במנוחה שאננה תחת העץ, עד אשר הרחיקו ללכת, ולא הוספתי עוד לראותם, אז יצאתי ואשא את רגלי ואלך הלאה בלב שלו ושקט ובזכרי זה כי כבר קרוב אנכי לעיר מינסק, וכי רק ימים אחדים עלי עוד להיות נודד ותועה בנתיבות לא ידעתי, התעודד רוחי בקרבי ואשכח את רישי ואת עמלי בדרך הגדולה והאיומה, ותלאותי הרבות והרעות אשר עדו עלי מאז (התעה אלקים אותי) מעיר ברדיטשוב עברו ונגזזו מנגד לבי, ותהיינה כאילו לא היה, כי תקותי לבוא עוד מעט אל עיר חפצי בה המתיקה לי מזירות התלאות הרעות אשר מררו את חיי בימי נדודי, התחזקתי והתאמצתי ואחליף כוח לרוץ אורח כגבור רגלי כאילות למהר את דרכי ולהחיש את דבר בואי למקום תעודתי ומטרתי!

שמחה לאין קץ שמחתי מדי התנוססו ארובות בתי החומה הגבוהים אשר בעיר מולדת הורי היקרים מרחוק לנגד עיני ונפשי שבעה לה גיל וחדות לאין חקר מדי קרבותי אל שערי העיר אשר שמתי מבטחי ותקותי למצוא בה תורה וחכמה, אבל מדי תביט על בגדי הטלואים והקרועים, מדי ראותי את מנעלי והנה המה טלאי על גבי טלאי, התעורר דרך עוצב בי, ולמרות רוחי זכרתי לרעה את הנוכל אשר רימני ויפשוט את בגדי הודי וכבדי מעלי, ואקללהו קללה נמרצת, כי הלא ר' יוחנן הקדוש קרא למאני מכבדתי (בגדים מכבדים, שבת ק"ג), מה נענה אנן אבתריה, שפל הייתי בעיני, נבזה ונדכה מאד, וכלימה כיסתני להרים להראות פני שארי וקרובי שבעיר מולדת הורי, ובגדי בגדי עדים, מגואלים ובלואים.

בין הקרובים הרבים אשר הכירוני בהיותי עם אמי במינסק לפני שבע ושמונה שנים זכרתי רק אשת חיל אחת נדיבת לב וטהר רות ושמחה שרה יודעלעוויטש בת אחות א"א, אשר ביתה היה פתוח לעזרתנו בכל העת אשר פנתה אמי אליה לעצה ולעזרה ולתשועה, כי אמנם חוננה האשה היקרה הזאת בלב נדיב ורוח טהור, וששון לבה היה רק לעשות צדקה וחסד כל הימים, ועל ישרת רוחה

ונדבת לבה נשענתי, כי לא תקוץ בי גם בבלויי הסחבות אשר לבשתי, ובה שמתי מבטחי שגם עתה לא תתעלם מבשרה, ותקבלני בזרועות פתוחות, ולזאת גמרתי לסור אל ביתה לשבת אתה ימים אחדים, עד אשר יאספוני באחת הישיבות שבעיר, ואשת החיל הלזו אמנם לא הכחידה את תקותי ותשמח מאד לשמוע כי בן דודה עזב עיר תשואות מלאה בית הוריו מוקיריו, ויבוא לשקוד על דלתי התורה, ותקבלני באהבה, ותבקש לשבת אתה בביתה עד אשר אמצא לי מקום מנוח באחד מבתי התלמוד שבעיר, ותרבה לדבר אלי טובות, וגם הבטיחה לי לעשות לי בגד חדש בעוד ימים אחדים, למען לא אבוש לשחר פני מנהלי הישיבות לסחפני אל בית האולפנא אשר אהיה ראוי להסתפח אליו לפי כשרונותי ולפי השגתי בלימודים. אין קץ להברכות אשר ירחש לבי להאשה הנדיבה הזאת, אשר בפיה דיברה ובידיה מיהרה למלאות את הבטחתה, ותלבישני בגד חדש, ואני בעיני כאיש אחר, ואמהר לכתוב להורי, בישרתים משלומי כי באתי לשלום עיר מינסק מולדתם וכי ש"ב [שארית בשרנו] הנדיבה אספתני אל ביתה ובעוד זמן אמנם ברצות ה' במספר השוקדים על דלתי התורה באחד מבתי התלמוד שבעיר התורה מינסק, הסכן הסכנתי — מאז החילותי להתאבק בעפר רגלי תלמידי חכמים — לשמוע בעיר מולדתי, כי מעשרה קבים תורה שירדה לעולם ירדו לליטא תשעה קבים ותשעה ותשעים מהעשירי, וכאשר ידבר איש נצורות ונשגבות, יענו ויאמרו — בגבולנו — אך ראש ליטאי יבוא עד חקר חכמה נשגבה כזו, ולזאת אך האיש שנתגדל באויר ליטא המחכים ואזניו שבעו לשמוע תמיד דברי תורה וחכמה בבתי הישיבות הרבים בכל עיר ועיר, אך האיש הזה בכוחו להוסיף חכמה ודעת כמוהו, ובעברי על פני בתי הישיבות הרבים בעיר מינסק — אשר כמעט מספר בתי תפילותיה היו ישיבותיה — ואזני צללו לקול ההמולה הגדולה שבהם, מרוב בחורים ופרושים, הלומדים בהם בהתמדה גדולה ובזמרה נעימה וערבה על אוזן שומעת, התאמתו לפני הדברים ביותר, וכמלכת שבא אמרתי בלבי גם אני, כי הוספתי לראות על אשר שמעו אזני, ויהיו בעיני כולם חכמים כולם גבונים, כולם בקיאים בשתא סדרי, בש"ס ופוסקים, ואני הייתי בעיני כולם חסר בינה, כנער אשר עדנה לא ראה לבו חכמה ודעת, ולזאת יראתי מאד לנסות להסתפח אל אחת מבתי הישיבות ואומר להתחנן אל המורה הראשי שהיה נודע בשם ר' מרדכיילי שרה אורית, אשר שמעתי לא אחת מאת אבי כי קרוב ומודע לנו האיש, אבל — לאשרי — לא אבה הרב ר' מרדכי להכירני לקרוב וגואל, ובשאלו ממני את סדר יחס משפחתנו ואנכי לא ידעתי להשיבו, הייתי בעיניו כמתעתע ויגרשני מעל פניו, אז ניסיתי להתנפל לפני מנהלי הישיבה שבבית המדרש הקטן ואבקשם לבחון את ידיעתי כוחי בלימודים, אולי ימצאוני ראוי והגון להאסף אל בית תלמודם, ואחרי אשר סיפרתי למו קצתי מהתלאות אשר עברו עלי עד אשר באתי למינסק, אחרי נוכחו לדעת כי אמנם חשקה נפשי בתורה, נעתרו אלי, ויצו את המשגיח של הישיבה שהוא היה גם מורה, לרשום את שמי, להעמידני על המבחן ולהציע לפניהם את כשרונותי ואת ידיעתי בתלמוד, ואז יוציאו משפטי, חוק יחוקקו מנהלי הישיבה ההיא בימים ההם, כי כל תלמיד אשר יבוא לחסות בצל הישיבה, אף אם יהי מובחר שבמובחרים, עליו לשלם במוקדם ר"כ אחדים בעד הזמן (חצי שנה, קיץ או חורף) ולזאת אף אם הנסיון עלה לי יפה עד מאד, והמשגיח הרבה לשבחני ולהציגני בתור עלם שיש תקוה לראות ברכה בלימודו, בכל זאת לא רצו לכתוב אותי בין התלמידים בלתי אם אשלם גם אני את המחיר הקצוב במוקדם, וכל עמלי להעבירם על גזרתם, כל תחנוני ותפלותי אשר שפכתי לפניהם בעינים

זולגות דמעות, לא הועילו לי, כי המה באחת ולא ישובו ממנה, ילא עטי לתאר כמו את שברון רוחי ותוגת לבבי ברגע ההוא, אשר אחרי שבעתי מרורות מרורים, אחרי שבעתי נדודים רבים ותלאות אין מספר, עלי כמעט היה להתיאש מכל עמלי, ומטרתי ממני והלאה, ובלב נשבר ונדכה יצאתי מבית המדרש הקטן ולא ידעתי אנה אפנה לעזרה כי ש"ב האשה היקרה שאני מתאכסן בביתה גם היא לא בעשירים חלקה, וכבר עשתה עמי רבות, ותבזבז עלי יותר מכוחה, ואיככה אוכל לדרוש ממנה גם כסף מזומן לשלם שכר לימוד? ואכחיד ממנה את כל אשר נעשה עמדי, לא הגדתי לה כי גרשוני מהסתפח בהתלמוד תורה ובחרפה ובזו, ולא ספרתי לה כי יצאתי מביהמ"ד הקטן וידי על ראשי, ועיני היו נשואות אל אבינו שבשמים, יומם ולילה ובו בטח לבי כי יחלצני מן המצר, ושלח לי עזרתו מקדש, למען תמצא ידי את אשר בקשתי!

בין כה וכה קבעתי לי מקום ללמוד בביהמ"ד של "שרקה מאירים" ברחוב השבעים שבמינסק, לא הרחק ממשכן ש"ב הנדיבה הנ"ל, והיא נתנה לי ארוחה על שולחנה בעין יפה, לא ידעתי מחסור, ומדי שמעה מחובשי ביהמ"ד ההוא את תהלתי הוסיפה להיטיב עמדי, כברכת ה' עליה, אמנם כל זה לא היה שווה לי, מדי זכרי כי עוד מעט יעברו ימי החגים, חודש תשרי יחלוף וימי הזמן החדש ממשמשים ובאים, ואני לא מצאתי עדנה מקום תורה לשמוע בלימודים, בשימוש חכמים ודקדוק חברים, אשר אך בעבור זה עמלתי כל העמל אשר עמלתי, ואם לשבת בדד ולעסוק בתורת יחידי, למה לי מינסק? ומדוע זה איפה הדאבתי לב הורי חנם?

תפוס ברעיוני תוגה ומלא עצב באתי פעם אחת לבית שארתי וקרובתי הנדיבה לאכול ארוחת הצהרים, ולששוני ואשרי מצאתי שמה איש זקן אשר הכרת פניו ענתה בו כי הוא איש חכם ומופלג בתורה ויראה, וקרובתי מהרה להציגני לפניו בתור בן גיסו יצחק סלאסטש שבאדעססא, ותספר לו מכל אשר ידעה אודותי ותהללני לשוקד על התורה, והזקן נשוא הפנים הלזה בא עמי בדברים, ואחרי שהגיד לי כי הוא דודי אבי האשה הנדיבה אשר הביאה אותי לביתה ותעש עמי אך חסד וטוב, אחרי שאלו לשלום הורי, החל לדבר עמי ע"ד עתידותי אני, וישאלני אם כבר ניסיתי ללכת אל איזה מבתי התלמוד שבמינסק, ואם כבר מצאתי איזו ישיבה אשר תפתח לפני את שעריה? ואני קרעתי את סגור לבי לפני דודי הישיש הנכבד ובעינים יורדות דמע ספרתי לו את אשר מצאני בדרכי, ואת אשר גרשני ש"ב הרב ר' מרדכי המורה הראשי שבתלמוד תורה מעל פניו, וכי אך תקוה אחת לי להתקבל בישיבת בית המדרש הקטן, אם אך תמצא ידי את סך הכסף שהמשגיחים דורשים ממני, אבל — הוספתי באנחה גדולה ומרה — איה אמצא לכסף מוצא? ואם אין כסף אנא אני בא?

וינחמני דודי היקר — אשר נכמרו רחמיו על עלם נעזב אשר נפשו חשקה בתורה — ודבר על לבי ויאמר: אל נא בני! אל נא תדאג ואל תאמר נואש! אנכי אהיה עמך ואנכי אעשה למענך, ויבטיחני על דברתו כי לא ישוב לביתו ולעירו (כי מושבו היה בעיר קטנה סמוכה למינסק) עד אשר עשה את אשר דבר, ולא יעזבני עד אשר ימצא למעני מקום נאמן לעשות חיל בלימודים, ויבקש מאת בעל הבית שבתו דרה בביתו להושיט לי איזו מסכת שנמצא בביתו, למען יבחון כוחי בגפ"ת למען דעת אנה יפנה, ואל מי מראשי הישיבות שבעיר ילך לבקש בעדי, בעל הבית נתן לו מסכת גטין, ודודי שהיה מופלג בתורה, אחד מגדולי המלמדים שבמינסק בימים ההם — חפש ומצא סוגיא עמוקה, ויצוני להגיד לפניו בשבתי עמו טרם אשים עין עליה ביחידות.

אני לא נבהלתי ולבי לא חרד, ואפתח את פי ואגיד לפניו את הסוגיא כולה עם חידושי התוספות שעליה, ודודי היקר לא האמין כמעט למשמע אזניו, ויען ויאמר: הגידה נא לי בני את האמת, אולי כבר למדת את הסוגיא הזאת מפי איזה מורה מופלג, אל נא תכחד ממני! ואנכי — אשר באמת לא למדתי סוגיא זו מעולם ולא ראיתייה — הבטחתי לו על דברתי כי הסוגיא חדשה היא לי, וזה אך עתה בשבתי לפניו שמתי עיני עליה בראשונה.

אם כן איפה! ענה דודי ואמר, אם כן לא לך בני להתרפס לפני מורי התלמוד תורה, ולא לך בן יקר לכבוד ולא לתועלת בהתחברך לתלמידי הישיבה הקטנה שבבית המדרש הקטן! ואנכי לא אפריו על המידה אם אומר — הוסיף דודי היקר — כי בן גיסי יהיה לכבוד ולתפארת גם להישיבה הגדולה שבקלויז „בלומקעס“ ומנהליה בו יתהללו!

האגדה תספר במינסק לאמור (*): הגאון המפורסם ר' אריה ליב בעל „שאגת אריה“ ו„טורי אבן“ זצ"ל שהיה ריש מתיבתא וראב"ד במינסק בסוף ימי הגאון בעל „סדר הדורות“ זצ"ל, מצא חן בעיני רבים מתושבי העיר, ויאמרו לתת כתר הרבנות בראשו, במקום הגאון בעל „סדר הדורות“ שלהך לעולמו, אבל רוב מנהלי העיר וטוביה נטו אחרי בן בעל סה"ד הגאון ר' משה היילפרין זצ"ל, ולמען לא יהיה הגאון הנורא בעל „שאגת אריה“ — אשר כוחו בתורה היה גדול ורב לרכוש לו אותבים ובוחרים בו — למכשול על דרך הגאון ר' משה היילפרין, אשר מפני כבוד אביו וקדושתו רצתה נפש טובי העיר בו, ובאמת היה ראוי גם הוא לרשת כבוד אביו ואם כי לא הגיע להגאון בעל „שאגת אריה“ ז"ל, התאספו לאסיפה ויחליטו לגרש את הגאון בעל „שאגת אריה“ ז"ל מן העיר, וישלחוהו מתוך העיר בערב שבת בעגלה הרתומה לשוורים, ולא נתנו לו זמן להכין לו צידה לדרך, ויצא מן העיר בחוסר כל וגם לחם לא הספיק לקחת עמו. בעת ההיא נמצאה במינסק אשה נדיבה אחת, ושמה בלומא, אשר כבדה מאוד את התורה ולומדיה בכלל ואת הגאון „שאגת אריה“ ז"ל בפרט, ותוקירהו בלבבה עד אין קץ, ויהי בהישמע בעיר את אשר נגזר על הגאון הקדוש בעל „שאגת אריה“ ואת אשר נעשה לו, ותקח האשה מרת בלומא חלות לחם ובשר ודגים מאשר הכינה לשבת, ותרחף אחרי העגלה אשר נשאה את קדושה את האיש הקדוש לה, ותשיגהו הרחק מן העיר, ותבקשהו לקחת מידה את המנחה אשר הכינה לו, למען יוכל לכבד את השבת כראוי לו, בלחם משנה, ביין לקדוש ובבשר ודגים. הגאון הקדוש ז"ל אשר דאג לכבוד השבת הרבה יותר מאשר דאג על כבודו אשר חלל, שמח מאוד לקראת מנחת האשה הנדיבה הלזו, וצדקתה וישרת לבה לקחו לבב הצדיק הקדוש, וברחשי תודה וברכה אשר מלאו כל חודרי לבבו נשא את כפיו, ויברך את אשת החיל הלזו לאמור: ברוכה את אשה יקרה לנותן התורה, וכשם ששמחתני עתה במנחתך הטהורה, כן תזכי לשמח כל הימים לבב השוקדים על דלתי התורה, והיה גם לבך שמח כל הימים, לעשות צדקה וחסד מעושר בנעימים, וברכת הצדיק לא אחרה לבוא, והאשה עשתה חיל ועושר, ותגדיל לעשות טוב וחסד עם כל המקדישים ימיהם לתורה וחכמה, ובבנותה בית חומה גדול ועצום בשוק העליון שבמינסק, לא הרחק מחצר בית הכנסת ובית המדרש הגדול, זכרה את דברי הגאון בעל „שאגת אריה“ ז"ל ואת ברכתו, ותקדיש כברת ארץ מחצרה ותבנה שמה בית לה' לתורה ולתפלה ושמה נקרא על הבית עד היום הזה „בלומקעס קלויז“.

(* אנכי אינני ערב בעד אמתות האגדה הזאת. הכותב.)

והבית הזה הוא עליון על כל בתי הישיבות שבעיר מינסק, ורבים אומרים כי הגאון הגדול הנודע בשם רבי חיים מוואלאזין זצ"ל בא מוואלאזין לקחת חלק בחנוכת הבית הגדול הזה ויקדשהו ויעשהו לישיבה המכונה תלמידים מובהקים לבית הגדול אשר יסדו ידיו בוואלאזין, ולראשי הישיבה היו תמיד נבחרים ונתמנים אדירי התורה גאוני ישראל, וגם הגאון המפורסם מו"ה גרשון תנחום ז"ל מחבר ספר „אילנא דחיי" היה אחד מהם, וממילא מובן כי גם התלמידים שנתקבלו להישיבה הלזו כבר השיגה ידם ללמוד בעצמם גפ"ת, וגם בקיאים במסכתות אחרות. בימים ההם התפטר הרה"ג ר' מרדכי — שהיה ר"מ בהקלויז שנים רבות — מכהונתו, ומנהלי הישיבה וגבאיה ממשפחת הגבירה הנכבדה מרת בלומקא ז"ל מיסדת הבית — שמו לב להרים קרן הישיבה, אשר החלה להתמוטט בשנים האחרונות ולחדש ימיה כקדם, ויתנו עיניהם באחד מתושבי מינסק, הגאון הצדיק מו"ה חיים חייקל זצ"ל, וישתדלו להטות את דעתו להתרצות ולהמנות לריש מתיבתא בהקלויז שלהם, וכאשר השיב הגאון רח"ת את פניהם ריקם, כדרכו להיות נחבא אל הכלים, ולא רצה להתמנות לריש מתיבתא בהקלויז שלהם, וילך הגביר הגדול הגאון ר' זיסל ראפפארט אליו ויבקשהו לקחת על שכמו המשרה הקדושה הזו, ואחרי אשר הפציר בו הגביר הנכבד מאד נעתר לו שיגיד הוא רק את השיעור שעה או שתיים מדי יום ביומו, ולהנהיג את הישיבה לקבל תלמידים ולבחנם מדי מוצש"ק — כחוק הישיבה מאז — בזה לא יתערב, ורק משגיח מיוחד ימנו בלעדו, והוא לבדו ינהל את הישיבה וישגיח על סדריה, ובהשמע בעיר כי הרה"ג ר"ז ראפפארט הלך בעצמו אל הגאון רח"ת להשתדל ע"ד הישיבה, וכי דבריו עשו פרי, והגאון רח"ת הבטיח לתת מהודו עליה, עלזו מאוד כל יודעי תורה, ונפשות שוחריה הרבים בעיר מינסק בימים ההם צהלו ושמחו, אך ימים אחדים עברו ויפקידו למשגיח על הישיבה את הרב הגדול בתורה ויראה מו"ה אליעזר מעיר קארעליץ, והוא החל בשקידה עצומה לנקות את הישיבה מהתלמידים שלא שמשו כל צרכם, ובהסכמת הגבאים החליט לקבל אל הישיבה רק בחורים אשר גדלו בקומה ובשנים ואשר כבר גמרו חוק הלימודים באחת הישיבות הקטנות שבעיר, ולזאת בשמעי מפי דודי היקר, כי בדעתו להביאני אל הישיבה שבהקלויז — אשר לדעתי שגבה ממני — שאלתיו בתמהון גדול, האומנם, דוד יקר! יש לי תקוה להימנות במספר תלמידי הקלויז? אם באמת תדמו כי אזכה גם אני לשמוע תורה ולקחת לקח מפי הגאון הגדול רבי חיים חייקל, ואני צעיר בימים — עתה מלאו לי ארבע עשרה שנה — וקטן בדעת? ויען דודי ויאמר, חלילה לי מדבר מהתלות ודמיונות שוא, כי אמנם רואה אנכי כי כשרונותיך גדולים וטובים, ובצדק הנך ראוי והגון לבוא בקהל התלמידים המובהחרים שבהקלויז, ולהסתופף בצל כנפי אדיר התורה רח"ת, וגם מידת קומתך לא תעמוד לשטן על דרכך, כי כשרונותיך הטובים יענו את הכל, ומלבד זאת הלא המשגיח ר"א הוא אחד מידידי הנאמנים ובלי ספק יתאמץ למצוא דרך לתת את שאלתי ולעשות את בקשתי. לקול דברי דודי אלה האחרונים צהלו פני, ואחשוב את דבר ביאת דודי מאוודא עיר מושבו למינסק בימים האלה לאצבע אלקים, כי ידע את לבבי הנאמן לתורתו הקדושה וירא את עניי ואת עמלי בכל הדרך הגדול והנורא אשר התהלכתי לשמו ולשם תורתו, וישלח לי את דודי הרב המופלג בתורה להיות לי למלאך מושיע בעת צרה, ובו בטחתי כי לא ישוב לביתו ולעירו עד עשותו את אשר דבר לי, ואחבקו ואנשקה את ידו לאות תודה וברכה ומקרב ולב ברכתיהו ואגלי גיל התגלגלו על לחיי מרוב שמחה ותקוה נאמנה! — — — — —

ד"ר מאכס מאנדלשטאם בתקופת הציונות המדינית

זהו המאמר השני והאחרון של המחבר ב„העבר“
על אישיותו של ד"ר מאכס מאנדלשטאם.

עם הרצל (1897–1904)

א. הפגישה עם הרצל

בשנת 1896 יוצאת חוברת קטנה בשם „מדינת היהודים“ ומרעשה שוב את העולם היהודי, כחוברתו של פינסקר בשעתה ואף יותר ממנה, כי השאלה היהודית הועמדה בתוקף התגברות האנטישמיות בראש סדר היום בכל אירופה. החוברת של הרצל עוררה הד לא רק בעתונות היהודית. אף על דפי העתון הקיובי הגדול „קיובליאנין“ יכול היה מאנדלשטאם לקרוא מאמרים ארסיים על „מדינת היהודים“. באביב שנת 1897 קיבל מאנדלשטאם, כרבים מעסקני „חיבת ציון“ ברוסיה, הזמנה לבוא לאסיפה במינכן. הדבר היה חדש ומזור. ד"ר הרצל לא היה ידוע ברוסיה, אולם היה משהו מושך בתכניותיו של העתונאי מוינה, ובראש וראשונה — התנופה הגדולה, הפומביות וההיקף — ברוח אירופה המערבית החביבה כל כך על מאנדלשטאם.

אחרי המכתב בא לרוסיה שליח מיוחד מטעם הרצל, הוא הסטודנט יהושע בוכמיל. „בוכמיל — מספר אחד מבני הדור — בא לקיוב — ביקר את המורשה לחו"צ, מרדכי פולינקובסקי. — שניהם ביקרו את הפרופסור מאנדלשטאם והלזו קרא למועצה ואחרי ויכוחים ומשא ומתן ארוך שהיו מלאים חששות וספקות החלט שמאנדלשטאם ינסה את הדבר ויסע אל הקונגרס. זכורני כי גם הציר מאנדלשטאם וגם שולחיו היו תלויים ועומדים בחבינת, הן ולא ורפיא בידיהם“¹. כעשרה ימים לפני הקונגרס התקיים במוסקבה כינוס רפואי עולמי. בין אלפי הרופאים שבאו מכל קצוי תבל פגש מאנדלשטאם את ידידו הותיק מוינה, הרופא ד"ר שנירר, מי שהיה אחד מעוזריו הקרובים של ד"ר הרצל. כאן ניתנה לו ההזדמנות לשמוע את תאור הענינים ממקור ראשון. עם סיום הכינוס נודדו השנים ויצאו לבאזל בהספיקם להגיע אל הקונגרס „בשעת האחרונה לפני פתיחתו“². בכניסה לאולם הקונגרס נפגש מאנדלשטאם עם ידידו פרופסור צבי שפירא, שיחד עמו חתם לפני 14 שנים על „כתב האמנה“ של חו"צ באודיסה. מאנדלשטאם בא לאולם הישיבות, ראה את הרצל ונוצח. מאותו יום שימשו בנאמנות, כתלמיד המשמש את רבו, עד הרגע האחרון.

¹ מ. רוזנבלאט — „לתולדות שני הקונגרסים“ („הדאר“ תרצ"ה, עמ' 496).

² שפ"ר — „מקהילת ציון בבאזל“ (לוח אחיאסף תרנ"ח, עמ' 349).

גם הרצל נכבש לדמותו הפטריארכלית של הרופא הזקן מקיוב. במכתבו הראשון למאנדלשטם הוא כותב: „במשך הרגעים המועטים בבאזל, הוא נעשה קרוב ללבי מאוד“³ וכשתאר הרצל לאחר כמה שנים את נשיא הקהילה היהודית, כלום לא צייר בדיקנות את דמותו של „רופא העינים מרוסיה אייכנשטאם עם בתר“, כמו שראה אותם באולמי הקונגרסים בבאזל?

רושם אדיר עשה על מאנדלשטם נאומו של מכס נורדוי. „ככלות נורדוי את נאומו הגדול בקונגרס, רץ מקצה האולם ועד קצהו וקרא וחזר וקרא, כי מעולם לא זכה לראות חזיון נאדר ונשגב כזה — כי שעה זו היתה לו היותר מאושרה בחייו“⁴.

מאנדלשטם נבחר כאחד מארבעת באי־כוח יהדות רוסיה לוועד הפועל הציוני⁵. בסוף הקונגרס, לפני הנעילה, ברך בדברים קצרים את באי הקונגרס, „אך בראש וראשונה — אמר בסיום דבריו — חובתנו להודות לאותו האיש האמיץ אשר לו עלינו להכיר טובה ביחוד, כולנו שהתאספנו כאן מכל קצוי תבל. הנני מתכוון לנשיא הקונגרס רב הזכויות, ד"ר תיאודור הרצל, וכן הנני חושב שאדבר על דעת הקונגרס בפנותי בבקשה לבבית אל כבוד הנשיא הנעלה, שהעבודה הקשה שכבר עשה ושעדיין נכונה לפניו, וגם אי־הנעימויות שנתקל בהן, בל תעכבנה אותו מלסיים בנצחון, באותה רוח ובאותה שמחת ההקרבה, שבה התחיל, את המפעל הקשה יחי נשיא הקונגרס הראשון, ד"ר תיאודור הרצל“⁶.

ב. לאחר הקונגרס הראשון

מאנדלשטם חזר לקיוב כאדם חדש לגמרי. באסיפה בביתו של הרב שמואל מוהילבר בביאליסטוק הוטל עליו להקים את המרכז הכספי להסתדרות הציונית ברוסיה. הוא חזר לקיוב ו„הופיע כשליח הציונות, פנה לחוג הצר של, חובבי ציון“ ולפי הצעתם, הרצה בבית ברודסקי⁷. בהרצאתו סיפר על ספקותיו לפני בואו לקונגרס ותאר את התקוות אשר התעוררו בו עם פגישתו את הרצל. רבים מבני הנוער נמשכו לעבודה הציונית. מאלה בחר שני צעירים, אשר עזרו על ידו ושימשו לו כמזכירים, את הלל זלטופולסקי ואת חיים משה לוזינסקי. על שכמם הוטלה הפעולה הארגונית היומ־יומית, ומאנדלשטם החל לנהל תעמולה בין עשירי קיוב.

הרצל עמד אותה שעה להגשים את אחת מתכניותיו — יסוד עתון אירופי גדול, אשר ישרת, כאילו דרך אגב, את התנועה הציונית. את רוב הכסף הדרוש למימון תכניתו קיווה להשיג מעשירי רוסיה. ובקשר לכך פנה וולפסון, לפי הוראותיו של הרצל, גם אל מאנדלשטם⁸. שלושה שבועות לאחר הקונגרס פנה מאנדלשטם במכתב לידידו, חבר הוועד הפועל הציוני בוינה, ד"ר שנירר וביקשו בצניעות ובבישנות של נער צעיר לקשרו קשר ישיר עם הרצל, כדי שיוכל לבוא לפני עשירי קיוב ובידו דבר המנהיג⁹. הרצל הודיע על שליח מיוחד אשר יבוא לקיוב ועמו תכנית העתון וגם ידיעות על הפעולה הדיפלומטית שאין למסרן בכתב.

³ מכתבי מאנדלשטם והרצל — „העולם“ תרצ"ה, גל' ל"ז.

⁴ ל. מצקין — „הקונגרס הציוני הראשון“ — שם, תרצ"א, גל' כ"ח-כ"ט.

⁵ שלושת האחרים היו הר"ש מוהילבר, ד"ר כהן־ברנשטיין ועו"ד יאסינובסקי.

⁶ „הפרוטוקול של הקונגרס הציוני הראשון“, עמ' 163.

⁷ זכרונותיו של הלל זלטופולסקי ב„ראוסביט“ 1912, גל' 12—13.

⁸ מכתב הרצל לוולפסון (אגרות הרצל), כרך ג', עמ' 9.

⁹ „חשוב הדבר ביותר אילו כתב הד"ר ת. ישר אלי, כי סמכותו היא עלולה לעשות

רושם כביר על עשירינו“ (הרצל ומאנדלשטם) — „העולם“ תרצ"ה, גל' ל"ז).

מאנדלשטם החל ל"עבד" את ברודסקי "העשיר שבעשירי היהודים ברוסיה"¹⁰. הוא ידע יפה את האיש הזה ואת בני חוגו. במכתביו אל הרצל מתאר הוא אותם כבעלי "לב עיקש ומוחות מסוגלים רק לספרות של כספים", "מוטיבים אידיאליים ומטרות רחוקות יותר מדי לא יפעלו עליהם". בסוף אוקטובר 1897 בא שליחו של הרצל ת. יורק-שטיינר ולאחר ששמעו אותו ברודסקי וחבורתו, החליטו להתייעץ עם "מרכז הרוחני" בפטרבורג. זו היתה דרך בטוחה לקבור את העניין. אם בשנות השמונים חששו ה"גבירים" בעיר הבירה מתנועת "חיבת ציון" החלשה, הענותנית וה"מכבדת עשירים", מה גדול היה פחדם מהציונות היוצאת ביד רמה ואינה חוששת להשמיע דברים קשים כגידים באזני עשירי היהודים.

תוך פעולה זו החלו הרצל ווולפסון לתכנן את תכנית "הבנק היהודי הקולור ביאלי". ומשום כך פנו אל מאנדלשטם¹¹ ושדלוהו להמשיך בפעולתו ולמשוך את אחד מבית ברודסקי לענין הבנק. מאנדלשטם פנה לאח השני לבית ברודסקי — לליאון ברודסקי — אשר נחשב למשכיל בחוג משפחתו. מפיו זכה לשמוע תשובה אידיאולוגית בנוסח הידוע: ארץ-ישראל היא "ארץ הציה והשממה שבכל העולם — רוסיה היא ארץ-ישראל האמיתית גן העדן של היהודים. אמנם כעת גדולה מאוד מצוקת היהודים ברוסיה; אבל בזה אין עוד אסון: מזה לא תבוא כליה של ישראל. — הם חיו אלפים שנה, וימשיכו את חייהם גם להבא"¹². בכל זאת הבטיח ברודסקי לחתום על 10.000 מניות ולבקר בוועידה המוקדמת של הבנקאים בקילן שצריכה היתה ליסד קונסורציום להקמת הבנק, בתנאי שיביע בוועידה את השקפתו שלו על כך שהעזרה ליהודים חייבת להינתן באמצעות פוזריהם.

כך גילו עשירי רוסיה את קוצר השגתם וקשיחות לבם. "ידים אלף אילו היו לי — כתב מאנדלשטם להרצל — לא היו מספיקות כדי לזעזע את חצייהאסיאתים, עשירי קיוב שלנו"¹³. אמנם לזכותם של "גבירים" אלה אפשר לציין את העובדה כי אחיהם במערב לא עלו עליהם במדותיהם. אלה וגם אלה זכו ביומנו של הרצל לשורות הזכות דם: "אם פעם נקח את נקמתנו מאדירי הבנקים האלה, יהיה זה בצדק גמור"¹⁴.

אחרי כשלונו זה הציע מאנדלשטם להכריז על חברת מניות ואסיפת כספים לקניית בין שכבות העם הרחבות. הוא ועוזריו נרתמו לפעולה זו שדרשה תעמולה רבה ועבודה ארגונית כבירה. בהתיעצות עם באיכוחן של אגודות ציוניות רבות נאספו כתבות של חשובי כל קהילה וקהילה ומאות מכתבים נכתבו על ידי לוזינסקי וזלטופולסקי ונשלחו בחתימת מאנדלשטם לכל רחבי רוסיה — עד צ'טה ועד המזרח הרחוק¹⁵. בקיוב קרא מאנדלשטם לאסיפות מצומצמות של אמידים ובני המעמד הבינוני. רק חלק קטן מן המוזמנים הואיל לבוא. "כל החתמה מתחילה בנאום גלהב שאני נושא והמתקבל בתשואות סוערות, אבל בזה הכל נגמר" — כתב מאנדלשטם להרצל¹⁶. רק כשפנו מארגני הפעולה להמוני העם נענו אלה

¹⁰ מכתבו של מאנדלשטם להרצל מ-15.10.1897 (שם).

¹¹ ר' מכתבו של הרצל למאנדלשטם מ-19.11.1897 ("אגודת הרצל" כ"ג, עמ' 34 וכן מכתבו בעמ' 50).

¹² מכתב להרצל מ-3.6.1898 ((("העולם", תרצ"ח, גל' ל"ט)).

¹³ מכתבו של מאנדלשטם להרצל מ-20.5.1898 ((("העולם", תרצ"ח, גל' ל"ח)).

¹⁴ יומני הרצל 2.6.1898.

¹⁵ ה. זלטופולסקי — "זכרונות" — "ראזוויט" 1912, גל' 12—13.

¹⁶ מכתב להרצל מ-20.5.1898 ((("העולם", תרצ"ח, גל' ל"ח)).

בפרוטותיהם. „מספר הציונים הולך ורב מיום ליום“, „העם הדל צוהל לקראתנו אבל אין בידו לעשות כלום“¹⁷.

באפריל 1898 התכנסו חברי הוועד הפועל הציוני בווינה לדון בבעיותיה השוטפות של התנועה ובעיקר בשאלת כינוסו של הקונגרס השני. בקונפרנציה זו התנהל ויכוח חריף בין הציונים המדיניים ובין „חובבי-ציון“ שדרשו כי הקונגרס ידון בצימצום תביעותיה המדיניות של התנועה הציונית מתורכיה, וכי יתקיים בו דיון על „עבודת הקולטורא הלאומית ועבודת הקולוניזציה בהווה ובעתיד הקרוב“¹⁸. הרצל, שהתנדב לכיוון המעשי, חשש להכניס את עניני התרבות לתחום ההסתדרות הציונית, ועיקר מעיניו היו בפעולה המדינית, נאלץ לוותר במקצת ל„חובבי-ציון“, אולם הקרירות ההדדית בין שני הצדדים לא פגה. ה„מעשיים“ המרוכזים סביב „החברה האודיסאית“, חששו שמא יפגע הישוב בארץ-ישראל עקב נסיונותיו המדיניים של הרצל וה„רוחניים“ הושפעו לרעה ממאמריו הקשים של אחד העם. הקונפרנציה הטילה על מאנדלשטם לבוא בדברים ולקרב חוגים אלה לתנועה. אישיותו המכובדת, פעילותו בראשית „חיבת-ציון“ וקרבתו ליהודי המזרח היו צריכים למלא כא תפקיד חשוב. הוא אף קיבל על עצמו לחקור את הבעיה ולהכין הרצאה על „הזרמים בציונות“ לקראת הקונגרס השני.

ח"א).

ג. בקונגרס השני

בקונגרס השני קנה מאנדלשטם את עולמו בנאמו „על הזרמים בציונות“ שנשא ביום השני לאחר הפתיחה. נאום זה, שעמד על בסיס הציונות המדינית, היה חדור רוח שלום ורצון לגשר בין ה„מדיניים“, לבין ה„מעשיים“. „אויבינו ואהבינו — אמר מאנדלשטם — הצליחו, בחוש הניתוח והביקורת המופרז המצוי בעמנו לעורר אי-הבנות וחילוקי דעות. — חולקנו לשני מחנות אויבים וכונינו בשני שמות: ציונים מעשיים ומדיניים. אבל אם להעמיק בדבר ניווכח כי הציונות המדינית לא עשתה עד עתה כל דבר אשר לא יהיה לו ערך מעשי, בה בשעה שהציונות המעשית התנהגה לעתים קרובות באופן בלתי מעשי. — עלינו להתוות כי חו"צ עשו לנו שרות בתוכיחם כי יהודים ייצא-יגיסו אשר נמצאו בתנאי חיים בריאים הפכו בזמן קצר לאנשים חרוצים, זריזים והגונים, אך מלבד זה עשו לנו חו"צ שרות עוד יותר גדול בהניחם עובר למרכז רוחני-לאומי ובהביאם אותו לדרגת בגרות כזאת, שכבר נראה הוא גם לעין בלתי מזוינת“. לעומת זאת טען מאנדלשטם כי „חובבי ציון הביאו את הרעיון הציוני, אשר פינסקר הרים את דגלו ברמה, לדרגה של ענין צדקה ועיר“, ובכל זאת אין כל ניגוד-שאיפות בין חו"צ והציונים. „אנו רואים בחו"צ חלק קטן מן הכלל הגדול. ההוכחה הטובה ביותר ליחסנו ההוגן כלפיהם תשמש העובדה כי בהפכנו מחו"צ לציונים לא הפסקנו לתרום את תרומותינו לישוב ארץ-ישראל, להפך, מיום שחזרה הציונות להמונים גדלו התרומות לישוב ארץ-ישראל. העם תפס באינסטינקט שלו כי אין ניגוד בין פעולת שני הזרמים“.

פרק מענין ביותר בנאום זה היה הדיון המעמיק בבעית „הזרמים הערונים לנר“ (המתבוללים, הקוסמופוליטים והסוציאליסטים). מתוך הבנה עמוקה חדר מאנדלשטם לנפשו של המתבולל היהודי. הוא מוצא שהגורם להתבוללות היא לא

¹⁷ מכתב להרצל מ-29.5.1898 (שם, גל' ל"ט).

¹⁸ מכתביו של אחד העם לד"ר ברגשטיין-כהן מ-14.4.1898 ומ-12.5.1898 (אגרות א"ה).

רק השאיפה להצלחה בחיים אלא גם יסוד רעיוני-מוסרי הטבוע ביהדות וביהודים. "יש משהו קוסמופוליטי, משהו משיחי בעם זה הוראה באהבת הרע ובאחנת כל בני אנושא — צורך הכרחי. זהו אותו קו מוסרי הכלול בדברי ישעיהו, וגר זאב עם כבש, ושמצא את ביטויו הנפלא אצל שפינוזה, המטיף הגדול לאהבת אנוש בלתי-מוגבלת. מימי מנדלסון עובדים טובי עמנו בלי הרף לטובת אחנת האנושיות"¹⁹. וכאן משיב מאנדלשטם את תשובתו למתבוללים, תשובה הנובעת מנסיון חייו הוא. אנשים אצילים אלה — טוען הוא — טועים בהערכת העמים האריים. בלב המוני אירופה שוכנת עדיין ה"חוויה", שאף הגוססה המקסימה: חופש, אחוה ושיוון אין בכוחה לגרשה. "שנאת ישראל היא, כדברי ידידי המנוח פינסקר, פסיכוזה העוברת בירושה". השדוך בין העם היהודי והאריים הוא שדוך אומלל בין שני צדדים שונים מאד בדרגתם המוסרית, השקפת עולמם וכל היותם. "אנו עומדים בפני מלחמת עולם אשר כאכזריותה לא היתה עוד".

בנאומו זה רב הרושם קנה לו מאנדלשטם את אחד המקומות הבולטים ביותר בקונגרס ובתנועה, ומאז היה נמנה לא פעם בשורה אחת עם הרצל ונורדוי. הקונגרס התקרב לסיומו. בחרדה עקב מאנדלשטם אחרי הנעשה בין הצירים הרוסים, שרוח אי-אמון שררה בתוכם כלפי אנשי המערב ("הם רוצים לרמותנו", "הם מתנהגים עמנו כעם ילדים" — טענו רבים מציוני רוסיה). למרות ההסכם שהושג בקונפרנציה של אפריל 1898 התחמקו הציונים המדיניים מכל צעד ממשי לקראת עבודה מעשית בארץ-ישראל.

בספרו על מהלך הקונגרס הזה אומר י. צ'לינוב: "זכורני קול שפרץ מגפש ישרה ומתלהבת ושהזכיר לכל הנמצאים במקום, כי בלי משמעת לא תתואר כל פעולה, ולאחר שהעמדנו איש בראשנו ונתנו לנו את אמוננו, חייבים אנו להישמע לו ולהכנע לו הכנעה עיוורת, אפילו אם לא נבין לעתים את טעמי מעשיו. אני חיל, חיל פשוט מן השורה, והנני תובע מכם כי כולכם תהיו כמוני"²⁰. צ'לינוב אינו מציין את שם האומר, נדמה לי כי רוח הדברים מעידה על שייכותם למאנדלשטם, שקיבל על עצמו לשמש בתפקיד הקשה ולהיות שלוחו הנאמן של הרצל בין ה"רוסים" המרדנים.

נאמנתו וחרדתו של מאנדלשטם להרצל מתבלטות גם בתקרית שאירעה בסוף הקונגרס, כאשר בא-כוח הקבוצה הקטנה הסוציאליסטית, לנדאו, ניסה להביע את דעותיו על הצורך לכוון את התעמולה הציונית לחוגי הפרולטריון היהודי. דברים אלה היו בניגוד גמור לכל החוט הפוליטי-דיפלומטי שהרצל טווה אותו בעמל רב בשנים ההן, כשהוא חתר לרכוש את אמונם של החוגים השמרנים שבשמרנים, שבידם ניתנו בימים ההם גורלן ועתידותיהן של אירופה והמזרח. מאנדלשטם הנוח לבריות התפרץ בתביעה לסלק את הסוציאליסטים מן הקונגרס, ולולא התערבותו מלאת הטקט של הרצל, יכולה היתה לפרוץ אז שערוריה גדולה, שלא היתה מביאה ברכה לתנועה הציונית.

ד. שנת ארגון ותעמולה (תרנ"ז)

לאחר הקונגרס השני אורגנה ההסתדרות הציונית ברוסיה על בסיס חדש. בקונגרס נבחרו עשרה מורשים לייצג את רוסיה בוועד הפועל הציוני²¹. עשרת אלה התכנסו אחרי הקונגרס בקיוב, בביתו של מאנדלשטם, וחילקו ביניהם את כל

¹⁹ הפרוטוקול הרשמי של הקונגרס השני (גרמנית), עמ' 81.

מלכות רוסיה לגלילות, כל מורשה שימש בגלילו כמין שליט ומושל בכל עניני הארגון ואף בעניני אידיאולוגיה. בראש גליל קיוב (שפלל את פלכי קיוב ווהלין — ישוב יהודי בן 825.000 איש) עמד מאנדלשטם. ושוב נעשתה העבודה היום יומית על ידי שני מזכיריו זלאטופולסקי ולווינסקי²², והוא עצמו הוטל עליו ריכוז עניני הכספים והשקלים בכל רחבי רוסיה, וביתו אשר ברחוב אלכסנדר 27 הפך במהרה למרכז ולמקום כינוסם של מנהיגי התנועה ומורשיה.

כל מורשה היה חייב לבוא בקשר עם האגודות שבגלילו, לשלוח להם מדי פעם בפעם חוזרים בעניני העבודה השוטפת ולכנס אסיפות גלילות של באי-כוח האגודות. בארכיונו של מאנדלשטם, השמור בארכיון הציוני בירושלים, נשתמר כמה חוזרים, החתומים לפעמים בשמו ולפעמים על ידי מזכיריו, ובהם הוראות על דרכי הפעולה והתעמולה (ארגון חוגים ציוניים, טיפול במורי עברית, תעמולה והסברה לפני החגים, מכירת אתרוגים ויין א"י, קערות יום הכפורים, סידור ימי שקל, הפצת Die Welt וכדומה).

בשנה זו, "שנת הקונגרס השניה", עמדו ברומו של העולם הציוני שלושה ענינים: פגישתו של הרצל עם הקיסר וילהלם השני, יסוד הבנק הקולוניאלי ו"שאלת הקולטורה".

ביומנו מספר הרצל כי הזמין את מאנדלשטם לנסוע עמו לפגישה עם הקיסר²³, אבל הנסיעה היתה דחוקה והזמן לא הספיק למאנדלשטם להשיג תעודת-מסע. מאנדלשטם נשאר ברוסיה ועל שכמו העבודה הגדולה של הפצת מניות הבנק הקולוניאלי. ההפצה התנהלה באוירה מתוחה. מצד אחד — ציפיה, כמעט היסטורית, של ההמונים לנצחונות דיפלומטיים מרעישים²⁴, ומצד שני דברי לעג ובקורת חריפים של צלולימוח ומפוכחים. ועל כל אלה העיק ההכרח לעשות את כל עבודת ריכוז הכספים ומכירת המניות בחשאין ובדרכים בלתי-ליגאליות. "אילו רצה אחד הפקידים השכורים בפטרבורג, יכול היה לבטל את כל התנועה ברגע אחד"²⁵ — מתאונן מאנדלשטם לפני הרצל.

אף על פי כן נמשכה הפצת המניות במרץ. אמנם ה"גבירים" הכזיבו, אבל המון העם היה מביא את פרוטותיו, ומניה למניה הצטרפה לחשבון גדול²⁶. והרי לפי דברי הרצל "הכל סובב על הבנק"²⁷. חתימת המניות ופתיחת הבנק במעמד חייבות היו להוכיח לעולם כולו את רצינות התנועה ואת בגרותה, והישג זה בא הודות למאמציהם של כמה אנשים, ולא האחרון בהם מאנדלשטם. סכום המניות המינימאלי, שנדרש לפי החוק, נתמלא, הבנק אושר בלונדון, כבוד התנועה ניצל,

²⁰ י. צ'לינוב — "הקונגרס הציוני השני" (רוסית), עמ' 94.

²¹ עשרת המורשים היו: מאנדלשטם, ברנשטיין-כהן, יסיובסקי, סידקין, טיומקין, צ'לינוב, ילסקי, ימפולסקי, אוסישקין והרב רבינוביץ.

²² באפריל 1899 גורש לווינסקי מקיוב בקשר עם מהומות הסטודנטים בעיר. לפי המלצתו של מאנדלשטם נשלח אל דוד וולפסון לעבודה בהסתדרות הציונית בלונדון. ר' מכתב הרצל לד. וולפסון מ-26.4.1899 ("אגרות הרצל" ה"ג, עמ' 335 וכן מכתבו למנדלשטם בו ביום (שם, עמ' 336). לווינסקי מת בדמי ימיו (בן 30) בשנת 1903.

²³ יומן הרצל מ-11.10.1898.

²⁴ במכתבו אל מאנדלשטם (בארכיון הציוני) מזהיר אחד-העם את מאנדלשטם מתוצאות האכזבה הקשה העלולה לבוא לפתע לאחר מתיחות מגברת כזאת.

²⁵ מכתב להרצל מ-2.12.98 — "העולם" תרצ"ח, גל' מ'.

²⁶ בקיוב למשל, חתמו 927 מ-1876 חותמים רק על מניה אחת.

²⁷ מכתבו של הרצל למאנדלשטם מ-6.9.99 ("אגרות הרצל" כרך ב', עמ' 286).

אבל הרבה כוחות, עצבים ובריאות השקיע מאנדלשטם בענין זה.²⁸ בשנה זו החל מאנדלשטם לפעול הרבה גם בשדה התעמולה. רוב מאמריו התעמולתיים נכתב בצורה של „מכתבים גלויים“, במכתבים אלה שלט על פי רוב הטון הפתטי-האבהי, ולשונם חריפה, ציורית ומליצית. בשני המכתבים שהתפרסמו בשנה ההיא בולט היסוד האוטוביוגרפי. הראשון בהם התפרסם בחוברת האחרונה של „השלוח“ לשנת 1899 (כרך ו') בשם „מדוע הנני ציוני“ (וידוי של אחד מזקני הציונים), המאמר השני הוא מכתבו האוטוביוגרפי לראובן בריינין שהתפרסם במאמרו של בריינין על „עמנואל מאנדלשטם“, שבאו ב„אחיאסף“ לשנת תר"ס. בשני המאמרים באו קטעים דומים (גם הראשון נכתב לפי הזמנתו של בריינין) ובדאי אינם אלא מאמר אחד שבא בשני עיבודים שונים. בשניהם בא ביסוס הציונות על יאוש מן ההתבוללות והטמיעה באירופה — ביסוס האופיני לציונות המערבית. „אין כל דבר המקשר את היהודי עם הארי זולת תענוגות בשרים, — פוסק מאנדלשטם — יש ניגוד רוחני בין הארי ובין השמי. ההתבוללות היא נמנעת, העם היהודי אינו רוצה למות בשום אופן“, „בארץ-ישראל יהפכו היהודים ללאום העומד במוסרו לנרעמים, מפלשתינה יפיצו בפעם השנית תורת חיים לכל המין האנושי“. הקול הקורא ב„השלוח“ מסתיים בתביעה מן השיערים היהודים לתמוך בבנק הקולוניאלי, שיפתח את הדרך לממשלת תורכיה, ובמכתבו לבריינין אומר מאנדלשטם: „הציונות היא בעיני הנסיון האחרון והאפשרות היחידה להציל את אומתנו מכליה גופנית ומוסרית בתור אומה“.

רעש גדול עורר אותה שנה מכתבו הגלוי של מאנדלשטם לרבנים. הכוחות השחורים של הקליריקאליה היהודית ברוסיה החלו אז להתארגן לפעולה אנטי-ציונית. למאנדלשטם הגיעה השמועה כי חרדים שונאי-ציון מכינים כרוז חתום בידי גדולי הרבנים נגד התנועה הציונית. תיכף מבלי להיועץ עם חבריו, יצא מאנדלשטם בכרוזו החריף, שהתפרסם תיכף בכל העתונות העברית וגם ב־Die Welt, ופעל, לפי דברי מחברו, „כאבן הנזרקת בקן של צרעות“.²⁹ במכתב פונה מאנדלשטם, הרחוק למדי מחוגים אלה, בצורה פסקנית ובלשון של מפקד אל הרבנים, — „שמעתי — כותב הוא — כי נמצאו אחדים מרבני רוסיה האורתודוקסים העומדים לחקות את רבני המחאה באשכנז. בתור אחד ממנהלי הציונות הנני רואה חובה לעצמי לברר לחרדים אלה את הדברים האלה“.³⁰ לאחר זאת באים שבעה סעיפים חדים וברורים, והרי תמציתם:

- (א) יהודים שאינם ציונים לפחות בדעה וברעיון — אינם יהודים.
 - (ב) רבנים חרדים המתנגדים לציונות גדול עוונם מעון כופרים ומשומדים. „משה רבינו היה דן למיתה נביאי שקר אלה“.
 - (ג) הרבנים האלה נותנים לעם מושג בלתי-נכון מימות המשיח.
 - (ד) ה„תרבות“ שעליה דובר בקונגרס הציוני אינה מנוגדת במאומה לדת.
 - (ה) בארץ-ישראל ישלטו סבלנות וחופש הדת.
 - (ו) רבים מרבני המחאה אין ידיהם נקיות. „איני יכול עדיין להציע איזון שכירות הגונה אשר אולי יכלה לפתות איזה מהם להיות ציונים טובים“.
 - (ז) יהודי היוצא להלחם בציונות חוטא לאנושיות ועושה עצמו לשחוק.
- המכתב עורר רוגז רב וחזק את ידי החשוכים. רבים ממנהיגי הציונות

²⁸ ר' זכרונות של ה. זלטופולסקי ב„ראזסביט“ 1912, גל' 12—13.

²⁹ מכתבי מאנדלשטם והרצל — העולם תרצ"ה, גל' מ'.

³⁰ „המליץ“ 12.3.1898.

בארץ ובחוץ-לארץ התרעמו על מאנדלשטם, שגרם נזק לתנועה על ידי מעשהו הפזיז³¹. אמנם היחס אליו מצד ההמונים לא השתנה, אך בין מנהיגי התנועה הצעירים החל להיוצר יחס של אי-אמון וזהירות כלפיו.

ה. זמנים חדשים — אנשים חדשים

לקונגרס השלישי, שהתכנס באוגוסט 1899, באו הציונים הרוסים מלאי תרעומת ואי-אמון. הפשרה אליה הגיעו, כביכול, בקונגרס השני, נשארה מלה ריקה. הרצל המשיך בדרכו המיוחדת, דרך הדיפלומטיה המעורפלת ועטופת הסוד, וראה בעבודה המעשית וב"קולטורה" אבני נגף, שאי אפשר, אמנם, להתעלם ממצאותם, אבל נחוץ לעקפם בכל דרך שהיא. מאנדלשטם, חסידו האדוק, תמך בדעותיו ומשום כך לא היה נאמן על ה"רוסים". באסיפות המוקדמות (פורקונפרנציות) של ציוני רוסיה, בהם גובשה עמדתה של סיעה מרכזית זו, אין דברו נשמע.

מאנדלשטם היה לפי כל אפיו וחינוכו בן-בית בשכבות ה"עליונות" של יהדות רוסיה: משכילים, מתבוללים למחצה ועשירים, וגם להם היה זר בעצם, בהיותו לפי כל חינוכו ומהותו — איש מערב אירופה. בקשריו עם המוני העם הית נזקק למתווכים. בתקופת חיבת-ציון היו אלה יהל"ל, שלום עליכם ואחרים, בתקופה הציונית — לווינסקי וזלאטופולסקי, ובתקופה האחרונה לחייו — ד"ר יוכלמן. חוסר שפה משותפת בינו ובין בני-עמו הביא אותו לא פעם לידי כשלונות³². לעומת זאת עלו אז על במת הציבוריות הציונית אנשים חדשים, צעירים ממאנדלשטם, זריזים ממנו ומעורים בחיי העם היהודי. במהרה הפך מאנדלשטם לפיגורה דיקורטיבית בתנועה הציונית. ב-1903 כתב נורדוי להרצל (בקשר עם ההתיעצות בענין אל-עריש): "יש לפנות לאותם חברים ברוסיה שאחריהם עומד העם באחת. ז. א. לא למאנדלשטם החביב והטוב, אלא גם לאוסישקין, ואולי גם לברנשטיין-כהן או ליילסקי"³³.

העבודה הציונית ברוסיה פנתה לאפקים חדשים: לפעולה בשדה התרבות וחינוך ההמונים והנוער. מאנדלשטם לא יכול היה לפעול גדולות בשטחים אלה, שהרי אפילו שפותיו של העם, אידיש ועברית, היו זרות לו. הוא נשאר כסמל וכבא-כוחו המסור של המנהיג הנערץ, הוא היה הדמות הפופולרית והחביבה ביותר על כל שכבות העם, אבל התנועה התרחקה ממנו בה במידה שעבודתה פשטה בכל פינות החיים היהודיים.

בקונגרס השלישי לא נבחרו מאנדלשטם לשום ועדה. הועדו נבחרו על-יסוד ביאות-כוחן של האגודות הארציות, וכנראה לא ראו בו ציוני רוסיה את בא-כוחם. את מקומו מילאו מ. אוסישקין, ז. טיומקין, ד"ר ברנשטיין-כהן ול. מוצקין. הוא הפך לפיגורה ציונית בין-לאומית כהרצל ונורדוי.

עם הרצל חילק את התפקיד הקשה של הנהלת הישיבות בקונגרס סוער זה. ביחוד גרמו לסערות ה"רוסים" שלו. פעם מצאו פגיעה ברעיון ארץ-ישראל (הפסקת

³¹ במכתבים פרטיים להרצל ולאחרים מתנצל מאנדלשטם וטוען כי בתרגום העברי של דבריו סודס הנוסח המקורי וסולפה כונתו, אבל עומד הוא על דעתו בכללה. (ר' מכתבו להרצל מ-9.4.1899 ("העולם" תרצ"ח, גל' מ"ג).

³² כגון ענין תרגומו של המכתב לרבננים, שנוכר לעיל, גם מכתבו ל"השלח", שנוכר לעיל, תורגם בשפה מליצית ומנופחת מומנו של א. ב. גוטלבר. כנראה היה המתרגם — משכיל ישיש.

³³ המכתב מובא אצל מ. מדזיני — "המדיניות הציונית", עמ' 235.

הרצאתו של ד. טריטש על קפריסין), פעם גלחמו על ה"קולטורה" ופעם התריעו על הדיקטטורה של הרצל (מוצקין), ובהגיע שעת הנעילה שאפו בודאי גם רבי החובל, הרצל, וגם סגנו מאנדלשטם רוח לרוחה.

בשובו לרוסיה היה על מאנדלשטם להמשיך בעבודת השמירה על ההסתדרות הציונית הצעירה שלא תנופץ. המורשים הרגישו את עצמם כ"מלכים" איש איש בגלילו, וקיבלו עליהם רק בקושי רב עול משמעת. גם היחסים ביניהם לא היו טובים, ורק בביתו של מאנדלשטם היו מתאספים לדון על ענייניה השוטפים של התנועה ובמידה מסוימת ראהו הרצל ועוזריו בוינה כ"ראש ההסתדרות הציונית ברוסיה".³⁴ התרדים אף הם המשיכו להפריע לתנועה הציונית ובינואר 1900 פירסמו כל המורשים קול קורא ומחאה בו האשימו "אחדים מרועי ישראל" בחתירה נגד התנועה והסבירו כי אין הציונות פוגעת בדת. בראש החותמים על מחאה מתונה זו מופיע מאנדלשטם.³⁵

בשנה ההיא נבעה פרץ בביתו של מאנדלשטם, והוא מתאונן על "יחסי משפחה מעציבים".³⁶ בתו הצעירה והאהובה אליזאבט נמשכה אחרי תנועת החופש הרוסית. מאנדלשטם ניסה להשפיע עליה ברוח רעיונותיו, אולם הנערה, שתינוכה היהודי היה כמזהו כאפס, נמשכה אחרי העולם הרחב והגדול כרבות אחרות של בני נוער יהודי משכיל ומשכיל למחצה.

כתוצאה משיחותיו עם בתו בא מאמרו של מאנדלשטם "מהות הציונות — מכתב לבתי", אשר הופיע בעתון היהודי-רוסי "בדושצ'נוסט". במכתבו זה נוגע מאנדלשטם בטענתו של הנוער היהודי המשכיל כי הציונות, כתנועה לאומית, היא צרת אופק וריאקציונית, מאחר שהיא מתנגדת לרעיון הרם של הקוסמופוליטיות. מאנדלשטם גודר בדברים חותכים את הציונות הן מן הקוסמופוליטיות הריקנית הרוצה בטיטושם של כל הגונים והתבדלים התרבותיים שבין העמים, והן מן השוביניזם, ומניח ביסוד הלאומיות את אמרתו של הלל "מת דעלך סני לחברך לא תעביד". הוא טוען כי היהודים הקוסמופוליטיים משרתים למעשה את השוביניזם של העמים הגדולים, שבקרבתם הם יושבים. וכך הופך הרעיון הקוסמופוליטי במציאות לרוסיפיקציה, מדיריזציה וכד'. זאת אומרת למדיניות דיכוי שוביניסטית של האומות הקטנות על ידי האומות הגדולות והתזקקות. היהודים המתבוללים חוטאים לא רק לעמם אלא גם לאנושות כולה, במכרם את בכורתם הלאומית בנוזל עדשים. הציונות תביא תועלת לא רק לעם ישראל אלא לכל האנושות, מאחר שמשולה היא "לעבודת אמן הרוצה לתקן כלי-נגינה טוב ונעלה שהתקלקל והונח בעליה נדחת, כלי הדרוש לאורקסטר האנושי הכללי, כמו שדרוש כנור, צ'ילו או חליל לתזמורת".³⁷

מאמר זה הודפס בחוברת מיחדת ושימש חומר תעמולה ציונית. הוא בישר את בואה של התקופה הקשה לתנועה הלאומית, כאשר קרעה המהפכה הרוסית רבבות ממיטב בני הנוער היהודי מעמם. לחנם באו אוהרותיהם והסברותיהם של אבות ומדריכים. גם בתו של מאנדלשטם נמשכה לתנועה הרוסית הגדולה.

³⁴ מכתב הועד הפועל הציוני למאנדלשטם מ-13.11.1902 (הארכיון הציוני).

³⁵ "הצפירה" 1900 גל' 7.

³⁶ מכתב להרצל מ-14.11.1899 ("העולם" תרצ"ח גל' מ"א).

³⁷ המכתב שנדפס ב-13.1.1900 עורר פולמוס רב בחוגי האינטליגנציה והמשכילים היהודים ב"בדושצ'נוסט" עצמה נדפסו אותה שנה ששה מאמרים גדולים כתגובה עליו. (ר' גליצנות 19, 22, 25, 28, 30 ו-40 לשנת 1900).

ו. שנת הקונגרס הרביעי

הקונגרס הרביעי בלונדון, שהתאסף לאחר שנה קשה לעם ולתנועה הציונית, שנת התגברות האנטישמית באירופה, רדיפות וגירושים ברומניה ומשבר בשוב החזש בארץ־ישראל, היה לו ערך הפגנתי יותר מאשר תפקיד מעשי. רצה הרצל להראות לאנגליה את התנועה אשר יצר. בהפגנה זו שיתף הרצל, כמובן, גם את דמותו הנאה של מאנדלשטם. באסיפה הגדולה ב Great Assembly Hall הופיע מאנדלשטם לפני המוני היהודים בווייטשפל תיכף לאחר הרצל והביע את תקוותו כי אחרי העניים יצטרפו לתנועה גם העשירים והמשכילים השקועים עדיין בתרדמת ההתבוללות.

נאומו של מאנדלשטם, אחד המרכזיים בקונגרס זה, היה גם הוא הפגנתי יותר מאשר מעשי, אף לא גרר אחריו כל תוצאות והחלטות מעשיות. הנאום כשלעצמו, „התפתחותם הגופנית של היהודים“, היה מלאכת מחשבת ואישיות של הנאום ריתקה גם היא את הנאומים. וכך מתאר ראובן בריינין מעמד זה במכתביו מהקונגרס: „הוא קרא את ההרצאה בגרמנית ברור ובקול רם וניכר היה שכל מלה יוצאת מעומק לבו ושבחיבור ההרצאה השתתפו מאנדלשטם הרופא, מאנדלשטם הציוני ומאנדלשטם האירופאי. — — כאשר צייר את העוני המשותף של הגיטו היהודי, את מתלות גופו ורוחו, נשמעו מכל הצדדים אנחות עמוקות. התמונה אשר נתקבלה היתה איומה וקודרת, — — אף אלה המכירים את מצב היהודים בגיטו נדהמו למראה שלד זה שהיה לפני גופו הפורח והבריא של העם היהודי“³⁸.

בנאומו זה תאר מאנדלשטם לפני הנאספים תמונה חיה של חיי ההמנים היהודים במזרח אירופה. על יסוד מראה עיניו, חקירותיו וחקירותיהם של לירוא־בולצה, סובוטין ומחקרים סטטיסטיים רשמיים סיפר מאנדלשטם על חיי הפרולטריון היהודי בתחתום המושב, על ההתנוונות הפיזית של היהודים עקב התנאים ההיגייניים האיומים בהם חיים המוני העם כל חייהם החל מהחדר והישיבה וכלה במגורי העוני של המבוגרים. הוא ציין כי בעבר מנעו את העם מכליה גמורה חיי המשפחה שעמדו על מדרגה גבוהה, המנעות מאכילה גסה וכן מיעוט השכרות והזנות בישראל. אבל כל המעלות הטובות האלה הולכות ונעלמות. כליון צפוי לעם! יש צורך בפליא־טיבים: ריפורמה של בית הספר, בתי ספר למלאכה, אגודות התעמלות, תיקון המקומות, אולם הפתרון היסודי הוא הגירה תמונית מן הגולה לארץ־ישראל. „ביום אשר אראה את שחר תחיתו הפיזית והרוחנית של עמנו — סיים מאנדלשטם את נאומו — אקרא בחדוה: חייתי די והותר!“ (Ich habe genug gelebt). התמים! הוא עוד קיוה ל„נס דיפלומטי“. אבל כבר בנאומו זה הוא מוותר ויתור קטן להכרה אשר גברה בין ציוני רוסיה על ההכרח בעבודה יומ־יומית לטובת צרכיו הבלתי אמצעיים של העם, ומציע לעסוק בפאליאטיבים, זאת אומרת — ב„עבודת ההווה“ בגולה.

אותה שעה החל הרצל בהתקפתו הגדולה על „כהן“ — הוא השולטן התורכי, ובה בשעה שבתנועה הציונית גברו חסידי העבודה המעשית והתרבותית, המשיך המנהיג ללכת בדרכו המיוחדת לו כשאך מת־מספר מקורבים נלויים אליו. אחד מהם היה מאנדלשטם.

ובשעה שמאנדלשטם היה מקבל מכתבי סמרים מהרצל, המתאונן על חוסר סכומים קטנים המבטלים כל אפשרות של עבודה דיפלומטית, וכותב מאמרי תעמולה נלהבים שטעמם לא פג עד היום, נוסע לערים רבות ונושא נאומים, תולד מבית

³⁸ „בדושצ'נוסט“ 1900 גל' 34.

לבית וגובה כספים והתחייבויות, בשעת זו באים אליו חבריו לעבודה וקוראים לו ללכת ולהתרפס לפני הברון רוטשילד בענין העזרה למושבות בארץ-ישראל.

בחודש פברואר 1901 נתאספו ציוני רוסיה באודיסה ודינו בחרדה רבה בגורלן של המושבות והפועלים בארץ-ישראל, שמצבן החמיר עם העברתן מרשות הברון לרשותה של יק"א והחליט לשלוח את המלאכות המפורסמות לברון. הרצל התנגד למלאכות זו, שהיתה לדעתו „מיותרת ומשוללת כל תקוה“³⁹, אבל המורשים הרוסים עמדו על דעתם, אף דחו בגלל ענין זה את הקונגרס החמישי עד דצמבר 1901. היו כאלה שהציעו לכנס בפאריס קונגרס מיוחד בעניני ארץ-ישראל⁴⁰. האספה בחרה במאנדלשטם כבאחד מחברי המלאכות. הוא קיבל בקרירות את מינויו ועל ידי צעדו זה עורר עליו את חמת כל חובבי ציון והציונים גם יחד. ביחד רגז אחד-העם שראה ביחס למלאכות את אבן הבוחן לציונות המדינית והחשיב ביותר את השתתפותו של „זקן הציונים הרוסיים“⁴¹. אף פנה אל מאנדלשטם במכתב פרטי⁴². לא זו בלבד — שבגלל מאנדלשטם קבעו צירי המלאכות את פגישתם האחרונה בקיוב, ולא בורשה כמו שתכננו לפני כן, אלא מאנדלשטם עוד עמד על דעתו וסרב לנסוע אל הברון.

„כנו אותי בוגד למחצה“ — כותב הוא להרצל — נוצרה אטמוספירה כזאת,

עד שאי-אפשר היה לדבר עם האנשים האלה בלשון בני-אדם“.

ובשעה שה„זאטוטים קטני המוח“ (דברי מאנדלשטם במכתבו) מתגעשים בענין המלאכות שלא הצליחה, עומד הרצל באוירה המחניקה של קושטא ובלבו ההרגשה: „אפשר שאנו עומדים ערב צ'ארטר“, אבל הכסף מעכב, „כסף תועפות דרוש עכשיו לועד הפרעל“⁴³ — כותב הרצל למאנדלשטם לאחר הראיון עם השולטן ב-17 במאי 1901, — „אנו זקוקים לחצי מיליון ל"ש“ — אומר הוא בפומבי במועדון המכבים בלונדון. אך כל התיפושים אחרי הכסף הם לשוא, וברגע קשה אחד שופך הרצל את לבו במכתב אל מאנדלשטם שכולו זעקה של חוסר אונים והטלת האחריות על העם היהודי ועשיריו⁴⁴ אך יאוש זה מותר למנהיג רק בסוד ידידיו. כלפי חוץ צריך לצבוט את הלחיים ולהמשיך בלב שבור את העבודה הקשה ותסרת הסיכויים. ודוקא בשנה קשה זו כתב הרצל את ספר התעמולה שלו „אלטנילאנד“, ובו הנציח את ידידו מאנדלשטם בדמותו של נשיאה הראשון של המדינה העברית „רופא העינים מרוסיה ד"ר אייכנשטאם“, „זוג מופלא הוא זה, אותו האב הדוקטור עם הבת הדוקטור, מעשיים כל כך ועם זה תמימים כל-כך“⁴⁵, ובמקום אחר: „אנחנו בחרנו בו לנשיא משום שהוא לא רצה להיבחר“.

ז. מכות מבית ומחוץ

רצה מאנדלשטם לנסוע לקונגרס החמישי, שהתכנס בדצמבר 1901 בבאזל, ופתאום קרה אסון במשפחתו. בתו הצעירה של מאנדלשטם, זו שנזכרה לעיל ואשר לה הקדיש את מאמרו „למהות הציונות“, יצאה ללמד את מדעי החברה באוני-ברסיטה בפטרבורג, ופתאום באה הידיעה לבית הוריה כי נאסרה עקב השתתפותה

³⁹ מכתב של הרצל למאנדלשטם מ-25.4.1901 („העולם“ תרצ"ח גל' ג' ב).

⁴⁰ „המליץ“ 1901, גל' 41 („מהאספה הכללית באודיסה“).

⁴¹ אגרות אחד-העם, ח"ב, עמ' 215.

⁴² שם, עמ' 216.

⁴³ מכתבי הרצל למאנדלשטם מ-18.8.1901 („העולם“ תרצ"ח, גל' ג' ג).

בתנועה המהפכנית, כרבים מבני הנוער היהודי עלתה גם בתו של מאנדלשטם על הדרך אשר הוליכה אז למאסר ולגרדום.

מאסרה של הבת החביבה הפסיק את כל מהלך חייו ועבודתו של מאנדלשטם. הוא מיהר לפטרבורג וכחדשים כיתת רגליו מפקיד לפקיד, ביקש המלצות ומן הסתם פיזר כסף לשוחד, עד שתצליח להשפיע על השלטונות שישחררו את בתו מבית-כלאה וישלחוה לגירוש זמני לצ'רניגוב. ההתאמצות הפיזית, ויותר ממנה ההשפלה המוסרית שהרגיש מאנדלשטם הגאה בהזדקקו למתנת חסדם של שליטי רוסיה שנואי נפשו, החליאוהו, הוא המשיך לעבוד לטובת התנועה, אולם הרבה ממרצו הקודם אבד לו.⁴⁶

והשנים האלה שבין הקונגרס החמישי והששי היו פוריות מאד בתנועה הציונית ברוסיה. אלה היו שנות עבודה ותעמולה מוגברת אשר הגיעו לשיאן באלול תרס"ב (1902). באספת ציוני רוסיה במינסק — האספה הליגאלית הראשונה והאחרונה של יהדות רוסיה בימי הצאר. בכל פעולה זו לא לקח מאנדלשטם מקום בראש. חוץ מטדויות המשפחתיות היה רחוק מבעיות התרבות העברית. הוא נשאר מנהל המשרד הכספי, שכלל, לאחר יסוד הקרן הקימת לישראל, גם את ענייניה של קרן זו. מדי פעם בפעם היה מטפל בענייני צדקה שונים, מקומיים וארציים. שרפה שפרצה בעירה פונים אל מאנדלשטם שיארגן איסוף כספים⁴⁷; יהודי יש לו מיחוש בעיניו, הריהו נוסע לקיוב עם פתקא מאת ראש האגודה הציונית שבעירו ל"מאנדל" שטם שלנו". בעת ועידת מינסק נקבע נאומו של מאנדלשטם בפתיחת הועידה, אבל מאנדלשטם שיצא לרפוי בחוץ לארץ, לא בא לוועידה ואת מקומו מלא הצעיר שבחבריה, ד"ר צבי ברוק, המורשה לגליל מינסק. כן לא השתתף מאנדלשטם ברגע התגיגי ביותר של התנועה שבראשה עמד, ובודאי לא קרה הדבר במקרה...

מאנדלשטם ישב ברוסיה, אבל לבו היה במערב. הוא חי עם הרצל ועם מנהיגי התנועה ה"אירופיים", הוא קשר קשרי ידידות אינטימיים עם רבים מן המנהיגים האלה. חליפת מכתבים חמה ומשפחתית נהל עם דויד וולפסון ועם רעיתו. מכתבים רבים בענייני התנועה היה מחליף עם ג. כהן ועם האחים מרמורק (עם ד"ר אלכסנדר מרמורק התכתב גם בענייני רפואה).

מאנדלשטם נעשה לאיש סודו של הרצל וגם לאחד מיועציו הראשיים. לאחר כשלונו אצל "כהן" חיפש הרצל את "הנקודה הארכימדית"⁴⁸ באל-עריש. במכתב למאנדלשטם מיום 11 בפברואר 1903 הוא כותב: רק לך בלבד הנני מודיע זאת היום ואני מבקשך לבלי דבר על זה עם שום איש בתחלט".

הנה פרצו בפסח תרס"ג (1903) הפרעות בקישינוב. תיכף לאחר הפרעות התקיימה בבית מאנדלשטם אספת המורשים הציוניים. באספה זו הוחלט כי ההסתדרות הציונית ברוסיה תטפל בארגון העזרה לנגועי הפרעות, וטלגרמה נשלחה לכל המרכזים הציוניים וזו לשונה: "הפוגרום בקישינוב הוא אסון לכל עם ישראל. היהודים מכל המפלגות חייבים לחוש תיכף לעזרה. המרכזים הציוניים מייסדים

⁴⁵ ת. הרצל — "תליאביב" (הוצאת "מצפה"), עמ' 53.

⁴⁶ אגב, במאמציו לטובת בתו בפטרבורג עזר לו, מבלי שידע על כך מאנדלשטם, אחד מידידיו של הרצל (לפי השערתו של ד"ר א. ביין היה זה הכומר הכלר). ר' מכתב להרצל מ-27.2.1902 ("העולם" תרצ"ח, גל' נ"ג).

⁴⁷ מכתב להרצל מ-6 ביוני 1902 ("העולם" תרצ"א, גל' נ"ד).

⁴⁸ מכתב הרצל למאנדלשטם מ-20.3.1903 ("העולם" תרצ"ט, גל' א—ב).

ועדים בכל הגלילות, המורשה הקיובי כבר שלח 1000 רובל כעזרה ראשונה — (על החתום) — מאנדלשטאם.

שוב, כבשנות השמונים, עוסק מאנדלשטם בעבודה הפילנטרופית. 50.000 רובל נשלחים על ידו מקיוב בימים הראשונים לאחר הפרעות, אבל כל זה אינו אלא כספה מן הים ועננים חדשים וכבדים עולים על האופק. —

האסון פוקד גם את בית מאנדלשטם. בסוף מרס 1903, לאחר עניים ומתיחות של שנה ומחצה, נחרץ משפט קשה על בתו הצעירה. צרות הכלל והמשפחה שברו את האיש, שהגיע כבר לשנתו ה־65, ובקיץ 1903, בעת שהרצל מתכוון לבקר ברוסיה, יוצא מאנדלשטם לנוח אצל בתו הבכירה בקיטנה על יד וינה.

מצב בריאותו לא הרשה לו להשאר ברוסיה בזמן ביקורו של הארצל בארץ זו. ואולי לא היתה דעתו נוחה מנסיעה זו. שמא לא רצה לראות את מנהיגו הנערץ כשהוא מחזר על פתחי הביורוקרטיה הרוסית. הוא גם לא תלה תקוות בביקור זה, ורק בקש מהרצל, שבבואו אל „הגבל הגדול“ (פלבה) ישתדל אצלו שלא יחזק חוק רשמי לאסור את הציונות. סיום המכתב, המלא יאוש, מגלה טפח ממצבר־רוחו של מאנדלשטם אותה שעה: „אני מאחל לך נסיעה מוצלחת באמת, ואם אפשר — גם תוצאות טובות. רבוננו של עולם! מה מסכן הוא עמנו האומלל!“⁴⁹.

ח. המשבר בתנועה

בקונגרס הששי (באזיל, אוגוסט 1903) השתתף מאנדלשטם רק לפי בקשתו הנמרצת של הרצל. „מצות הרופאים קשתה עלי שלא אבוא לידי התרגוזה“ — כותב הוא למנהיגו.⁵⁰ לפי התכנית נבחר מאנדלשטם לאחד מסגני הנשיאות, גם הכין נאום־סיום לקונגרס. נאום זה נשאר שמור בארכיון הציוני, הוא לא זכה להשמע מעל במת הקונגרס. בו מתאר מאנדלשטם את הבטחת אוגנדה כהצלחתו הגדולה הראשונה של הרצל במשך שש שנות עבודתו, וקורא לכל הציונים לבוא לעזרת המנהיגות. אולם צירי רוסיה התמרדו ולגודל תמהונו של מאנדלשטם לא רצו לשמוח בהישג הגדול. במקום קריאות „הייד“ באו עצב ובכי. התנועה עמדה על סף פילוג והתמוטטות. רק במאמץ גדול הציל הרצל את התנועה מקרע מיד.

הרבה פחות מהרצל הבין את ה„ניין־זאגרים“ מאנדלשטם. הוא ראה במעשי צ'לינוב וחבריו לא יותר מאשר רגשות חצי־אסיאתית, ובבני ארצו — „בשיבוזוקים“, שהתמרדו במפקדם עם הנצחון הראשון. בכל מה שכתב מאותו זמן עד יום מותו בענין זה בולטת אי־הבנה זו.

ב„מכתבו הגלוי לציוני רוסיה“, שהתפרסם לאחר מות הרצל, ניתח מאנדלשטם את בעית אוגנדה במיטב הגיונו. הוא טוען כי הציונות הציבה לה למטרה לחזק ולהציל את עם ישראל. „ובכדי להשיג מטרה זאת צריכים היהודים לקבל טריטוריה אבטונומית אשר יתקיימו בה שני תנאים: א) שלא יהיו בה, או שיהיו בה במספר מצומצם, תושבים אחרים בני־תרבות, כדי שלא תביא השכנות לידי התבוללות. ב) שמדינה זו תהיה עצמאית כדי שיוכל העם לפתח את כוחותיו המדיניים והרוחניים הנמים בו“⁵¹. תנאי ראשון התקיים אמנם בארץ־ישראל, אך לא השני. כנגד זה חסר התנאי הראשון באמריקה. בהצעת אוגנדה נתקיימו שני התנאים גם

⁴⁹ מכתב מאנדלשטם מ־2.8.1903 (שם).

⁵⁰ מכתב מאנדלשטם מ־22.6.1903 (שם).

⁵¹ „אנאפּענער בריף צו די רוסישע ציוניסטן“ 1905 (המקור הרוסי שמור בארכיון

הציוני).

יחד. בניתוח מושלם זה חסרים רק המומנטים הרגשיים-האימפונדרבייליים. מאנדל-שטם היה אמנם ברוך-רגש, אבל שלושה דורות של השכלה והתבוללות הפרידו בינו ובין אהבת ציון הלוחטת שהיתה טבועה בדם מתנגדיו. במכתבו אל הרצל כותב הוא על חבריו המורשים ברוסיה: „הרי הם ציונים טובים וישרים, אלא שהשם פלשתינה שובה כל-כך את לבם, מהפנט אותם ממש, כמו חור הוֹגִזִים את הצרפתים”⁵².

באוקטובר התאספו המורשים הרוסים בחרקוב ובמשך שלושה ימים דנו בבעית יחסם להצעת אוגנדה. הלך הרוח האופוזיציוני התחזק עם השתתפותו הפעילה של מ. אוסישקין. „במלחמה זו — כתב מאנדלשטם לאחר שנה — הצטיין כקווק אמיתי המונופוליסט הידוע של חיבת-ציון (מ. אוסישקין) שפעל בכל הדרכים האפשריות ובתכסיסים איומים ומאוסים, עד שכל ציוני ישר נרתע בגועל וצריך היה להודיין בסבלנות מרובה, כדי להסתפק בביטוי „אלהים ימחל לו”⁵³.

באסיפה זו הוחלט לשלוח להרצל אולטימטום בו ידרש, בין השאר, לא להביא לדיון כל הצעה טריטוריאלית אחרת מלבד שטחי פלשתינה וסוריה וכמו כן להתחיל בעבודה מעשית בארץ-ישראל. הוחלט גם להפסיק את משלוח הכסף לוינה, לפרסם גילוי דעת פומבי נגד תכנית אוגנדה בתתימת כל המורשים וכאמצעי אחרון — לכנס אספת כל ה„ניין-זאגרים” ויסוד הסתדרות ציונית חדשה.

רק שני מורשים, מאנדלשטם ואסינובסקי מורשה, פרשו מן האסיפה והודיעו כי הם רואים בהחלטותיה מרד וחתימה נגד הנהלת ההסתדרות הציונית. בתשובה על כך החליטו שאר המורשים להדיח את מאנדלשטם מתפקידו ולהעביר את המרכז הכספי מרשות מאנדלשטם לזילנא.

בדצמבר 1903 פירסמו „מגיני ההסתדרות” (כך קראו לעצמם יאסינובסקי, מאנדלשטם ובני סיעתם) בעתונות את החלטות חרקוב, שלא נועדו לפירסום ונוסחו משום כך בנוסח רע ופוגע בהרצל. בכך הדליקו בבת אחת את שלהבת הפירוד והמחלוקת שפשטו בכל פינות התנועה. כשהציונים הנאמנים נקראו על ידי „מגיני ההסתדרות” לא להשמע למורשים ה„מורדים”. מאנדלשטם הכריז כי אינו מכיר בהחלטת המורשים וגם להבא ימשיך בריכוז התרומות ובגבית דמי השקל, ומכאן ולהבא יתן כסף רק להוצאותיהם של המורשים שיקבלו את מרות החלטות הקונגרס (אגב, בקופתו של מאנדלשטם נשארו אז לא יותר מ־1400 רובל)⁵⁴.

לא נכנס לפרטי הפולמוס המכוער והמר אשר נמשך כשנה וחצי, הדיו נשתמרז לרוב בעתונות הימים ההם, ובאורירתו הדחוסה פרחו מעשים כ„מעשה לובאן” המפורסם (ההתנקשות במ. נורדוי), ורק נעמוד על תפקידו של מאנדלשטם בפולמוס זה. גם הוא לא ניצל מקיתוני שופכין⁵⁵, אולם מעמדתו לא זע, „את הקופה אני מחזיק בידי”, טלגרף להרצל, ולמורדים בו יקרא „עדת קורח”.

אבל כאשר ביקשו ה„מורדים” לבוא בדברים עם הרצל ולחפש דרך פשרה, פנו אל מאנדלשטם שישמש להם מליץ ישר בפניו ובמכתב נוגע עד הלב כתב מאנדלשטם: „אין לי אומץ לב להיות סניגורם של יהודי גיטו אלה; — בכל זאת הייתי רוצה להזכירך את המימרה: „לתבין הכל — היינו לסלוח הרבה”. צריך

⁵² מכתב להרצל מ־5.11.1903 („העולם” תרצ”ט, גל’ א”ב).

⁵³ „אנאפנער בריף צו די רוסישע ציוניסטן”, עמ’ 6.

⁵⁴ להרצל מ־2.12.1903 („העולם” תרצ”ט, גל’ א”ב).

⁵⁵ במאמרו של מ. שיינקין ב„הצופה” תרס”ד גל’ 371 מכונה מאנדלשטם; אחד משלושת זנבות ההידרה של „המגינים”.

לעבוד עם אותו החומר האנושי המצוי בקרבנו. אינני מאמין שנמצא חומר טוב באסיפת הועד הפועל הציוני בווינה, בה הופיע הרצל לאחרונה, טענו הצירים הרוסים ה"צעירים" (אוישקין, צ'לינוב וכו') כי יש להסיר את מאנדלשטם מתפקידו בגלל חוסר פעולתו. הם רמזו רמיזות דקות שאין הם רואים בו אלא עובר-בטל. מאנדלשטם השיב: "הוכיחו אותי על אשר מעטתי לעבוד. אבל עלי להוכיח את האדונים האחרים אשר עבדו לא במידה מרובה ביחס אלא בפרוות ובשאות. הם הזיקו להסתדרות ולא סרו למשמעת התנועה. — עוד עלי למחות שבמכתבים וחוזרים אל חברי הועד הפועל כתבו אודות הרצל והנהגת התנועה בלשון של זלזול".⁵⁷

רק בעמל רב עלה בידי הרצל לאחות את הקרעים ולהשלים בין הצדדים היריבים. המורשים "התפייסו", אף החליטו רשמית להחזיר את מאנדלשטם על כנו כמרכז הכספים ברוסיה.⁵⁸

מ. מות הרצל

השלום שהושג בישיבת הועד הפועל הציוני בווינה היה מפעלו החשוב האחרון של הרצל. בכ' בתמוז (2 ביולי) בשנה ההיא באה לרוסיה השמועה האיומה — לבו של הרצל פקע. "מאנדלשטם היה כמוכה רעם, עיניו אדומות, פניו חיוורים" — מתאר את מאנדלשטם ביום זה סופרה של "הצפירה". הוא התפרץ אל ביתו של ה. זלאטופולסקי, התעלף ולאחר שהתאושש שלח לורשה אל יאסינובסקי חברה, טלגרמה בנוסח זה: "הרצל מת, מה לעשות?" רצוף ושובור בגוף ובנפש לא יכול היה אף לנסוע ללויתו של הרצל.

חודש ימים לאחר מות הרצל כתב מאנדלשטם ב"מכתב גלוי לחברים בתנועה" שבא לעורר את הציונים לתרום לקרן לטובת ילדי הרצל: "מאות בשנים תעבורנה עד שהטבע ייצור שוב אדם בצלם אלוהים כמותו. אותם הננסים, שבחיי הענק לא יכלו לתפוס את גדולתו, רואים רק עתה מה אבד להם במותו".⁵⁹

"מעט אשר מת האדם הדגול — כתב מאנדלשטם לד. וולפסון — הריני אדם שבור, יומם ולילה מנקרת בי המחשבה כי ההתרגויות והמריבות של השנה שעברה קצרו את חייו".⁶⁰

בהרבה ממכתביו ומאמריו בשנים הבאות חוזר הפסוק: "מיום מותו של הרצל"... זה היה לו יום חורבנו הנפשי, בו שקעה לו השמש שלאורה התחמם זה שבע שנים. יותר מזה — אבד לו המצפן שלפיו כיוון דרכיו ומעשיו. "לא אהבתי איש בחיי כאהבתי אותו" — היה מאנדלשטם חוזר ואומר בהזכירו את פגישותיו עם הרצל. ברגשי קודש היה שומר על כל מיני מזכרות "ממנו", ובהתפעלות נוגעת עד הלב, ילדותית ותמימה היה מספר שעות תמימות על מאורעות בודדים מחיי הרצל.⁶¹ "הוא קרא להרצל — 'בני יחידי'".⁶² מאנדלשטם שאחרי מות הרצל הריהו אדם אחר לגמרי. במהירות יורד הוא מבמת הציבוריות היהודית ככוכב לכת שכבתה שימשו.

⁵⁶ מכתבו להרצל מ-8.11.1904 ("העולם" תרצ"ט, גל' ה').

⁵⁷ ר' "די וועלט" (גרמנית) 1904, גל' 16.

⁵⁸ שם, גל' 23, עמ' 11.

⁵⁹ שם, גל' 33.

⁶⁰ מכתב לדוד וולפסון מ-24.8.1904 (ארכיון ציוני).

⁶¹ ר' "ראזסויט" 1912, גל' 10.

⁶² מ. רוזנבלט — "הרצל ומאנדלשטם" ("הדאר" שנה ה', עמ' 583).

השקיעה (1904—1912)

א. ההתפלגות

הרצל מת ובמותו השאיר אחריו פקעת מסובכת אשר רק בכוחו היה, אולי, להתירה. התנועה עמדה בפני המשבר החמור ביותר בתולדותיה בלי קברניט ובלי מנהיג שהכל מקבלים מרותו עליהם. בימים ההם מילא מאנדלשטם תפקיד פטלי: הוא שימש נקודת ריכוז ודגל לחוגים הטריטוריאליסטיים, מאנדלשטם היה אמנם המתון שבחבורה, עיקר דאגתו היתה שמירת מפעלו של הרצל — ההסתדרות הציונית.

ביאנואר 1905 התכנסו „ציוני-ציון“ בראשותו של מ. אוסישקין בוילנה והחליטו כי יש לעקור את הטריטוריאליזם מהתנועה הציונית ולהטיל על ההסתדרות הציונית לפתוח בעבודה מעשית בארץ-ישראל. מאנדלשטם הגיב ב„מכתב גלוי לציוני רוסיה“.

„אנו דוגלים בציון, זוהי מטרתנו הסופית — כותב הוא במכתבו זה — אבל אין אנו יכולים לחכות“. התנועות צפויה לעם היהודי אם לא תמצא לו ארץ מקלט מידית. „עם ציוני-ציון נמשיך לפעול למען סילוק כל המכשולים המפריעים לנו לבוא לארצנו הקדושה“. הבנק הקולוניאלי, חברת „גאולה“ והועד האודיסאי ימשיכו לעבוד בא„י, יש גם לעשות צעדים דיפלומטיים לטובת הישוב, אך כל זה לא יעזור להקטין את הסבל הלאומי. רק באוגנדה נכין עם יהודי שיוכל להקים מדינה יהודית. הציונות, בתור המפלגה היהודית הלאומית צריכה לפעול בכל מקום שבו מתנהלת קולוניזציה גדולה על בסיס יהודי-לאומי, באוגנדה ואפילו בארגנטינה, „יהודים אנחנו וכל דבר יהודי אינו צריך להיות רחוק מאתנו“⁶³. מאנדלשטם הסתייג מן הטריטוריאליסטים הקיצוניים וניסה ליצור זרם מרכזי אשר יאחד את שני הקצוות. במרס 1905, עת התכנסו הטריטוריאליסטים בורשה, על מנת להתארגן נגד ציוני-ציון, נבדל מאנדלשטם עם חבריו, רובם מותיקי התנועה (יאסינובסקי, הרב ריינס, אבינוביצקי), מהצעירים חמומי המוח ויסד את הסיעה „הציונית המדינית“ (א, כפי שנקראה אז לעתים — ה„מאנדלשטמית“). בקול קורא של סיעה זו⁶⁴ נאמר כי „אין הם מחפשים את רפואת העם היהודי ע"י החלפת גלות אירופית בגלות אסייתית בפלשתינה“. שבע שנים השתדל הרצל להשיג את ארץ-ישראל, אבל נוכח כי אין להשיגה, לכל הפחות בדור זה, יש על כן למצוא פתרון של שעה לסבלות המוני היהודים הבורחים מארצות מגוריהם. פתרון זה — באוגנדה ימצא תכניתם של „הציונים המדיניים“ הסתכמה בחמשה סעיפים אלה: א) המטרה הסופית — בית לאומי בארץ-ישראל. ב) באופן זמני — טריטוריה בה יוצר מרכז יהודי לאומי-אוטונומי. ג) כספי הבנק והקרן הקיימת יוצאו לפי תקנותיהם של מוסדות אלה⁶⁵. ד) התישבות בארץ-ישראל על בסיס ליגאלי (rechtlich).

ה) פעולה משותפת עם הסתדרויות וארגונים יהודים אחרים.

המהפכה הרוסית הראשונה, שהתחוללה בשנה זו, גרמה לטריטוריאליסטים נזק רב. התקוה לקבל שיווי זכויות ברוסיה, החלישה, כאילו, ולו רק להלכה, את הצורך בהגירה. ציוני-ציון, ששרשי לאומיותם היו בדרך כלל חזקים יותר, סבלו

⁶³ „אנאפענער בריף צו די רוסישע ציוניסטן“ (ווילנא 1905).

⁶⁴ התפרסם ב Die Welt, 1905, גל' 19.

⁶⁵ בניסוח מעורפל זה יש לראות סתיה מהכרתו של מאנדלשטם ב„קול הקורא לציוני

רוסיה“ הנ"ל, כי הבנק והקק"ל יעבדו למען א"י.

פחות מהלך-רוח זה מאשר הטריטוריאליסטים. הם אף ניצלו את יתרונם זה ורוב-רובם של הצירים לקונגרס היו מאנשי שלומם. בגליל קיוב פרץ סכסוך בין מאנדלשטם וולאטופולסקי, אולם כל חוטי הפעולה היו בידי האחרון, ומאנדלשטם פרש ברוב רוגז מן הענינים, ושוב לא בא אפילו אל הקונגרס השביעי. את הסתלקותו מהשתתפות בקונגרס נימק באירצונו לשבת עם אותם האנשים שגרמו בהתנהגותם למוותו של הרצל⁶⁶. אין לברר כמה אמת יש בשמועות אשר נפוצו על מכתבי איום שנשלחו למאנדלשטם ובהם נכתב כי „מעשה לובאן“ (התנקשות בחיים) ישנה בקונגרס אם יעזו הבוגד להופיע בו⁶⁷. בכל אופן התנהלה המלחמה בחריפות רבה ופני זקנים לא נהדרו בה.

ב. „ההסתדרות הטריטוריאלית היהודית“

כפי שאפשר היה לחזות למפרע הסתיים הקונגרס השביעי בדחיקת הטריטוריאליסטים מן ההסתדרות הציונית. באותו מעמד נוצרה בראשותו של ישראל זנגביל ה„הסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית“ (י. ט. א.). ההסתדרות החדשה, שבה התרוצצו זרמים רבים (אוגנדיסטים, טריטוריאליסטים, „ציונים מדיניים“, ס. ס. ואלה המכונים „נאכט-אזילאים“), זקוקה היתה לאישיותו של מאנדלשטם שתרכז ותקשר את כל הגורמים האלה. מתוך גאמנות מסולפת לרעיונו של הרצל הפך מאנדלשטם לנושא כליו של זנגביל, אשר את אישיותו מיעט מאוד להעריך, כמו שמוכח מכמה ממכתביו הפרטיים להרצל ולולפסון⁶⁸. הוא השתתף בכינוס היסוד של ה.י. ט. א. ונבחר לחבר „הועדה הגיאוגרפית“ שלה.

השעה, שעת גאות המהפכה הרוסית, היתה שעה קשה גם לציונות וגם לטריטוריאליזם. פעולתן של שתי ההסתדרויות נדמה ברוסיה. על הפרק עמדה שאלת שיווי הזכויות ליהודים. הציונים לקחו חלק בהתייעצות העסקנים היהודים בוילנה ובפטרבורג שדנו בדרכי המאבק למען שיווי הזכויות. רק הטריטוריאליסטים, ומאנדלשטם בראשם, שביססו את תורתם על יאוש גמור מרוסיה, לא השתתפו בפעולה זו. פרעות הדמים שפרצו עם הכרזת מניפסט הקונסטיטוציה באוקטובר 1905 הצדיקו, לכאורה, את עמדתם.

הפרעות, שאורגנו הפעם ביד חרוצה, רוכזו בעיקר בערים הגדולות. כוס התרעלה עברה גם על קיוב. ההגנה העצמית החלשה דוכאה עם ראשית הפרעות ויהודי קיוב, מגדולי עשיריה עד האביונים והעניים, הופקרו לאספסוף וקיבלו שכרם מהעם הרוסי על השתתפותם הפעילה של בניהם בתנועת השחרור⁶⁹.

מאנדלשטם, בן ה-67, עמד שוב בראש ועד העזרה הקיובי. הוא שלח דריח סודי אל ה„אליאנץ“ הרינאית והעתקים ממנו לרבים מעסקני הציונים במערב אירופה⁷⁰. בדו"ח זה, שנכתב בעוד פחד הפרעות מהלך ברחוב העיר, מגיע מאנדל-

⁶⁶ מ. רחנבלט — „זכרונות על וייצמן“ — „הדאר“ תש"ה, גל' ט"ז.

⁶⁷ בענין זה ר' חליפת מכתבים גדולה ב„הזמן“ 1905 בה לקחו חלק ה. צייטלין ומ. שיינקין, ושהסתיים בהכחשת י. ל. גולדברג ב-20.9.1905, שהסתמך גם על מכתבו של מאנדלשטם אליו בענין זה.

⁶⁸ במכתב להרצל מ-14.12.1899 („העולם“ תרצ"ח, גל' מ"ח) כותב הוא על זנגביל כעל „רכיבה בלי חוט השדרה — — — אטום פתלוגי“.

⁶⁹ על אופיין הפוליטי של הפרעות — ר' תאוד הפרעות בקיוב בספרו של המונרכיסט האנטישמי שולגין — „Дни“.

⁷⁰ ר' מכתבו לולפסון, אוקטובר 1905 וכן מכתבו לזאנגביל, בו הוא מבקש לתרגם את הדו"ח לאנגלית ולהפיצו בקרב הקהל הבריטי. חתימתו על מכתב זה your unhappy (ארכיון י. ט. א. בארכיון הציוני).

שטם בזעמו לדרגתו של איוב. „ארור היום בו צעד היהודי הראשון על אדמת רוסיה“ קורא הוא בזעם. „עמנו נמצא כאן בין הריחים של המהפכה והריאקציה“. „במקום להקים מחדש את חנויות הרוכלים יש לעשות מעשה מכריע“ — אומר הוא לפילנטרופים המערב־אירופיים, ומסכם: „עתידם של יהודי רוסיה הוא מחוץ לרוסיה, מתקרב היום בו היהודי האחרון יעזוב את רוסיה“. מאנדלשטם אירגן את פעולת העזרה מיום הפרעות הראשון. הוא עבר במקומות מקלטיהם של אלפי הפליטים. לפי הוראותיו „צעירים נוסעים בכל פינות העיר לאסוף ידיעות מדויקות על דבר הנרצחים והנזקים ולהושיט להם עזרה“⁷¹. העיר היתה אחוזת בהלה. ההגירה הפכה למנוסה. מצב רוח דומה שרר בכל רחבי תחום המושב.

אותה שעה הרימה הטריטוריאליזם את ראשה ברחוב היהודי. ידיעות מעודדות באו מלונדון: „הטריטוריה המקווה עומדת מאחורי הדלת“. על מצב הרוחות בימים ההם יעיד מקרה זה: כאשר נפוצה בקיוב השמועה: „כי הפרופסור מאנדלשטם רושם שמות משפחות החפצות לגסוע לאיזה טריטוריה, ויחלו מאות אנשים לרוץ אל ביתו ולהשכים ולהעריב לפתחו. לא נתנו לו מנוחה אף רגע, הוא הביט עליהם בתמהון, ובדמעות עינים ענה להם: „שקר הדבר, אין לנו עוד ארץ אשר תוכלו להתנחל בה“⁷².

בראשית 1906 נקראה, ביזמת הוועד הפועל הציוני, קונפרנציה של אגודות העזרה היהודיות לדון בדרכי העזרה ליהודי רוסיה. הקונפרנציה נתכנסה בבריסל מתוך כוונה לדון בשאלה מבחינה מעשית ולא להכנס לויכוח רעיוני על שיטות העזרה. אולם הטריטוריאליסטים החליטו להשמיע מעל במה זו את דעתם והשקפתם. משלחת רבת עם ובראשה מאנדלשטם ויאסינובסקי, באה לבריסל. מאנדלשטם נשא לפני הנאספים נאום גדול על „מצב היהודים ברוסיה“. היה זה נאום טריטוריאליסטי נלהב שלא נעם לא לציונים ולא לבאי־כוח המתבוללים שנוכחו בוועידה, אולם משום כבודו של המרצה שמעו בתשומת לב לדבריו היוצאים מן הלב. בעיקר פנה מאנדלשטם אל ה„יאהודים“. „מזוין בסיון ובהסתכלות של ארבעים־חמישים שנה — אמר מאנדלשטם — ברצוני להוכיח לכם כי הדעה שנקבעה במערב, כי שאלת היהודים יכולה למצוא פתרון בתחומי רוסיה, אינה אלא דעה קדומה“. הוא תאר את מפלגות היהודים ברוסיה, ניתח את השקפותיהן על פתרון שאלת היהודים, ולאחר שביטל השקפות אלה תאר את זרם ההגירה הגדול ותלה בו את התקוה לגאולה. יהודי רוסיה יטחנו בין אבני הריחים של המהפכה הרוסית, אם לא יעזבו מדינה זו במהרה. מועידה זו תצא היזמה לחפש טריטוריה שתקלוט את הגירתם. „אם נוכל לישב 2000 איש בטריטוריה זו, מצאנו את הפתרון לשאלה היהודית. ישוב זה יגדל בפרוגרסיה הנדסית ויקלוט את המוני המהגרים היהודים. אם לא — Finis Judaeae!“⁷³.

בנאום זה באה בפעם הראשונה לידי ביטוי אידיאולוגית היאוש הקיצונית שהיתה אופינית לטריטוריאליזם. ולא לחנם זכה אז זרם זה בפי מתנגדיו לכינוי Emigratzion-Zionismus או ביתר חריפות: Pogrom-Zionismus הוועידה עברה מצד אומן של מאנדלשטם לסדר היום, אולם ההיסטוריה היהודית עברה על ועידת בריסל לסדר היום. ועידה זו לא הצליחה להרים את השאלה היהודית במזרח אירופה

⁷¹ מ. רוזנבלט — „הפוגרום בקיוב“ — „הזמן“ 21.10.1905.

⁷² שם, 4.11.1905.

⁷³ הנאום פורסם ב„הזמן“, פברואר 1906 וכן ב„ייבויסקי גולוס“, עתונם של הטריטור

ריאליסטים, 1906, גל' 2.

לגובה הנחוק, לא הציונים ולא המתבוללים עשו זאת. היחידים שהיו מעוניינים בהצלחת הוועידה — הטריטוריאליסטים — משקלם היה קטן עד מאוד.

אף-על-פי-כן היו שנים אלה שנות פריחתו הקצרים של הטריטוריאליזם. נראה היה לרבים כי בתנועה זו מצאה שיטתו של הרצל את ממשיכה הנאמנים. עוד מעט יבוא הטשארטר ועמו גאולת ישראל. לאחר הוועידה נפגשו מאנדלשטם וחבריו עם זנגביל בעיר אוסטגדה. והוא, חולם הגיטו הטיפוסי, הלהיב את נפשם בתקוות חדשות ובסיכויים גדולים בפרט מצד ממשלת אנגליה.

מאנדלשטם חזר לרוסיה וב-10 בפברואר כינס בקיוב אסיפת מורשים טריטוריאליסטים. כאן הוקמה ההסתדרות הטריטוריאליסטית לפי דוגמת ההסתדרות הציונית. מאנדלשטם נקבע, כמקודם, למורשה גליל קיוב. מפני חומר המצב הפוליטי התנהלה כל פעולת ההסברה והתעמולה בחוגים מצומצמים שנתכנסו בבתים פרטיים, ומאנדלשטם, שחידש נעוריו, היה עובר מבית לבית ומטיף בכל חום התלהבותו לרעינו החדש-ישן — יציאת רוסיה. היט"א ניהלה ויכוח עם הציונים „הבירור קרטים, שבעקשנות מיוחדת צעקו: „רק פלשתינה ולו גם אחרי מאות שנים“⁷⁴, אולם מאבק עז יותר היה לה עם אותן המפלגות שקיוו לפתרון השאלה היהודית בגולה, וכן ב„חלקה הגדול של האינטליגנציה היהודית, המביא יום יום, שעה שעה, קרבנות דמים אין מספר על מזבח אליל שיווי הזכויות והאזרחי להם, כביכול, ברוסיה גופה“⁷⁵. מאנדלשטם ניצל לתעמולה זו כל במה ציבורית שהופיע עליה. בנאום שנאם באסיפת חברת מפיצי ההשכלה בקיוב במרס 1906 אמר: „הם (הפורעים) פקחו את עינינו והראו לנו את התהום המבדילה בינינו ובין העם השליט“⁷⁶.

לכבוד הופעתו של הגליון הראשון לעתון הטריטוריאליסטים *Еврейский голос* באודיסה, כתב מאנדלשטם, כדרכו, „מכתב גלוי“ בה התקף את הציונים המקריבים את עמם כקרבן לעקרון הארצישראלי. הם הכשילו בזדון את הצעת אוגנדה. במאמרו זה מגיע מאנדלשטם לשלב חדש בשלילתו את הגולה. הוא מנתח את מצבם של יהודי רוסיה אם יקבלו שיווי זכויות ואף אם תתגשמה הזכויות בחיים. תארו נא לעצמכם — אומר הוא — כי כל עמי רוסיה יקבלו במוקדם או במאוחר אוטונומיה. אילו גם קיבלנו שיווי זכויות הרי אדמה, קרקע לא נקבל. קרקע יקבלו האכרים, ואנו נשאר עירוניים חסרי קרקע. בלי קרקע קיומה הנורמלי-פיזיולוגי של אומה אינה אפשרי. כמחוסרי קרקע יהפכו היהודים לרוסים, לפולנים ואף ללאטים בני דת משה. הם יהפכו לאנדרוגינוסים מכל המינים, עקרים ונתונים להשפעת כל תרבות, אפילו נמוכה ביותר, ורק לא להשפעת תרבותם“⁷⁷. היה בדבריו אלה של מאנדלשטם משום פרוגנוזה ציונית עמוקה, כפי שהוכיחו תולדות הודי רוסיה בארבעים השנים האחרונות.

כעין אינטרמצו בפעולתו של מאנדלשטם בזמן ההוא שימשו הבחירות לדומה הראשונה. המפלגה הקד"טית הרוסית שמה עיניה במאנדלשטם כבאחד האישים הקרובים אליה והפופולאריים ביותר בקיוב ודרום רוסיה. היתה אפילו תכנית להעמידו כמועמד לציר לדומה. מאנדלשטם עצמו התנגד לכך, הוא לא

⁷⁴ כרוז מכ' בטבת תרס"ו, שיצא בקיוב (ארכיון יט"א בארכיון הציוני).

⁷⁵ „כרח ליהודי רוסיה“, „ייברייסקי גולוס“ 1906, גל' 8.

⁷⁶ שם.

⁷⁷ „מכתב גלוי“ — „ייברייסקי גולוס“ 1906, גל' 1.

⁷⁸ מכתבו לזנגביל 15.4.1906 (ארכיון י. ט. א.).

חזה כל עתיד ופתרון לשאלת עמו ברוסיה ואת עיקר תפקידו ראה בעידוד ההגירה ממנה.⁷⁸ גם המפלגה הקד"טית לא עמדה כל כך על מועמדותו. סוף סוף קשה היה גם לליברלים להעמיד ציר יהודי בקיבוץ "הקדושה".⁷⁹ מאנדלשטם נבחר כאחד הבוררים מטעם הקד"טים ובנאום תודה לבוחריו אמר: "נפל בגורלי האושר הגדול להגיע לרגע זה שבו אפשר לקוות לכל הפחות לזמנים טובים יותר, הישג זה עצמו רב הוא מאוד". גם כאן הופיע כיהודי הגא על יהדותו: "גאותי הלאומית לא תרשני לבקש מכם על הגנת אותן הזכויות המגיעות ליהודי בנכות היותו אזרח רוסי". אין הוא מאמין כי הדומה הראשונה תביא קץ לריאקציה, "אבל אני בטוח כי אותם מורדי האור, אשר יתהוללו בדומה, רבהלו מדברי האמת שלכם, כבלשאצר בשעתו, בעת משתה הפשע שלו, עת ראה את כתב האש "מנה, מנה, תקל ופרסין, אשר בישרו לו סוף מביש וחסר תהילה".⁸⁰

ביולי 1906 נסע מאנדלשטם בראש משלחת צירי רוסיה לוועידה הגדולה והסגורה של יט"א בלונדון. הוא הביא עמו לזנגביל מכתבי הסכמה מברודסקי ומשאר עשרי קיוב. כאן נשא שוב את אחד מנאומיו הגדולים, בו סיכם את השקפותיו על רוסיה ועל עתיד היהודים בה.⁸¹ בוועידה נבחרה ועדה גיאוגרפית, שהיתה צריכה לטפל ולבדוק את התכניות הטריטוריאליות שהופיעו ב"שפע" רב על שולחנות משרדיה של יט"א. יחד עם מאנדלשטם נבחרו לוועדה זו הברון רוטשילד, נתן שטראוס ופאול נתן. מאנדלשטם ראה את לטובה בהשתתפותם של באי-כוח הפילני טרופיה היהודית המערבית במפעלו של זנגביל. מה שלא עלה בידי הרצל, הצליח בידו של "יורשר". הוא התעלם, בכונה או שלא בכונה, מהסיבה האמיתית שהביאה אנשים אלה לברית עם יט"א. הם ראו בטריטוריה גם פעולה פילנטרופית נאה, שאין סכנה כרוכה בה להחשב כבוגד ב"מולדת", גם אמצעי להטית זרם ה"אוסטיווד" המסכן את מעמדם לאי-שם מעבר להרי הוושך וגם סם שכנגד לציונות. החברות הזאת בין ה"יאהודים" המתבוללים ובין ה"ארציים" הלאומיים היתה מאוד לא-קדושה, ופירותיה המרים עתידים היו להתגלות בקרוב.

ג. גאלבסטון

בעת אשר "חולם הגיטו" ישראל זנגביל ריחף על פני מפת העולם וחיפש על פני שבעת הימים את ה"טריטוריה", זקוקה היתה התנועה ה"ארצית" ללחם חוק, לדבר פעולה ממשי. המוצא נמצא בתכנית גלבסטון, בה מצאו שפה משותפת הטריטוריאליסטים, חסידי הריכוז היהודי ושותפיהם ה"יאהודים" מאירופה ומאמ" ריקה, ובראשם המיליונר יעקב שיף, חסידי הפיזור הקיצוניים ותלמידיהם הנאמנים של "בעלי-התעודה" הגרמניים.

ההגירה הכבירה לאמריקה התרכזה בעיקר בנמל ניו-יורק. בעיר זו נשארו המהגרים לרוב והיוו בה ריכוז בולט של יהודים לחרדתם ולהוותם של השיפים והזולצברגים. עוד בשנת 1901 יסדו ה"יאהודים" Removal Office ("משרד הפיזור"). שמטרתו היתה לפזר את המהגרים היהודים בכל פינות ארצות-הברית, לקיים מה שנאמר "למה תתראו". עכשיו הציע שיף ואנשיו פעולה משותפת של ה Removal Office עם ה"הילפס פעראיין" הגרמני ועם היט"א. במטרה להטות את זרם ההגירה, או לפחות חלק ממנו למערב ארצות הברית דרך הנמל הטכסי —

⁷⁸ לבסוף נקבע כמועמד קדטי בקיבוץ — מאקלאקוב.

⁷⁹ "נאום לפני הבחירות" (רוסית), כתביד בארכיון מאנדלשטם.

⁸¹ קטע מנאום זה בא בחוברת "העבר" הקודמת, בעמ' 75.

גלבסטון. זנגביל, שנוקק לגבירים אלה, ראה בתכנית זו פתח לחדור לשטחים הריקים מאדם אשר ממערב למיססיפי. הוא הציע למאנדלשטם ולחבריו ברוסיה להתחיל בפעולה. ארגון ההגירה לגלבסטון ישמש, חוץ מערכו הבלתי-אמצעי כעזר לאלפי מהגרים יהודים, שדה נסיון, בו יקנו עסקני יט"א אימון בטיפול ובארגון הגירת המונים לטריטוריה העומדת לפול בחלקם, ואולי תיוצר בכך נקודת גיבוש לריכוז טריטוריאלי בדרום-מערב ארצות הברית.

בכינוס המורשים של יט"א בקיוב בינואר 1907 הוחלט לפתוח "משרד ראשי להגירה" ולמנהליו נבחרו מאנדלשטם וד"ר יוכלמן. מודעות מאירות עינים וכרוזים הזמינו את הרוצים להגר לבוא ולקבל עצה טובה במשרד, שנקבע בקיוב, בדירתו הפרטית של מאנדלשטם. שמו של מאנדלשטם הוסיף משקל ובטחון לפירמה החדשה. בכרוז "ליהודי רוסיה" הודיעו מאנדלשטם ויוכלמן כי בתחילה יתקבלו אך בעלי מלאכה וחקלאים, בריאים, חזקים ומוכשרים לעבודה. הם יהיו חלוצי המפעל אשר יוכיח "אם שמר עוד חלק מיהדות המזרח את הכשרון לפעולה יוצרת ומכוונת"¹⁰. אלה היו ירחי הדבש הקצרים של הטריטוריאליזם. המהפכה הרוסית נכשלה, התקחה לשיווי זכויות קרוב גגוזה. ציון היתה רחוקה ועניה ואצל ה"ארציים" — ששון ושמחה. בשורות טובות באו מזנגביל. התנועה עמדה לתפוס, בעזרת "עשירי היהודים באמריקה" מקום מרכזי ב"תנועת הנדידה היהודית הגדולה", בתנועת "יציאת רוסיה". אחד משיאיה של תקופה זו היה כינוס הטריטוריאליסטים באודיסה במרס 1907 בו נשא מאנדלשטם לפני קהל בן אלף איש את אחד הנאומים האופטימיים ביותר שלו.

אין קיום לעם היהודי בגולה — טען מאנדלשטם בנאומו זה — המסורת והדת אשר שמרו עליו נתערערו. "עד מהרה יפוטרו אלוהינו עתיקה-הימין, כמובן לפי הצבעה ורוב דעות, ועל כסאו יעלו אלים חדשים, מתד גיסא — ממך — אלוהי הרכוש, ומאידך — מארקס — אלוהי העבודה". "אילו היתה ההתבוללות אפשרית, היה אולי הדבר מעורר עזב, אולם אפשר היה להשלים עמו, אבל הרע הוא שהיהודים אינם מתבוללים לחלוטין, אלא הופכים לרכיכות עלובות חסרות חוט שדרה, לאנדרוגיניזם הבזויים בעיני העמים הסובבים אותם". הוא מגנה את האינטליגנציה היהודית המזניחה את ההגירה ועוסקת במדיניות רוסית-פנימית שאין בה כל תועלת. הוא הורס את האשליות שתולים יהודי רוסיה באמנסיפציה בהצביעו על פריחת האנטישמיות במערב אירופה ועל מצבם הקשה של יהודי גליציה. אולם מסמרו של הנאום היה בפסקה הסופית, אשר נימה כמעט "משיחית" עוברת בה: "אתם שואלים אותנו: היכן היא אותה טריטוריה, שעליה מספרים לנו כל כך הרבה ושעוד לא ראינו? אני אענה לכם: היא ישנה, אגיד לכם יותר מזה, מעיינים אנו בכמה וכמה טריטוריות, ממש שפע של עושר. ואם אין אני יכול לקרוא להן בשם, הרי זה משום שהועדה הגיאוגרפית שלנו בלונדון שוקלת את האפשרויות של כל אחת מהן ביסודיות ובמעשיות, האפינים לאנגלים ולאמריקאים, ועדיין לא באה לכלל החלטה מי מהן הכשרה ביותר להתישבות. מקוה אני כי בזמן הקרוב — תבוא ההחלטה".

אפשר לתאר איזה רושם עשו המלים: "היא ישנה" Она есть על הקהל היהודי ויחד עם זאת כמה תמימות הגובלת בדוק-קישויות ואפילו ב"מנחם מנדליות" ישנה בפסקה זו.

¹⁰ "יברייסקי גולוס" 1907, גל' 10.

בסוף הנאום בא גם רמז שמסיבות מדיניות לא בוטא בגלוי כי הצלחת ריכוז ההגירה דרך גלבסטון יכולה להביא לידי יצירת מרכז יהודי באזור ההוא. „עלינו לגייס את כל כוחותינו ולכוון את זרם ההגירה לאפיק מכוון. השאר יעשה מעצמו. ריכוז במקום פיזור. ריכוז בארץ תרבותית, חפשית, לא בערים בלבד אלא גם בכפרים ואחר כך ע"י עובדת הריכוז לרכוש אוטונומיה — הנה היא הסכימה אשר שרטטו לפנייהם הטריטוריאליסטים ולפיה אנו עובדים”⁸³.

ובכן, בניגוד להשקפתם של שותפיהם ה„יאהודים” ובלי ידיעת ממשלת ארצות הברית זממו הטריטוריאליסטים להקים מדינה יהודית (כחלק מארצות הברית, מן הסתם) מעבר למיסיוסיפי. מבלי להרגיש בכך ירדו מאנדלשטם וחבריו למדרגה ה„נמוכה” של עבודה מעשית ואפילו של „אינפלטרציה”⁸⁴.

משעה זו התרכזו מאנדלשטם, יוכלמן ועוזריהם בארגון חבורות מהגרים לגלבסטון. החבורה הראשונה הפליגה במאי 1907 ונתקבלה בפומבי גדול באמריקה. אחריה באו חבורות רבות, ועד למותו של מאנדלשטם בשנת 1912 הגיע מספרן ל־60 ובהן כ־5000 מהגרים. הטריטוריה בוששה לבוא והטיפול בהגירה הפך להיות ל„עבודת ההווה” של יט”א. כנפיה של התנועה קוצצו. השבועון הרוסי נסגר מחסור חותמים, הועידה הארצית, שהיתה צריכה להתכנס בסוף 1907, לא התכנסה ובמקומה נתקיימה ברשה מועצה מצומצמת בה הוחלט להעביר את מרכז יט”א לקיוב, במקום בו פעלו פאר התנועה ד”ר מאנדלשטם והרוח החיה בגלגליה — ד”ר יוכלמן⁸⁵.

הפרעות רבות לעבודתם הקטנה של אנשי יט”א באו הן מצד ממשלת רוסיה והן מצד ממשלת ארצות הברית. באפריל 1908 נאסרה היט”א מטעם השלטונות הרוסיים והמשרד הקיובי נסגר. לאחר השתדלויות, שהגיעו עד סטולפיין, שר הפנים הרוסי, הותרה שוב עבודת יט”א, אך בתנאים מגבילים. ההסתדרות חודשה בשם ממעיט הדמות: „החברה היהודית להגירה” *Еврейское Эмиграционное Общество* לחברה הותר לעסוק בעזרה למהגרים הנוסעים מעבר לים, כל תעמולה מדינית נאסרה עליה.

מכה גדולה הוכה המפעל בראשיתו עקב המשבר הכלכלי שפקד את ארצות הברית בשנות 1907—1908. הפקידים האמריקאים הביטו אף הם בחשד על ענין גלבסטון, ולא פעם השתמשו בחוק האמריקאי האוסר את הגירתם של פועלים הבאים לארצות הברית לפי חוזה מוקדם עם נותן עבודה. המהגרים אשר נשלחו ע"י הלשכה בקיוב וסודרו ע"י הלשכה הגלבסטונית היו חשודים בעבירה זו⁸⁶. אמנם גזרות אלה בטלו תמיד על-ידי השתדלותם של יעקב שיף ובני חבורתו אצל השלטונות המרכזיים.

גם גזרת הטרכומה פגעה קשות בהגירה היהודית. פקידי ההגירה באמריקה היו נוהגים לציין כל מחלת עינים קלה כטרכומה (גרענת) ומעכבים את כניסתם של הנגועים במחלת אלה לחופי ארצם. מאנדלשטם פנה בכרוז לרופאי העינים בתחום המושב שיטפלו במהגרים חולי העינים חנם לפני יציאתם את רוסיה. הוא גם פירסם

⁸³ הנאום במלואו ב„יירברייסקי גולוס” 1907. גל' 13, 14.

⁸⁴ על האינפלטרציה דרך גלבסטון כאמצעי אחרון כותב זנגביל לחבריו ברוסיה במכתבו מ־3.1.1907 (ארכיון יט”א).

⁸⁵ בין שאר עסקני יט”א בקיוב ראוי להזכיר את ארנולד מרגולין, שמילא לאחר זמן תפקיד מרכזי בממשלה האוקראינית של פטליורה.

⁸⁶ לרגל עברה זו נפסקה ההגירה לגלבסטון למשך שני חודשים בקיץ 1910.

מאמר מדעי נגד פקידי ההגירה. במאמר זה מציין הוא את סימני הטרכומה האמיתית, ובא לידי מסקנה כי „הטרכומה משמשת להם (לפקידי משרד ההגירה האמריקאי) במקום Alien's Bill (החוק נגד ההגירה באנגליה)”.⁸⁷

כך הפכה עבודתם של הטריטוריאליסטים לעבודה פילנטרופית זעירה, ואפילו בלי כל אותה רומנטיקה וזוהר לאומי אשר הקיפו בכל עת את הועד לשוב ארץ-ישראל באודיסה ואת ה„עז” של מ. ל. לילינבלום.

מדי פעם בפעם היה זנגביל מעודד את חסידיו בתכניות טריטוריאליות חדשות אשר צצו ונבלו אחת אחרי השניה. במאי 1907 הופיעה ונעלמה חיש אוסטרליה המערבית, ובסוף אותה שנה פשטה השמועה על אפריקה הצפונית. בינואר 1909 דיברו בעתונות על מקסיקו, ותיכף לאחריה באה תכנית קירינאיקה, וכבר נשלחה ועדת חקירה לארץ זו, והתכנית נדחתה משום שנתברר כי אין מים באזור שהוצע להתישבות. בקיץ 1909 הוכרז כי הטריטוריה בה הידיעה היא מיסופוטמיה (עיראק). מאנדלשטם נשא נאום גיאוגרפי מקיף על ארץ זאת, ובסיום הרצאתו עליה הוסיף ואמר:

„רבים שואלים באי-אמון: הנה אחרי קירינאיקה שנפסלה מחוסר מים, באה מיסופוטמיה ובה עודף מים השמור לבעלינו לרעתו? אבל אם אק מחפשים — אין מוצאים”⁸⁸.

בסוף ימיו עוד הספיק מאנדלשטם לשמוע על תכנית אנגולה. רק במצבם הקשה של יהודי רוסיה בשנים ההן, שלא סבלו אז, אמנם, מפרעות, אלא רק ממצב שמאנדלשטם כינהו Permanent Friedengreul (שלום-זועות מתמיד, שלות בית המטבחים)⁸⁹. רק מצב זה יכול היה להפריח תנועת-הזיהוה זו, על מקומו של הרצל, „האביר בן דמות היגון”, בא „מלך השנוררים” ישראל זנגביל והוליך אחריו אנשים רציניים וכואבים את כאב עמם.

לפעמים היו הידידים הישנים מנסים להשפיע על מאנדלשטם שיחזור אל מחנה הציונים. על מכתב כזה של א. מרמורק ענה מאנדלשטם, כי אמנם אין הטריטוריאליזם יכול להתפאר בהצלחות, אבל גם התנועה הציונית אינה מראה סימני חיים, והעיקר — אין הוא יכול לעבוד בצותא עם המנהיגים הציוניים ברוסיה, וביחוד עם מנחם אוסישקין. בשנת 1911, כאשר הורחק ד. וולפסון מההנהלה הציונית, ובמקומו נבחר הציוני המעשי הקיצוני, אוטו ורבורג, כתב מאנדלשטם מכתב פרטי לידידו בו הוכיח לו כי הציונות הגיעה לשפל המדרגה של „חובבות-ציון” וקרא לו להצטרף לטריטוריאליזם, שהוא הציונות האמיתית, אלא „שרוצים אנו להגיע לציון דרך אמריקה”⁹⁰. וולפסון דחה, כמובן, את הזמנתו של מאנדלשטם, בהראותו לו על הירידה בתנועה הטריטוריאליסטית ועל חוסר ההגיון שבעבודתה, שהיא עבודת פיזור גלויות ולא עבודת כינוס-גלויות.

ד. השנה האחרונה

שנותיו האחרונות של מאנדלשטם עברו עליו תוך יאוש חרישי ועבודת הצלה פילנטרופית זעירה ומתמדת.

⁸⁷ „הטרכומה וההגירה לארצות הברית” Еврейский Медицинский Голос.

⁸⁸ „דו”ח על מיסופוטמיה” (הארכיון הציוני).

⁸⁹ הביטוי בא ברשימותיו Zahme Briefe über Russ. Zustände.

(כתב-יד בארכיון הציוני)

⁹⁰ מכתב מאנדלשטם לוולפסון 1911 (ארכיון ציוני).

כאשר פנה אליו ההיסטוריון שאול גינזבורג בבקשה שיכתבו פרקי זכרונות לקובץ ההיסטורי Пережитое שעמד להופיע בפטרבורג, ענה לו מאנדלשטם, כי אין בעיניו כל ערך לעבר, להווה ולעתיד של היהודים ברוסיה. רק לאחר פגישה אישית בקייטנה בפילנד נענה מאנדלשטם וב־1911 כתב את פרק הזכרונות⁹¹ שלו על שנת 1881, בו תאר בעיקר את השתתפותו בקומיסיה האיגנטיבית הפלכית בקיוב. פרק זכרונות זה הספוג בוז ושנאה לרוסיה, נדפס רק לאחר מותו של מאנדלשטם⁹². יאושו ושנאתו לרוסיה הפכו לו ל *Idée fixe*. בתשובתו הנזכרת לעיל למרמורק כותב הוא: „כמה מאושר הייתי אילו לאחר 50—60 שנה היו מראים במוזיאונים הרוסים רבנים יהודים כאכסמפלרים יקרי־מציאות של עם אשר חי בארץ ארורה זו וסבל בה כה הרבה”⁹³. הוא כבר פסק מלחשוב על הטריטוריה — גם היא רחוקה ממנו כחלום משיחי. העיקר היה בעיניו — ארגון הבריחה מרוסיה. במכתביו בשנה זו הוא מביע את חששותיו פן תסגור ארצות הברית את שעריה בפני ההגירה היהודית.

וכאילו למרד את שנת חייו האחרונה זימן הגורל דוקא בקיוב עיר מושבו את עלילת הדם הנתעבת, היא עלילת בייליס. במרס 1911 נגלתה גופתו של הנער יושצינסקי בחצר בית החרושת של היהודי זייצב, וקיתוני הסתה פראית בשפכו על יהודי רוסיה. הממשלה עצמה ניהלה את משחק השטן, עלוני השמצה נפוצו בקיוב ובערים אחרות. מעל במת הדומה התחרו פורישקיביץ ומארקוב השני בהטלת בוך על עם ישראל. אורה של פרעות שררה בעיר, וכאשר נהרג שר הפנים הרוסי סטולפיין בקיוב על־ידי טירוריסט יהודי (6 בספטמבר 1911), נראה גם מאנדלשטם הישיש בין אלפי הפליטים שברחו מן העיר והצטופפו בתחנת הרכבת. אולם הממשלה הרוסית לא נתנה לפורעים לפעול, היא ציפתה לסיום משפטו של בייליס, שהיה צריך לתת לה פתחון פה כלפי כל אירופה לגל חדש של גזרות ורדיפות על יהודי רוסיה.

מאוגוסט 1911 נודדה מחשבתו של מאנדלשטם לא אחת ולא שתיים לאותו תא אפל בו ישב האיש האומלל מנדל בייליס שהגורל הטיל עליו לייצג את העם היהודי לפני כיסא המשפט, מעליו עמדו „שנים עשר אכרים רוסים לשפוט את אלוהי ישראל”⁹⁴. כדי להסיח דעתו במקצת מצרות עמו החל מאנדלשטם לעסוק בעריכת המהדורה השנייה של הרצאותיו הקליניות. בינואר 1912 קיבל התקפת Angina pectoris. הלב הגדול נפגע. על אף זקנותו הבריא מאנדלשטם, אף החל חזר לעבודתו, אולם בראש חודש ניסן תרע”ב (5.3.1912 — לפי הלוח היוליאני) מת מאנדלשטם.

אותו יום עבד בחדרו על גבי ספרי, וכמנהגו יום יום קיבל את ידידו, עורך־הדין ארנולד מרגולין, שהשתתף בסניגוריה על בייליס, ושמע מפיו דו”ח על מהלך המשפט. „אין כל תכלית — אמר למרגולין — להוכיח לרוסים את צדקתנו, בין כך ובין כך לא ישמעונו. מוטב שנקדיש את כוחותינו למטרה האחרת: להוציא את היהודים מרוסיה”⁹⁵. בשעה השביעית באותו יום כבדה נשימתו ובשעה התשיעית ומחצה מת בדעה צלולה. הידיעה על מותו עוררה יגון ועצב רב בכל רחבי רוסיה וביהדות העולמית. אנשים מדלת העם בכו על מות „הפרופסור שלנו”. אכרים

⁹¹ ר’ „העבר” חוב’ ד’, עמ’ 67.

⁹² מכתבי מאנדלשטם למרמורק (ארכיון ציוני).

⁹³ הרב י. מזא”ה — „זכרונות”.

⁹⁴ א. מארגאלין — ביים פרישען קבר — „היינט” 1912, גל’ 62.

רוסים ובני אצילים באו להפרד בדמעות מעל מיטת האדם שהציל את מאור עיניהם. ציונים, טריטוריאליסטים ומתובללים השתתפו באבל, עורך הדין גרוזנברג, ראש מגניו של בייליס, כתב למשפחת הנפטר: „ידעתי כי אין ערך למלות נחמה ועל כן לא אביען, אך הרפו מצערכם. כלום שכחתם עד כמה סבל לבו הנדיב של מכס יימיליאנוביטש בראותו איך מתבזה כל היקר לו, איך נרמסת על ידי עלילת הדם דת אבותיו. הרפו מצערכם, האמינו לי, יש ימים בהם החיים מקנאים במתים“⁵⁵.

רבבות יהודי קיוב ואלפים שבאו מן הפרובינציה הלכו אחרי ארונו של מאנדלשטם. חנויות היהודים היו סגורות ותלמידי בתי-הספר צעדו מאחרי ארונו. יבגניה, בתו של המנח, אשר ליוותה אותו תמיד במסעיו הציוניים, מסרה כי לאחר מות הרצל הביע מאנדלשטם את רצונו, כי גם בהלויתו, כבהלוית הרצל, לא ינשאו פרחים ונאומים. שעות רבות הלכה תהלוכת האבל מביתו של מאנדלשטם לבית העלמין היהודי בקיוב בו נחצב לו קבר סמוך לקבר אחותו.

„הטריטוריאליסט הגדול מצא לו טריטוריה“ — כתב דוד פרישמן ב„היינט“. ימים מעטים היו כל העתונים היהודים מלאים מאמרים וזכרונות על מאנדלשטם. בכל בתי הכנסת ובמוסדות הצדקה הספידוהו. הצעות להנצחת שמו על ידי יסוד מושבה בטכסס בשם „מאנדלשטמיה“, או ע"י הקמת אוניברסיטה על שמו בארץ-ישראל — עוררו ויכוחים...

אולם כעבור זמן לא ארוך נשכח האבל. צרות חדשות וגזרות רעות השכיחו את זכרו של המנח. יהדות רוסיה, אשר לה הקדיש מאנדלשטם את חייו, חייתה, מבלי שתדע זאת, את ימיה הטראגיים האחרונים. הפסימיסט הגדול צדק. ערפל הליט את היהדות הרוסית ובו נעלמה חיים, ועמה נעלם גם שמו של ד"ר מכס מאנדלשטם — נביא תאבדון שלה⁵⁶.

⁵⁵ „לזכר מאנדלשטם (רוסית), עמ' 172.

⁵⁶ והרי כמה הערות נוספות לפרשת מאנדלשטם:

(א) מאמרי זה נכתב לפי עבודה שנכתבה על ידי בסמינריון על „הרצל ובני זמנו“ מטעם פרופ' דינור.

(ב) בעמ' 72 בחוברת הקודמת יש לתקן את הציטטה שהובאה ממכתבו של שלום עליכם ולקרוא: „גם את הד"ר מאנדלשטם אל ישכחו שכוח“.

(ג) להערה 3 (עמ' 57 בחוברת הקודמת) יש להוסיף למען השמלות את שמו של יהושע מז"ח (מזאגר חדש), ששמו האמיתי היה י. סגל (ר' ז. רייזין — „לעקסיקאן“ ח"ב, עמ' 366).

(ד) להערה 14 (עמ' 59, שם) יש להוסיף את שמו של הפיסיקאי הסוביטי הנודע ל. מאנדלשטם.

(ה) להערה 15 (שם) יש להוסיף: נפגשתי עם מר זלמן הילמן, המתגורר בתל-אביב, הוא סיפר לי כי אביו, חיים מאנדלשטם (שינה את שמו להילמן בגלל עניני ה„פריזיב“ ועבר מזאגר לפנזה) סרב לשלוח אותו לגימנסיה הרוסית, משום שנתן תקיעת כף לאביו (או לסבו — ר' זלמ'לה דער זאגערער) שלא ישלח את בנו לבית ספר של גויים. לאחר שכמה מבני המשפחה שעשו כן יצאו לתרבות רעה ואף השתמדו. יתכן כי ר' זלמ'לה זה היה אחיהם של בנימין, אריה-לייב ויחזקאל מאנדלשטם ודודו של ד"ר מאכס מאנדלשטם. דודו של מר הילמן היה דיין בזאגר. כן ראוי לציין כי רחל (תמשוררת) היתה נכדתו של הרב משה מאנדלשטם מריגה. גם הוא, מן הסתם, אחד מבני דודו של ד"ר מאנדלשטם (ר' ד. תדהר — „אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו“, עמ' 2890).

השתדלות דוד וולפסון להכרה חוקית בהסתדרות הציונית ברוסיה

בזמן שפורסם הצו (אוקאז) של שר הפנים פלהזה ב־24 ביוני 1903, שותקה ההסתדרות הציונית בכל פעולותיה. דפרטמנט המשטרה במשרד הפנים הטיל פיקוח חמור על התנועה הציונית ואסף בתקירות וחיפושים חומר על תפקידיה ומטרותיה של הציונות. ביחוד פרסו את רשת השמירה והבילוש על ציוני רוסיה אחרי ועידת הלסינגפורס (4—10 בדצמבר 1906), שהחליטה על תכנית פעולה פוליטית ארצית פעילה ברוסיה והדגישה בהחלטתה את הדרישה לדימוקרטיזציה של הממלכה על בסיס פרלמנטרי וכן הכריזה על המאבק להשגת אבטונומיה תרבותית-לאומית יהודית. השלטונות ראו בציונות תנועה מהפכנית הנוגדת לחלוטין לאינטרסי הממלכה ולכן על הממשלה לרדוף אותה בכל הכוחות.

נוכח המצב הקשה, שבו נמצאה התנועה הציונית, המריצו ציוני רוסיה את נשיא ההסתדרות הציונית העולמית דוד וולפסון להשתדל בפני חוגים מדיניים ברוסיה להשגת שינוי ביחסם לגבי הציונות.

בזמן הקונגרס השמיני בהאג באוגוסט (14—21) 1907 ניצל דוד וולפסון את ההזדמנות באמצעותו של הציר הרוסי בהאג צאריקוב לפתוח במר"מ לשם אינטרבנציה פוליטית בפטרבורג.¹

בפגישה אישית אתו יעץ צאריקוב לוולפסון לשלוח לראש הממשלה סטולפיץ תזכיר מפורט ולהסביר לו כי עמדתה של הממשלה הרוסית לגבי הציונות אינה נכונה. הואיל ודעתה על אי־חוקיותה של התנועה הציונית כפי שהובלטה בחזון של שר הפנים פלהזה נובעת מתוך הנחה מסולפת לגמרי. בחזון המדובר הודגש במיוחד, שהתנועה הציונית מתעלמת ממטרתה הראשית, תמיכה בעליית יהודים לא"י והקמת מדינה יהודית עצמאית, לעומת זאת מרכזת היא את פעולתה המרכזית בפיתוחו וחיוזקו של הרעיון הלאומי ובהטפה לליכוד ולארגון של היהודים בארצות תפוצותיהם. בפעולה זו רואה הממשלה הרוסית סכנה, כי היא מזיקה להתבוללות היהודים בין עמים אחרים ומחזקת את רגשי הזרות בין יהודים לבין העמים האחרים. גם פלהזה הדגיש וציין שהתנועה הציונית נוגדת את רעיון הממלכה הרוסית ולכן אסר על התפשטותה ותעמולתה ברוסיה כתנועה בלתי חוקית. בכל רחבי רוסיה, בסיביריה, בקרים, בשטחים הרוסיים באסיה המרכזית וכן

¹ בשנת 1922 הביא פליט מרוסיה, שבא לוינה, תיק מארכיון הממלכתי הרוסי בפטרבורג ובו היו תעודות על התנועה הציונית, ביחוד היו שם תעודות על משא ומתן של וולפסון עם הציר הרוסי בהאג בזמן הקונגרס הציוני השמיני בהאג, תזכירו של וולפסון אל ראש הממשלה הרוסית סטולפיץ וחליפת המכתבים של השלטונות הרוסיים בענין מתן אשרת כניסה לוולפסון. תיק התעודות הנ"ל נמסר לי בוינה ואני העברתי לספריה הלאומית בירושלים.

את התעודות פרסמתי בתרגום גרמני בירחוניו של הד"ר מ. בובר *Der Jude* 1924 כרך 8 עמ' 662.

בממלכת פולין גאסרה התעמולה הציונית וכן פעולות התועמלנים הציונים והמגידיים המסיירים בערים ועיירות ודורשים דרשות בבתי הכנסת ובאספות. גאסרו גם איסופי כספים למטרות ומוסדות ציוניים, יבוא ומכירת מניות אוצר ההתישבות והופסקו גם מגביות קרן הקיימת לישראל. הכספים שנמצאו נמסרו לחברות צדקה יהודיות וגם לועד האודיסאי. ניירות אוצר ההתישבות וניירות של קה"ל הופקעו.² באוקטובר 1907 שלח ציר-רוסיה בהאג צאריקוב לפטרבורג דין וחשבון מפורט על הקונגרס הציוני השמיני בצירוף תזכיר מקיף פרי-עטו של מר סוקולוב, "הידוע גם בפטרבורג ואחד מעוזריה הפעילים של התנועה הציונית". יחד עם זה מסר גם תזכורת מיוחדת על שיחתו עם וולפסון. בדו"ח זה הדגיש צאריקוב באופן מיוחד, שוולפסון הצהיר לו, כי הקונגרס החזיר את הציונות לקיום פוליטיים כפי שנקבעו ע"י ד"ר הרצל ז. א. לקו של ריכוז מתמיד, לויאליות לגבי הממשלות ואי-התערבות במלחמות הפוליטיות של המפלגות בארצות השונות ושם את הדגש של פעולותיה על פיתוח החקלאות והמסחר בא"י וחינוך ההמונים היהודיים ברוח היהדות האמיתית. "וולפסון — כותב צאריקוב — מיחס חשיבות גדולה להחלטת הקונגרס על הליאליות ואי-התערבות בפוליטיקה".

לפי דעתו של צאריקוב מהוות החלטות הקונגרס נצחון הציונות על "הבונד" והתחלה להפנות את הגורם היהודי מפעולה מהפכנית של הבונדזים לאידיאלים החוקיים ובלתי פוליטיים של הציונות.

"מתוך הנחה — נאמר בדו"ח שלו — שמפנה זה ימצא את התענינותה המכרעת של ממשלת רוסיה, מקום מנהיגי התנועה הציונית, שהאדמיניסטרציה שלנו תתייחס אליהם באותו יחס שהראתה בזמנו לגבי הרצל. נראה שהציונות בתהליכי התפתחותה הנוכחיים ראוייה לחלוטין לתשומת לבנו כי תביא פילוג לתוך חוגי היהדות החזקה תודות למצוקתה, ובעונה אחת תחליש את היסודות המהפכניים."³

מטרת הדו"ח שלו היתה להכשיר בפטרבורג את הקרקע לפעולה הפוליטית של וולפסון. אולם דעתם של השליטים בפטרבורג היתה אחרת לגמרי. הם סברו שנוכח סיכון הסדר והשקט החברתי ברוסיה אין אפשרות להרשות את הציונות ברוסיה גם עקב הסבה שהיא ארגון פוליטי בינלאומי שחבריה הראשיים מתגוררים בחו"ל, מה שלפי חוקי רוסיה אסור איסור מוחלט.

בינתיים נתמנה צאריקוב לסגן שר-החוץ בפטרבורג, וולפסון החליט לצאת לפטרבורג לשם ניהול משא ומתן בענין ההכרה החוקית בהסתדרות הציונית ברוסיה. לאחר הכנות והתייעצויות שלח מקלן, שם היה בשנים אלו מושב ההנהלה הציונית ב-10 במרס 1908, לראש הממשלה הרוסית סטולפיין תזכיר מפורט בו סקר סקירה היסטורית על קשר הרעיון הציוני עם המסורת היהודית, על מבשריה, חובבי-ציון עד הקמת התנועה ההרצלאית. אחרי תאור הפרוגרמה הבזילאית והמו"מ הדיפלומטי של ד"ר הרצל, קבע וולפסון את הקו הפוליטי של התנועה שלא נתקל בהתנגדות בקושטא. הוא ציין שמוסדות התנועה, אוצר ההתישבות, הקרן הקיימת לישראל, מטרתם ליצור בסיס ריאלי בא"י ולאפשר הקמת מוסדות מעשיים לפיתוח החקלאות, התעשייה והמסחר וכן רשת החינוך בא"י. ברוסיה הכוללת את מחצית העם היהודי מושרש הרעיון הציוני עמוק בלבבות האוכלוסין היהודיים.

² רשימה של מנהל לשכת משרד הפנים אל הציר צאריקוב מיום 6 במארס 1908.

נדפס במאמרי ב"Der Jude 1924, עמ' 663—664.

³ נדפס ב"Der Jude 1924, עמ' 663.

בזמן האחרון נתקלה הציונות ברוסיה באוירה בלתי פייסנית מצד השלטונות. לגליזציה פומבית של קיום התנועה הציונית תחסל כל אי־הבנות. הוא מבקש להכיר בתנועה הציונית, כי אין לה שום מטרות סודיות, שאותן היא צריכה להאפיל מפני עיני הממשלה.

בסוף תזכיר הציע וולפסון את נכונותו לבוא לפטרבורג לשיחות אישיות.⁴ בזה התחילה חליפת מכתבים ממושכת בין־משרדית רוסית בענין מתן היתר כניסה לוולפסון. בשביל סטוליפין הוכן ע"י פקיד לענינים מיוחדים במחלקת המשטרה תזכיר על ההתפתחות ההיסטורית ומצב התנועה הציונית ברוסיה על יסוד חומר חדש שעמד לרשות המחלקה.⁵ לאחר שבועות מספר החליט משרד הפנים הרוסי ב־17 ביוני 1908 לפי משאלתו של ראש הממשלה לקבל את וולפסון במשך החודש יוני.⁶ מיד הודיעו על החלטה זו לוולפסון.

בראשון ביולי 1908 נסע וולפסון בלורי של נחום סוקולוב לפטרבורג וב־10 ביולי נתקבל לראיון אצל סטוליפין, אח"כ אצל שר־החוץ איזבולסקי וסגן שר הפנים מאקארוב. כולם קיבלו אותו באותה אדיבות, שבה נתקבל בזמנו ד"ר הרצל. בשיחה ממושכת עם סטוליפין הסביר לו וולפסון את המטרות הכלליות של התנועה הציונית, פעולות מוסדותיה וביתור העבודה הציונית ברוסיה. סטוליפין הקשיב לו בהקשבה מרוכזת והביע את אהדתו למטרותיה של הציונות. לבסוף הצהיר, שאין בדעתה של ממשלת רוסיה לשים מכשולים לציוני רוסיה, אם פעולתם מוקדשת אך ורק לשאיפות התכנית הציונית להקים לעם היהודי בא"י בית לאומי מובטח ע"י החוק הבינלאומי.

גם עם שר־החוץ איזבולסקי היתה לו שיחה, ועליה הביע וולפסון את סיפוקו, כי בו „הכרתי מדינאי, שמבטו מקיף לא רק את המצב הפוליטי בעולם אלא בעל לב חם לכל דבר אציל והומני. איזבולסקי הביע את אהדתו המלאה לתנועה הציונית ותכניתה”.⁷ הוא קבע לו גם פגישה עם השגריר הרוסי בקושטא זינוביוו, שבמקרה היה בעונה זו בפטרבורג. וולפסון שוחח אתו ארוכות על המצב בתורכיה עד כמה שהיה קשור בעניני הציונות. על הענינים המעשיים הקשורים בגליזציה של ההסתדרות הציונית היתה לו שיחה ארוכה שנמשכה 3½ שעות עם סגן שר הפנים מאקארוב,⁸ שיוזמה ע"י סטוליפין.

מאקארוב קיבל אותו באדיבות יוצאת מן הכלל, שלבשה לפי דברי וולפסון צורה של „לבביות ידידותית יוצאת מן הכלל”. למרות זאת היתה לוולפסון הרגשה כאילו נחקר ע"י „תובע, אמנם באופן עדין אולם לא פחות תקיף”. למאקארוב היו ידיעות נרחבות על הציונות ומנהיגיה. הוא דבר על הועידות הציוניות במינסק והלסינגפורס וגם על המרכז הציוני בוילנה, מדי פעם בפעם הזכיר את פועלי־ציון. וולפסון היה מעונין לסלק את אי־ההבנות שלו בנוגע לציונות ולהסביר את עבודת התנועה בא"י. ביחוד הדגיש וולפסון את מטרת הציונות שאינה נוגדת את

⁴ התזכיר של וולפסון בארכיון הציוני בירושלים נדפס גם ב־Der Jude 1924 עמ' 664–668.

⁵ הודעת מנהל משרד הפנים אל א. ד. ארכוזוב מיום 24 ביוני 1908 ב־Der Jude 1924, עמ' 669.

⁶ הודעת א. ארכוזוב משמרד הפנים מספר 11.982 מ־1908 לצאריקוב ומספר 13.171 מ־1908 ל־17.6. ג. קנול ממשרד החוץ, נדפס ב־Der Jude 1924, עמ' 669.

⁷ מכתבו של וולפסון אל צאריקוב, בארכיון הציוני.

⁸ פרוטוקול על שיחתו בארכיון הציוני.

האינטרסים של המדינה. בדברו על אפשרויות הפעולה הציונית והכרתה החוקית הגיב מאקארוב שלמרות רצונו הטוב ביותר אין באפשרותו להעניק לתנועה הציונית סטאטוס חוקי הואיל ואסור לפי החוק להרשות ברוסיה פעולה של הסתדרות פוליטית מחוץ. כנגד עמדה זו הטעים וולפסון, שההסתדרות הציונית היא בייטרלית. ואז הצביע מאקארוב על פועלי ציון וחלקם הפעיל בתנועה המהפכנית וכן על החלטות ועידת הלסינגפורס והחלטות ועידת צירי הקונגרס הרוסיים בימי הקונגרס הציוני בהאג.

למרות טענותיו הנגדיות של וולפסון, שהאינפורמציות שהוא מקבל מפקידיו אינן חסרות-מגמות מסויימות והן מגזימות, לא זו מאקארוב מעמדתו הנגדית. למעשה הביע מאקארוב את דעתו שעמדתו היא לטובת הציונות אולם לפי חוקי המדינה אין האפשרות להכיר בתנועה פוליטית וביחוד הטעים שכל זמן שההסתדרות הציונית ברוסיה לא תשנה את כיוונה ופעולתה הפוליטית — למעשה התכוון להחלטות ועידת הלסינגפורס — אין לדבר על איזה שינוי שהוא בעמדת הממשלה.

בסוף שיחתו הציע לו וולפסון לברר את הפרטים על העבודה הציונית הטהורה ובלתי פוליטית עם אנשי-אמונים שלו — ד"ר צלינוב, וייסברג, בלקובסקי, רחוב וב. גולדברג מוילנה. מאקארוב הסכים להצעה זו ובקש שיכנסו פעם והוא ישתדל לסדר מה שרק בסמכותו. רושם רב עשתה העובדה שאיזבולסקי ביקר אצל וולפסון במלונו למחרת ביקורו.

ביקורו של וולפסון מצא הדים חזקים בעתונות הרוסית המקומית שראיינה אותו ופרסמה שיחות אלו.

כל עתוני פטרבורג מסרו כתבות על פגישתו עם ראשי הממשלה, וגם העתון האנטישמי הידוע „גובויה וורמיה“ הביא ידיעות על ביקורו בלי שום הערות או דברי הסתה. רק העתון „רוסקויה זנאמיה“ הידוע מהסתותיו נגד היהודים מצא לנחוץ להעיר, כי „מר סטוליפין מצא די זמן לשוחח עם שליח יהודי גרמניה אולם לא היה לו זמן לקבל ראש משטרה רוסי אמיתי שניצל מהפצצה“.

כדי להימנע מפרסום סנסציות נתן וולפסון ראיון רק לעתונאים ספורים. גם כתבים של עתוני חוץ התענינו בביקורו ושלחו כתבות לעתוניהם על שיחותיו עם סטוליפין ואיזבולסקי. כמובן שגם העתונות בערי השדה והעתונות האידית בוילנה, פטרבורג, וורשה הקדישה מקום נרחב לביקורו של וולפסון.

למרות האוירה הנוחה לא הביא ביקורו שום תוצאות ממשיות. לשם המשכת המר"מ עם השלטונות מינה וולפסון את ד"ר צלינוב, רחוב, בוריס גולדברג וייסנברג כמיופייכות ההסתדרות הציונית.

שבועיים לאחר צאתו של וולפסון את רוסיה, ביקר ד"ר צלינוב אצל מאקארוב ושוחח אתו יותר משעה. מתוך השיחה למד צלינוב⁹ שהממשלה מבינה את הציונות רק כתנועת-הגירה לארץ-ישראל. נוכח העובדה שההסתדרות הציונית ברוסיה מתעסקת גם בפוליטיקה הפנימית וכוללת את פועלי ציון, אין לדבר על יחס אמון לציונות. על הציונים, לפי דברי מאקארוב, לנתק כל קשר עם פועלי-ציון לא רק מבחינה פרוגרמטית אלא גם בחיים יום-יומיים, כדי להוכיח שאין לציונים שום דבר משותף „עם יסודות העוינים את הממשלה“. אם יעשה דבר זה תהיה האפשרות

⁹ דו"ח של ד"ר צלינוב לוולפסון מיום 14 ביולי 1908 בארכיון הציוני.

לדבר על יצוב איזה שהוא. במידה שהציונים ימלאו דרישה זו יוכל הוא — ד"ר צלנוב — לבוא אליו לאחר שנה, שנה וחצי — עד אז לא תאושר העבודה הציונית. בינתיים הלך המצב והחמיר, הציונים נתקלו בעבודתם במכשולים קשים מצד השלטונות. בלחץ המרכז הציוני בוילנה פנה וולפסון ב־19 במאי 1909 אל סטוליפין והזכיר לו את המו"מ בזמן ביקורו בפטרבורג. הוא מצדו עשה הכל כדי לחסל כל מכשול וסטיה מהפרוגרמה הציונית ולנהל את העבודה הציונית במסגרת חוקית מבלי לפגוע בחוקי המדינה. ההסתדרות הציונית ברוסיה אינה מתערבת בעניני המדיניות הפנימית או החברתית. כל פעולתה מכוונת רק לענין א"י. משום כך תמוה לו שהשלטונות בתחומי הישוב היהודי — במיוחד בפלך קיוב, רודפים את הציונים ואגודות ציוניות. קשה לו לקבל על דעתו שיחס כזה מוכתב ע"י השלטונות הבכירים.

ועוד יותר תמוה לו יחס כזה לאחר שסטוליפין הצהיר לו בזמן ביקורו בפטרבורג, שהציונות ההרצלית לא תתקל באיזה עיכוב שהוא מצד הממשלה.¹⁰

אולם לשוא — סטוליפין לא מצא אפילו לנכון לענות על מכתב זה. למרות הקשיים והמכשולים המשיכה ההסתדרות הציונית בפעולותיה. באביב 1910 התחיל גל של רדיפות מוגברות שהקיף כל אזורי רוסיה, עסקנים ציונים נאסרו באודיסה, באירקוטסק, במינסק, בטומאשוב, בשדלץ, במוסקבה, בויטבסק, בויאטקא, בוילנה ובמקומות אחרים. הועד המרכזי בוילנה פנה שוב אל וולפסון בבקשה לחדש את השתדלותו. ב־11 במרס 1910 כתב וולפסון לשר החוץ איזבולסקי וב־13 באפריל לראש הממשלה סטוליפין והזכיר לשניהם את ביקורו ביולי 1908. במכתבו אל סטוליפין כתב הוא:

„הוד מעלתו הואיל באדיבותו להביע בשיחתו שהיתה לי אתו ביולי 1908 את אהדתו לתכניות הציוניות מתוך ההנחה, שמוסדות התנועה הציונית לא יתערבו בפוליטיקה הפנימית. מכיון שציוני רוסיה נמנעו לפי הוראותי מכל השתתפות במדיניות הפנימית, קשה לי לקבל על דעתי, כי יחס השלטונות המינהליים הנמוכים הוא בהתאם לכוונותיו של הוד מעלתו. אני מצדי מוכן בכל עונה לתת לכבודו באופן אישי הסבר מלא על הלויאליות של התנועה הציונית וכן על התנהגותם הלויאלית של ציוני-רוסיה, אם הוד מעלתו ירצה לקבלני באותו ענין“.¹¹

בסוף מכתבו מבקש הוא את סטוליפין לתת לשלטונות הוראות ברוח שיחתם בשנת 1908.

על מכתביו של איזבולסקי וסטוליפין לא קיבל וולפסון תשובות ישירות אלא את המכתב הבא מאת מנהל הדפוסטמנט לענינים רוחניים (מיום 29 במאי 1910). „במכתבו אל האדון המיניסטר בענין המאסרים המרובים של ציונים שבוצעו כביכול בזמן האחרון, ביקשת לא להשתמש בגמולות לגבי אוהדי התנועה הציונית. באותו הענין הנני מתכבד להודיע לו לפי הוראות הוד מעלתו, שלפי התקירות שנעשו, לא קוימו מאסרים המוניים של ציונים. ואם קרו מקרי-מעצרים הרי בוצעו בגלל פשעים שאין להם איזה קשר שהוא עם השתייכותם לתנועה הציונית, כך למשל בגלל עריכת אוסף-תרומות בלי אישור או בגלל השתתפותם בארגונים מהפכניים“.¹²

בוזה נגמר לפי דעת השלטונות הרוסיים כל הענין. הרדיפות נמשכו. אולם לא הצליחו לחסל את הפעולות של ציוני רוסיה.

¹⁰ מכתבו של וולפסון אל סטוליפין מיום 19.5.1909 בארכיון הציוני.

¹¹ מכתב אל סטוליפין מ־13.4.1910 בארכיון הציוני. ¹² ארכיון ציוני.

בר פלוגתא של פלווה

הנסיך אורוסוב והיהודים

בספר זכרונותיו „רשימות שר פלך“ מספר הנסיך סירגיי דימיטרוביץ, בעל אחוזה בפלך קאלוגה, שהיה שר פלך בסרביה אחרי הפוגרום הקישינובי בשנת 1903, כי עד בואו לקישינוב כמעט שלא הכיר יהודים, וכל שכן שלא בא אתם במגע, חוץ מיהודי אחד, זוסיה טריביס, שהיה חוזר עם סחורתו על הירידים בפלך קאלוגה, והיה סר לפרקים גם אל חצרותיהם של בעלי האחוזה, שכולם אהבו לקנות אצלו, הואיל והיה אדם ישר. את כל ידיעותיו על היהודים שאב איפוא הנסיך מתוך עתונים וספרים, ובדרך כלל ממקורות לא זכים ביותר. את הדרכתו הראשונה באופן מעשי כיצד להתיחס אל היהודים וכיצד להתנהג אתם בתפקידו החדש קיבל מפי שולחו המיניסטר פלווה לפני צאתו לבסרביה, שסיים את שיחתו אתו בזו הלשון:

— אתה יוצא שמה להשליט סדר. הרשות בידך להתנהג שם לפי רצונך ובלבד שהתוצאות תהיינה טובות. אבל בבקשה, עד כמה שאפשר בלי סנטימנטים ובלי אהבת ישראל¹.

אך אורוסוב לא היה שייך לסוג העסקנים הפוליטיים ההולכים בתלם, וכבר בראשית דרכו החליט שלא לחיות מפי מדריכו, אלא לעמוד על בעיית יהודי רוסיה מתוך הסתכלות ומפי הנסיון, והצליח בתקופה הקצרה של כהונתו כשר פלך, שהישוב היהודי תפס בו מקום חשוב, לרדת לעומקה של אותה בעיה במידה שלא עלתה בידי כל המנגנון הביורוקרטי ברוסיה במשך עשרות בשנים. וכתוצאה מנסיונותיו געשה מליץ יושר לקיבוץ היהודי ולוחם אמיץ בעד שוויון זכויותיו. הוא הופיע אחרי כן כמתנגד חריף לא רק לקו האנטישמי של הממונה עליו, המיניסטר פלווה, אלא גם של צמרת המשטר והפמליה של הצאר ניקולאי השני. ובספר רשימותיו לא נרתע ולא נמנע מלהעיר הערות עוקצות (אמנם רק ברמיזה ולא בכרמיזה) כלפי האנטישמיות של הצאר בעצמו ובכבודו².

באחד הימים בחודש יולי 1903, כשהגיע שר הפלך החדש הנסיך סירגיי דימיטרוביץ לקישינוב, ערכו לו תושבי העיר, בעיקר היהודים, פגישה נהדרת. משני עברי רחוב אלכסנדר, שבו עברה מרכבתו מתחנת הרכבת ועד ארמונו, הצטופפו המונים, צעירים וזקנים, נשים וילדים, שפגשו אותו בתרועות „הורא“. נופפו למול כובעים ומטפחות וזרקו לו פרחים. בו ביום, בתחילה בתחנת הרכבת, ואחר כך בארמונו, התיצבו לפניו כל הפקידים הגבוהים ורבי המוסדות הממשלתיים והציבוריים,

ולמחרת בואו התיצבה לפניו משלחת נכבדי היהודים עם הרב מטעם מרדכי אטינגר בראשה, שבאה לברכו בשם הקהילה היהודית בקישינוב. בתשובה לברכתם נאם לפניהם הנסיך אורוסוב את נאומו הראשון, שכפי שנודע אחרי כן היה מוכן אתו מראש לא לגמרי בלי השפעת מדריכו מן הצד:

„הנפגעים בפוגרום — אמר בין יתר דבריו — קיבלו עזרה חומרית במידה הגונה, ובמידה ידועה גם סיפוק מוסרי. מכאן ואילך מוטלת החובה על התושבים היהודים לחזור איש איש לעבודתו ואיש למסחרו, כדי שסדרי החיים יכנסו למסלולם. אני מצדי מקוה שאוכל לנהל את עניני הפלך בצדק וביושר, ללא משוא פנים וללא הפליה בין דת וגזע ומעמד. אין לפני יהודים ונוצרים, מעמד אצילים ומעמדות אחרים, אלא תושבי רוסיה הגדולה. ברם עליכם לדעת כי דינא דמלכותא דינא, ולפיכך שומה עליכם היהודים לשמור על החוק, בלי לעקפו אפילו באותם המקרים שהוא מגביל את זכויותיכם במידת מה. עליכם להתנהג בזהירות ובטקט, בלי להשתמש יותר מדי ביתרונותיכם הכלכליים...”

ברשימותיו מודה אורוסוב שהוא עצמו הרגיש מוסר כליות על נאומו זה שהוכיח לו, כמה נפחדים ומדוכאים היו אז התושבים היהודים בקישינוב, שלמרות הערותיו העוקצות ודבריו הבוטים נפטרו בכל זאת מלפניו מרוצים ונרגעים... אך טעות היתה בידו. חברי המשלחת לא נפטרו מלפניו מרוצים ונרגעים ודבריו היו באזניהם כמדקרות חרב. כשיצאו מלפניו קראו כולם פה אחד: „אוי ואבוי, כבר הספיקו להדריכר”. מהו הסיפוק המוסרי שקיבלו האלמנות והיתומים, הפצועים ובעלי המומים? ומה הם היתרונות שהוא מיעץ לא להשתמש בהם יותר מדי? ורוחו של מי מדברת מתוך גרונו של זה?

ואכן קרה הדבר כמשוער. בזכרונותיו הוא מספר אחרי כן כי לא רק רוחו של פלווה דיברה מתוך גרונו, אלא גם רוחו של סגן שר הפלך אוסטרובוב. הלה שיצא לקראתו לפגשו בעיר בנדרי שעל גבול בסרביה סיפר לו בדרך, כי היהודים מרגיזים בהתנהגותם את התושבים הנוצרים. הם לובשים בגדי אבל, אינם חוזרים לעבודתם, מטפחים שנאה כלפי הנוצרים, מחרימים אותם ואינם מקבלים אותם לעבודה. „היהודים, — סיים אוסטרובוב את דבריו — זהו נגע שאין לו תרופה”³. על העיר קישינוב היה ידוע לו מתוך ספר הגיאוגרפיה שהיא עומדת על הנהר ביק או ביצ'וק. ובבואו שמה הלך לראות את הנהר ומצא במקומו „לא נהר לא נחל ולא פלג, ואפילו לא פר, לא פרה ולא עגל”⁴. אלא שלולית צרה ברוחב של מטר, מגרשת רפש וטיט ומסריחה... ואז, כפי שהוא מספר, עלה על לבו הרעיון שלא כל מה שמספרים ולא כל מה שכתוב בספרים היא תמיד אמת כנה וישרה, ויתכן שגם בדברים שמספרים על היהודים יש הרבה מן ההגזמה וההפלגה. והוא מחליט להכיר את היהודים, את ההוי שלהם ואת שגרת חייהם מתוך נסיון עצמי, מתוך מראה עינים.

ערב ערב עם חשכה הוא לובש בגדי אזרחים ויחד עם פקידו־ידידו ואיש סחו שומנסקי, הוא יוצא, לא במבוא הראשי של הארמון, אלא דרך הפשפש הצדדי שבגן, לטייל לא בגני העיר ולא ברחובותיה הראשיים והמרכזיים אלא ברחובותיה הצרים והנפתלים של העיר התחתונה, הישנה: אזיאטסקה, סטארר ארמיאנסקה, קאגולסקי, פרונקולבסקי ואחרים. מקומות משכנם של בני דלת העם, בעיקר יהודים... „שם, מספר הוא, למדתי לדעת את ההוי המיוחד של המוני

• פר ברוסית — ביק, עגל-ביצ'וק.

היהודים ואת ארחם ורבעם... שעות על שעות היה מסתובב באותם הרחובות, משגיח מן החלונות, מציץ מן החרכים אל תוך הדירות, שלמרות צפיפותן היו מסודרות ונקיות להפליא, ושורמו בהן חיים שקטים וישרים. הגה משפחה, אב ואם וילדיהם, סועדים סעודת הערב משוחחים ביניהם בשקט ובחיבה באין פרץ ובאין צווחה כמו אצל אחרים „משלנו“ באותה שעה, בשוב ראש המשפחה מבית המרוח... הנה יושב יהודי זקן וקורא מתוך הספר באזני בני המשפחה, היושבים מסביבו ומקשיבים ביראת הכבוד... בלילות השבת, בראותו את השקט והשלום, את הטכס והטהור בבתי ישראל, את הנרות הדולקים על שולחן השבת המכוסה במפה צחורה, בשמעו את השיחות השקטות, את הזמירות והפזמונות ואת צחוקם של ילדי העוני, היה מתרגש ואומר לשומנסקי: „צא וראה כיצד מבלים הללו את ימי חגיהם וכיצד מבלים אותם ההמונים „משלנו“. קורה היה לפעמים שיהודים העוברים ברחוב בראותם שני אנשים נוצרים מציצים בחלונות הם משתוממים ועוקבים אחריהם מתוך חשד וחרדה, ואז מתחמקים הגוברנטור ואיש סודו ונעלמים בסמטא אחרת...

ולא רק בערבים, אלא גם בעצמו של יום היו השנים יוצאים לפעמים בסתר פנים לטיוליהם החשאיים והם משוטטים בשווקים וברחובות נידחים... הד"ר מ. סלוצקי, שהיה רופאו הפרטי של אורסוב, מספר בזכרונותיו⁴ כי באחד הימים נדחפה אל ביתו יהודיה תגרנית כשהיא גבהלת ונפחדת וקראה: הושיעה, אדוני, קרה אסון גדול! והיא סיפרה לו כי אל דוכנה בשוק ניגשו שני אדונים „מוזרים“, קנו אצלה עוגה ושילמו לה יותר מן המחיר שדרשה ושאלוה כמה היא מרויחה ליום וכמה ילדים יש לה. משהלכו נודע לה מפי אחד העוברים כי אחד משני הקונים היה הגוברנטור בעצמו ובכבודו. עכשיו היא דואגת שמא תזיק לו העוגה, הואיל והיא היתה צהובה לא מביצים, אלא מתערובת מיוחדת לכך של תמצית תה... סלוצקי הרגיע את האשה והבטיח לה שהגוברנטור ודאי שלא יאכל את העוגה, ואפילו אם יאכל — חזקה על אצטמכותו של שר הפלך שהיא בריאה ומחוסנת לאכילת עוגיות בלי ביצים לא פחות מאצטמכותו של אדם אחר.

עד מהרה הכיר אורסוב גם את העומדים בראש הציבור היהודי, את האינר טליגנציה ובני השכבות העליונות, והתחיל מתיחס אליהם בכבוד. מפייהם נודע לו כיצד שוקדים עושי דברו של פלווה ובמיוחד סגן שר הפלך אוסטרובוב להוציא בכל חומר הדין וגם למעלה מחומר הדין את החוקים הדרקוניים ואת ההגבלות כלפי היהודים. במשך זמן קצר למד לדעת את החוקים האלה וכל החוזרים והפקודות שהממשלה ממטירה על היהודים לרעתם, ושהפקידים מתוך שרירות מוסיפים עליהם פירושים ופירושי פירושים לחומרא, והוא בא לידי מסקנה גלויה שאין שום ציבור מסוגל לעמוד בגזירות כאלה, ואלמלא לא היו היהודים מוצאים דרכים כדי לעקפם, אי אפשר היה להם להתקיים כלל וכלל.⁵

„מאחר שחקרתי ודרשתי ולמדתי לדעת — כותב הוא — את כל ענפי העבודה, המסחר והתעשייה והחקלאות, שבהם עוסקים יהודי בסרביה, נקבעה בלבי הכרה מלאה, כמושכל ראשון, שזכאים הם לאכול את לחמם העולה להם בזיעת אפם ובעבודה קשה תוך מצפון שקט וטהור, על כל פנים לא פחות מאשר תושבי המדינה בני אומות אחרות.“⁶

לא יצאו ימים מרובים עד שקנה אורסוב את לבם של כל תושבי קישינב היהודים לאהבה ולהערצה, במידה שלא זכה לכך שום מושל לא לפניו ולא לאחריו. הוא ידע את זאת והיה מתגאה בכך. ברשימותיו הוא מדגיש בהרבה מקומות את

בגרותם הפוליטית של יהודי קישינב. פעם אחת בפטרבורג בשיחתו עם פלווה, כשהלה חזר בכל פעם על הדעה, שאין כיהודים עם סודר ומורה, שאינו נכנע לשום חוק ולשום פקודה, ענה לו אורוסוב ואמר: אני מוכן, אדוני המיניסטר, להעמידך על טעותך. התערב נא אתי ובחר לך איזה פקודה, ותהא אבסורדית ביותר, ואני אשלח אותה טלגרפית, ונראה אם לא יקיימוה היהודים לכל פרטיה, ודוקא לא מיראה אלא מתוך אמון...".

בבואו לקישינב מצא בה אורוסוב עדיין את כל סימני הפוגרום החיצוניים והפנימיים שטרם הספיקו להטשטש. בתים רבים עמדו עדיין ללא חלונות ודלתות. החנויות היו סגורות ובעליהן הסתובבו באפס מעשה. פועלים לא עבדו והחיים בעיר היו משותקים לחלוטין. הטינא והשנאה בין שני חלקי התושבים גברו והלכו, והשלטונות חששו להתפרצויות נוספות. אורוסוב החליט לפעול במרץ ובהחלטיות, ודוקא בשיטות חדשות, שלכאורה נראו מוזרות, ואפילו מאוד מסוכנות. ראשית כל הודיע לסגנו אוסטרובוב כי במיניסטריון הוחלט להעבירו לתפקיד חדש בפלך אחר. והואיל וטרם נתקבלה פקודת המנוי החדש, הריהו משחררו לפי שעה מתפקידו בהנהלת הפלך ומציע לו חופשה זמנית, והרשות בידו לבקר אצל קרוביו בפלך פודוליה... „לא רציתי, כותב אורוסוב, שאדם זה ישתתף אתי בפעולותי, כי הטלתי ספק בכוונותיו ולא האמנתי בעצותיו“.

הדרישה מצד המיניסטר לענייני פנים להשאיר את הצבא בעיר לכל ימי הקיץ, כדי לשמור על השקט, עוררה בשעתה פולמוס חריף בינו לבין מיניסטר הצבא שהתנגד לכך, ואותו פולמוס הגיע עד לחוגים העליונים. בסופו של דבר ניצח מיניסטר הפנים והצבא נשאר. ברם בחוגי הצבא היו רוגזים ורוטנים על כך, וקציני הצבא היו מתלוננים כי בגלל היהודים הוטל עליהם לבלות את הקיץ באויר מחניק בין חומות הכרך. כשהגיעו הדברים לאורוסוב החליט בבת אחת לוותר „גם על דבשו וגם על עוקצו של הצבא“. ובלי להתיעץ עם מפקד המשטרה ושאר השלטונות, הודיע במכתב מיוחד לגנרל בקמן, מפקד צבא המצב, כי לשם שמירת הסדר והבטחון בעיר הוא מסתפק בכוחות המשטרה בלבד, ואין לו ולא כלום נגד זה שהצבא יצא לו למחנות הקיץ כמנהגו מדי שנה בשנה.

בעיר קמה בהלה. על היהודים נפל פחד גדול ומשלחת אחרי משלחת הופיעו בפני שר הפלך. גם בחוגי המשטרה קמה התנגדות ושר השוטרים הביע את מחאותיו בגלוי. אך את הנעשה אין להשיב. אורוסוב הרגיע את מפקד המשטרה והסביר לו שנוכחותו של צבא בעיר במיוחד לשם שמירה על היהודים עלולה רק להגביר את המתיחות, ויש לפרקה בכל מחיר.

התוצאה הראשונה מיציאת הצבא, מספר אורוסוב, — לא אחרה לבוא. בכל חלקי העיר פחתו בבת אחת מקרי הגנבות ותגרות הלילה. וגם הרוחות של התושבים הלכו ושקטו.

צעדו השני של אורוסוב היה לכאורה עוד יותר מסוכן, ודוקא הוא שהביא לידי תוצאות רצויות ביותר. באחת הפגישות ביקשה ממנו משלחת יהודים רשיון לתהלוכת אבל לבית העלמין אשר מחוץ לעיר לשם קבורת גוילי ספרי התורה, שנקרעו וחוללו בימי הפוגרום. עוד לפני בואו פנו ראשי הציבור היהודי פעמים אחדות לשלטונות באותה בקשה, אלא שאוסטרובוב מפקד המשטרה דתו מדי פעם בפעם את בקשתם תוך נימוק של חשש להתפרצויות חדשות. אורוסוב דרש ממבקשי

הרשיון להגיש לו את התכנית עם שמות הרחובות שבהם צריכה התהלוכה לעבור, ויחד עם זה להיות מוכנים בכול, הואיל ויתכן שהרשיון ינתן להם רק בערב האחרון אור ליום התהלוכה, ובתנאי ששום שמירה לא תנתן להם... כוחות המשטרה ישארו בעיר כל אחד על משמרתו לשמור על השווקים והרחובות, ואת האחריות בעד הסדר המלא בתהלוכה צריכים היהודים לקבל על עצמם.

ובאחד הימים קרא השר אליו את מפקד המשטרה וציווהו להדיע לרב העיר כי הרשיון נתן לן למחר בבוקר בשעה 9.

„כשמוע שר השוטרים את דברי, מספר אורוסוב, „החזיר כולו, וכמעט שנעתקו מפיו מלין. הוא רק מלמל לעצמו: „קטטרופה“, „אסון“. נדמה היה לו שדעתו נטרפה עלי. הרגעתיו עד כמה שיכולתי ותכנתי לפניו תכנית פעולותיו ליום המחרת“.

במהירות הבזק עברה הידיעה עוד באותו ערב בין כל שדרות הציבור העברי, ולמחרת בשעה תשע יצאה תהלוכה של ארבעים אלף איש בערך, שהשתרעה על פני כמה רחובות בדרך מבית הכנסת „למנריה“ אשר ברחוב פבלובסקי, ששם נשתמרו הגוילים, עד לשער העיר בגשר „סקוליאני“ בדרך לבית העלמין. היה זה מחזה תוגה נורא הוד, שעוד לא נראה כמוהו בגלות ישראל ברוסיה. בראש התהלוכה הלכו הרבנים עטופי שחורים, אחריהם באלונוקות תחת אפריונים שחורים, בתוך כדי חרס גדולים נשאו נכבדי העדה את הגוילים הקדושים, ומסביבם הלכו החזנים כשהם קוראים פרקי תהלים וצדוק הדין... מתוך הקהל פרצו לרגעים קולות בכי ומספד קורעי לב, אך הסדר והמשטר לא הופרו אף לרגע קט.

„ובאותה שעה, ממשיך אורוסוב את רשימתו, ישבתו ליד הטלפון, ובחצר עמדה במצב הכן מרכבתי רתומה לסוסים. למראית עין עסקתי בעבודתי, אך הייתי מפוזר ומעוצבן... בשעה 12 נכנס אלי מפקד המשטרה, כשפניו מצהילים משמחה והודיע לי כי הקהל חוזר מבית הקברות בקבוצות קטנות, ובעיר שוררים שקט וסדר. באותה שעה נתחוויר לי שעל בגרותם הפוליטית של יהודי קישינב אפשר לסמוך והתחלתי מכבדם ומחבבם, וחבה זו נשתמרה בלבי עד היום“.

השמועות על אותה תהלוכה עשו להן כנפים ונפוצו בכל ערי רוסיה עד שהגיעו לפטרבורג, בצורה מנופחת כמובן, עם הערות ופירושים מפירושים שונים. שם ספרו כי אורוסוב הרשה ליהודים לצאת באלפיהם ולהפגין את כוכם בתהליכות נצחון על פני כל רחובות העיר. ואחרים הוסיפו שגם הוא, אורוסוב עצמו, השתתף באותה הפגנה... ואכן, במתכוון או שלא במתכוון, היה בצעדו זה של שר הפלך משום הפגנת רצון כביר ואזהרה להמוני העם, וגם לכוחות המשטרה הנמוכים נעשה ברור כי מנוי וגמור עם שר הפלך החדש לא לתת למישהו לשחק במשחק פוגרומים בלי להסתכן סכנה רצינית, ואפילו המסיתים המובהקים ביותר מוכרחים היו לעצור לזמן מה את נשימתם הארסית ולהפסיק לזמן מה את תעמולת הזוועה. מכאן ואילך התחילי סימני הפוגרום מטשטשים והולכים. כבר בשבת שאחרי תהלוכת האבל נתמלאו הגנים הציבוריים בפעם הראשונה אחרי הפוגרום טיילים יהודים לבושים בגדי שבת, ובשבוע שלאחריה התחילו גם בבדק הבתים. מספר מחוסרי עבודה מבין הפועלים ירד מיום ליום. החיים בעיר התחילו נכנסים קמעא לאפיקיהם הרגילים, ולשמועות על הישנות הפוגרום חדלו להתיחס ברצינות.

ברם לא תנום ולא תישן שנאת ישראל. השקט והשלווה נמשכו רק חדשים אחדים ואחריהם התחילו שוב מנשבות רוחות רעות. שר הפלך הישר הצליח רק להרדים לזמן מה את חיידקי השנאה והארס. אך לא להשמידם לחלוטין. בחורף של שנות 1903—1904 קמו הללו לתחייה והתחילו פרים ורבים.

עם בואו של אורסוב מסר הצורר פבולקי קרושבן את הנהלת העתון „בסרביץ“ לממלא מקומו, והוא עצמו עבר לפטרבורג, שם מצא לעצמו חופש פעולה. ובמידה ידועה גם תמיכה, להפיץ ארסו וזוהמתו בעתונו החדש „זנאמיה“, שהתחיל מוציא אחרי הפוגרום הקשינובי. גם ידידו ואיש בריתו פרונין היה מוכרח לכלוא בקרבו לזמן מה את רוח טומאתו ושנאתו מפחד עורכי הדין, חברי התביעה האזרחים במשפטי הפרעות, שכמעט והצלתו לצודו בחרמם ולהושיבו על ספסל הנאשמים כמשתתף בפועל בפרעות. ברם משפרצה מלחמת יפן ומהחזית התחילו מתקבלות „בשורות איוב“ על מפתחם של „צבאות רוסיה האמיצים“, התחילה כנופית המסיתים להתאושש ולהגיח מחוריהם כפטריוטים „מצילי המולדת“, בתחילה במידה של הסוס כלשהו, ואחרי כן ביתר עזמה, וה„בסרביץ“ שלהם התחיל מחרת מחזיק אחרי ה„גובויה ורמיה“ וה„זנאמיה“ בפטרבורג בהפצת „ידיעות ממקור נאמן“ על היהודים, שהם מגישים בסתר עזרה ליפאנים הקרובים להם „קרבת גזע“, שהם מקבצים כספים ומוציאים אותם לחוץ לארץ וקונים שם סוסים ונשק בשביל הצבא היאפאני... ופרונין לא איחר כמובן לתרגם את כל אותן ידיעות לשפת האספסוף בבתי התד ובבתי המרוח, בתוספת פירושים כדרכו. בעיר התחילו שוב מהלכות שמועות על אסיפות חשאיות במרוח הידוע „מוסקבה“, מקום המפקדה הראשית של הפורעים, ובבתי התה והמסעדות, בשווקים ובירידים ובכל הכפרים שבסביבה עברו מיד ליד עלונים וכרוזים על הזיידים הבוגדים המכשילים את „הצבא האמיץ של אמא רוסיה וגורמים למפלתו...“

ומה שהחסירה העלילה היפאנית מילאה עלילת הדם. אמנם בשטח זה לא שיחק להם ביותר מזלם של המעלילים וכפעם בפעם נחלו אכזבה וחרפה, אך הם לא נרתעו והמשיכו. למחסן גחלים של יהודי נכנס נער נוצרי לקנות גחלים, וכששלח היהודי את ידו אל הסכין לפתוח שק חדש של גחלים, „נבהל“ הנער, קפץ החוצה והתחיל צורח כי היהודי רצה לשחטו. הדבר קרה בעצומו של יום, בשעה שבמחסן נמצאו קונים יהודים ונוצרים שלעגו על „פחדנותו“ של הנער. אך פרונין שהכיר את הנער „במקרה“ לא אחר לעשות מטעמים גם מזה, ולא יצאו ימים מעטים עד שמצד הורי הנער הוגשה תביעה נגד היהודי הפושע שרצה לשחוט את בנו, והמשטרה כמובן היתה מוכרחה לחקור ולדרוש ולהוציא לאור את האמת כמות שהיא. לא עברו ימים אחדים עד שקרה „מקרה“ חדש. אשה נוצריה התפרצה ברחוב בצריחות איומות, כי הזיידים חטפו את ילדתה וזה שעות אחדות שהיא מחפשת אותה בכל העיר ואיננה. עד מהרה נתקבצו המונים והתפרצו בצעקות וחרפות ובקריאות פרא: מות ליהודים! המצב נעשה רציני והמשטרה הוכרזה „במצב הכן“. אך פתאום הופיעו קרובי האשה והביאו את הילדה שהתארכה אצלם. על פני האשה הופיעו אותות אכזבה ותחת לשמוח על הרווח וההצלה שקמו לבתה תפשה את הילדה בגסות, והרביצה בה מכות, וסחבה אותה הביתה.

בפרוס חג הפסח קרה באמת מקרה שגרם הרבה טרדות ובלבולים ועגמת נפש ועלול היה להביא לידי מהומות רציניות, לולא ידו התקיפה של שר הפלך אורסוב.

נערה נוצרית, משרתת בבית יהודי בעל בית מרקחת, שפתה את המיחם

ושפכה נפט מתוך בקבוק על הגחלים שבצינור, ובהדליקה את הגפרור אחזה האש גם בנפט אשר בתוך הבקבוק והוא נתפוצץ. הנפט הדולק נשפך גם על שמלותיה ועד מהרה התלקחו גם שערות ראשה של האומללה ותהי כולה ללפיד בוער. לקול צריחותיה מהרו אליה השכנים דיירי הבית, כבו את השלהבת ברוב עמל ובמצב של גסיסה העבירוה לבית החולים, ושם מתה בלי שחזרה אליה הכרתה. מקרה זה היה בשביל ההרפתקן פרונין ממש מתנה מן השמים. הוא נגש אל הענין במרץ רב והתחיל לנהל „חקירה“ על דעת עצמו. כל היום היה מתרוצץ מבית החולים אל המשטרה, מן המשטרה אל הורי הנערה ומהוריה אל הארוס שלה ומשפיע על כולם להאשים את הרוקח במותה. בערב התפאר בפני חבריו במועדונו, כי הצליח להעלות בחקירתו שהפושע היהודי היה מחזר אחרי המשרתת שלו, וכשסרבה להשמע לו שפך מתוך גקמה בקבוק נפט על שמלותיה והדליקן. עלילה זו עשתה לה כנפים בכל העיר וצעקותיהם של הורי הנערה וארוסה בשעת ההלויה הסעירו את ההמונים. סערת הרוחות גברה עד כדי כך, שמפקד המשטרה הודיע לשר הפלך כי נבצר ממנו להשקיט את זעמם של המוני הפרובוסלבים והוא חושש לפוגרום, ובו ביום הראה שוב אורוסוב את תקיפות דעתו וכוח החלטתו. בלי להתחשב במעמדו של פרונין ופרסומו הרחב בין המוני הנוצרים שלח לקרוא לו וצוהו לעזוב את העיר תיכף ומיד ולצאת מתוך גבולות בסרביה עד אחרי חג הפסח. ובראותו כי הלה חושב את הפקודה רק לאיום מצדו ואינו מתיחס אליה ברצינות כתב בו במקום את הפקודה במו ידיו וציוה את מפקד המשטרה להוציאה לפועל תוך שתיים עשרה שעות. הוא לא קיבל את דעתו של שר השוטרים כי צעד זה עלול לגרום תגובה בלתי נעימה מצד האספסוף הכרוך אחרי פרונין, וגם לא נרתע מפני תחבולותיו של פרונין עצמו, שהתחלה והזמין רופא לשבת ליד מטתו, ואפילו מפני איומיו שאיים על אורוסוב בתגובה מצד ידידיו מתוך החוגים הגבוהים בפטרבורג. הוא שלח משמר שוטרים להעבירו במטתו מביתו אל בית הסוהר באוטו של הצלב האדום... באין ברירה, משנוכח כי שר הפלך אינו חומד לצון כלל וכלל, עזב פרונין בו ביום את העיר בבושת פנים. ובו ביום נתפרסמו במודעות גדולות בכל פינות העיר תוצאות החקירה על מות הנערה הנוצרית לכל פרטיהן. נתברר כי בשעת האסון עבד הרוקח בבית מרקחתו הנמצא באחד הרחובות המרוחקים מביתו, וגם מבני המשפחה לא נמצא אז איש בבית. ולא עוד אלא שהאסון קרה דוקא משום כך שהנערה היתה לבדה בבית.

בפרוס הפסח של שנת 1904 היו החששות והפחד מפני פוגרומים גדולים יותר מאשר בפרוס הפסח של שנת 1903. השנאה והטינה בין שתי העדות היהודית והנוצרית טרם דעכה וההמונים היו מרוגזים במידה שלא היתה עדיין בחבל ארץ זה. ואם האסון נמנע בכל זאת הרי זה מפני שהפעם היה כאן שר הפלך לא פון ראאבן אלא אורוסוב, וגם מפני שגם בחוגים הגבוהים בפטרבורג היו מעוניינים בשלום ושקט בפנים המדינה, שכן לא הספיקו שם עדיין להשתחרר מאי הנעימות שגרם להם הפוגרום הראשון עד שקפץ עליהם רוגזן של מלחמת יפאן ושל תנועת המהפכה שהלכה ונתפשטה בתוך ההמונים.

ואף על פי כן מתאונן הנסיך אורוסוב ברשימותיו כי מצבו היה אז קשה מאד וימי הפסח עברו עליו בדאגה רבה. בקרב התושבים ואפילו בחוגי המשטרה היו מרגזים אחריו שהוא נושא פנים ליהודים ושר השוטרים הודיע לו כי ההמונים

מרוגזים מאוד על גרושו של פרוניץ, ולא עוד אלא שהם מתאוננים כי היהודים הבוטחים בשר הפלך שומרים ומגינים מתחצפים כלפי הנוצרים ומתגרים בהם...
„למרות העובדה ששר השוטרים עצמו היה אדם הגון השוקד על תפקידו ומלא חובתו באמונה ובמרץ, מספר אורוסוב, היה מורגש בכל זאת מצדו כעין הסתייגות והשתמטות, וכאילו גבה בינו ובין שר הפלך איזה הר בלתי נראה. היחסים היו מתוחים ומורגש היה על כל צעד ובכל שיחה שכל אחד מהשנים מבין את חובתו בצורה אחרת. התנהגותו זו של פקודו הרגיוזה והדאיגה את שר הפלך, אך הוא רק שמר את הדבר בלבו ולא גילה אותו בפיו, הואיל והיה זקוק לעזרת המשטרה ואסור היה להקניטה... עד שבא מאורע בלתי צפוי ושינה את פני הדברים מן הקצה אל הקצה.

באחד הימים שלפני הפסח קבל אורוסוב מברק סודי מפלווה שבו הוא מודיע לו כי מקשינוב מתקבלות ידיעות מדאיות על תסיסה פוגרומית בקרב ההמונים, לפיכך הוא מזהירו לבלי להראות כל סימני חולשה ומטיל עליו את האחריות הגמורה בעד כל נסיון מצד מישוהו להפר את השקט והסדר בכל הפלך. נוסח הטלגרמה הרגיוזה את אורוסוב ובו במקום הכין תשובה טלגרפית שלא הפחד מפני הזהרת המיניסטר אלא חובת כהונתו ומצפונו היא שמטילה עליו את האחריות בעד שלום הציבור שדאג לו עד עכשיו ושדאג לו גם להבא. כשגמר לכתוב נכנס אצלו מפקד המשטרה ובו ברגע הבריק במוחו רעיון מוצלח להראות לו את הטלגרמה... „ואין לתאר, מספר אורוסוב, את התמורה הפתאומית שחלה בין־רגע בארשת פניו, באופן דבורו ובכל תנועותיו של אותו בן אדם. הקיר האטום שהיה חוצץ בינינו נעלם בבת אחת, והוא התחיל לדבר בגלוי לב על כל מה שידע ושמע ולהציע הצעות מעשיות וקולעות לענין. לבסוף נפטר מלפני בדברים אלה: „אל תדאג, הוד מעלתך, אנו נדאג לכך שהסדר לא יופר...”

מסתבר שבחוגי המשטרה היו מתלחשים כי אורוסוב מתכן תכניות מרחיקות לכת להגנת היהודים בניגוד לדעת הממשלה המרכזית. ומשנתקבלה הטלגרמה עמדו על טעותם וקבלו עליהם את המשמעת.

וכך נחלצה קהילת קישינוב החדות למרצו ועירנותו של הנסיך אורוסוב מהרעה שהיה נגד פניה בפסח של אותה שנה. ברם גזר הדין עצמו לא בוטל אלא נדחה בגזרת הגורל לשנה וחצי, לאוקטובר של שנת 1905.

ובאותו פסח אירע אצלנו מאורע טראגיקומי, שבראשיתו גרם לנו אי נעימות ועגמת נפש, אך אחריתו היתה טובה מראשיתו. כידוע הוטל כבר באותם הימים מטעם המיניסטר פלווה איסור חמור על כל פעולה ציונית ברוסיה מתוך נימוק שהציונים עוסקים לאו דוקא בענינים הנוגעים במיוחד לארץ־ישראל אלא ב„הגנה” ובכל מיני פעולות המכוונות „לארגון המוני היהודים למטרות מזיקות מבחינה ממלכתית”. נוסף על כך היו קיימים אז באותו חבל ארץ חוקים לשעת חירום, שלפיהם נחשבה כל אסיפה בלתי חוקית, כלומר בלי רשיון מיוחד, לפשע חמור. אך גם רשיון קשה היה אז להשיג אפילו לחברות ליגאליות ומאושרות, על אחת כמה וכמה לאסיפות ציוניות. באין ברירה ירדנו למחתרת, וכדי לדון בענינים שאינם סובלים דיחוי היינו מתאספים בחשאי ובחדרי חדרים. במוצאי יום שני של פסח נכנסו החברים לישיבת הועד המרכזי בהשתתפות צירי האגודות, כשלושים איש בערך, בביתו של אחד החברים ובגשיאותו של הוד”ר לוי כהן⁹. על השולחן היו מפורזים טפסי דו”חות על הנדבות שנאספו „לטובת הפועלים ועובדי אדמה בסוריה ובארץ־ישראל” וגם טפסי התקנון של חברת תובבי ציון באודיסה, שהיתה

חברה ליגאלית ובידי ההנהלה היה רשיון מיוחד לשיבותיה כל אימת שיהיה צורך בהן. ידענו אמנם שלא עלינו חל אותו היתר אלא על חברי הועד של החברה באודיסה, אך גם ידענו שעל כל פנים ועל כל צרה יש בחומר ליגאלי זה טעם לקולא... לשם כסות עינים הוצגו על השולחן גם כמה בקבוקי יין וכוסות, — אך כל זה היה ללא הועיל... עוד טרם הספקנו למלא את הכוסות, והד"ר כהן לא הספיק לסיים את דברי הפתיחה והנה משטרה...

אורוסוב מספר בזכרונותיו, כי הפריסטאו רשם את שמות הגאספים ולקח אתו את כל החומר, אבל טעה. כולנו נאסרנו ובילינו כל הלילה במשמר ליד המשטרה. ורק למחרת בבוקר שוחררנו, לאחר שרשמו שמותינו וכתבותינו.

„מפקד המשטרה שהודיע לי על המאורע, מספר אורוסוב — היה מלא חימה, ואילו הפריסטאו שגילה את האסיפה היה, להיפך, מרוצה מאוד, ובשעה שהרצה לפני על הפרטים קרנו פניו ועיניו כאילו הביעו תוך לגלוג: הנה כי כן, הוד מעלתך שר הפלך, הבה נראה כיצד תגיב אתה על אותו מאורע"... ואכן הרגשתי את עצמי בשעה זו במצב בלתי געים... הזמנתי אלי את התובע הכללי להתיעצות ושנינו ישבנו על המדוכה מה לעשות וכיצד להתנהג. ציוינו להביא לפנינו את הד"ר כהן ראש האסיפה, ואת בעל הדירה של האסיפה לשם חקירה מיוחדת. אחרי שעברנו על החומר הנתפס ואחרי ששמענו את תשובותיו של הד"ר כהן, באנו שנינו לכלל דעה ש„הפשע" אינו חמור ביותר ואין בו כדי לסכן שלום הציבור. אך יחד עם זה צריך היה למצוא מוצא של „שיווי משקל" שלא ליתן פתחון פה לגרגנים לקטרג ולהתלונן על השלטונות לאמור: „את פרונין גרשו מביתו ומעירו לכל ימי החגים ולעבריינים יהודים הם נושאים פנים". מטעמים של „עת לעשות" החלטנו שנינו כי בנידון זה יהיה מן התועלת והתבונה להפר במידת מה את צו התורה שבלב ולהתנהג לפי התנאים שהזמן גרמם, כלומר לא לעורר שום משפטים, אלא להטיל על „הפושעים" בלי שום דיחוי עונש אדמיניסטרטיבי, כמו שהוטל על פרונין. לשמחתם של מפקד המשטרה ועוזריו לא היה גבול כשהודעתי להם שאני מטיל על בעל הדירה קנס של מאה רובל (או היה זה סכום גדול) ועל הד"ר כהן מסר שבועים ליד המשטרה, עם יחס מיוחד בהתאם לתארו האקדמי.

לבי הכני על אותו מעשה והייתי תוהה וחושש שמא יבואו ידידיו וקרוביו של הד"ר כהן ונכבדי הקהילה היהודית להתדפק על דלתותי ולהשתדל בדבר שחרורו של „האסיר החשוב" (הוא היה בן למשפחה עשירה וחשובה וגם עסקן חשוב ורופא מפורסם), בקשה שמטעמים טקטיים לא אוכל למלא בשום אופן. אך השבועים עברו ואיש לא בא. ורק כעבור כמה ימים אחרי שחרורו של כהן שקלתי למטרפסי.

באחד הימים הופיעה לפני משלחת של כמה נכבדים יהודים והגישו לי בתוך תיק עור יפה מצופה זהב תעודה כתובה בעטורי אותיות מלאכת מחשבת, כי גבחרתי פה אחד כחבר נכבד בחברת תומכי עניים, ואת התיק עם התעודה הגיש לי במו ידיו... אותו ד"ר כהן והוא עצמו קרא לפני את הכתוב בה... נקוטתי בפני והצדקתי עלי את הדין באותו „מעשה נקמה", ובלבי הרגשתי כמה חביבים הם יהודי קשינוב ומה גדולים חריפותם וחוש ההומור שלהם¹⁰.

והצד הקוריוזי ביותר שבאותה טראגיקומדיה, שהשלטונות עצמם לא הרגישו בו, היה זה שארבעה עשר ימי מאסרו של הד"ר כהן נהפכו לנו לימי עיון ופעולה פוריה לתנועה הציונית. אל החדר המיוחד ליד המשטרה שהוקצה לד"ר כהן לכל ימי מאסרו הביאו לו מביתו מיטה וכלי מיטה וארוחתו ארוחה טובה מדי

יום ביומו מעל שולחן ביתו ורשות ניתנה לכל ידידיו וקרוביו לבקר אצלו בכל שעות היום. האסיפה שנפסקה על ידי המשטרה נתקיימה בחדר כלאו ביום השלישי למאסרו (מספר המשתתפים צומצם כמובן). במשך השבועים סידרנו באותו חדר מספר ישיבות של הועד שבמקום אחר היתה צפויה להם סכנה. התנהלו שיחות תיאורטיות על הציונות ותוכנו כל מיני תכניות. לימים היה ד"ר כהן מתפאר שבימי מאסרו נוספו על משקלו מספר קילוגרמים.

בשלהי שנת 1903 נתבקשו שרי הפלכים של תחום המושב, ובכללם גם אורוסוב, לחוות את דעתם בשאלת היהודים שעתידה היתה לעמד לדיון באותו חורף בועדה מיוחדת ליד מיניסטריון הפנים. ימים ושבועות עמל שר הפלך יחד עם סגנו י. בלוק, אדם ישר וחביב, אספו חומר, חקרו ודרשו ולמדו את הבעיה מכל צדי צדדיה עד שחיברו הרצאה מבוססת על עובדות וראיות מחיי היהודים ומצבם הכלכלי, החברותי, הציבורי והפוליטי שיש בהן כדי להוכיח הוכחה נצחת כי "חוקי איגנטיב" וכל שאר ההגבלות נגד היהודים לא זו בלבד שאין בהם תועלת לאזרחים ולמדינה, אלא שהם נפסדים ומזיקים גם מבחינה ציבורית, מוסרית וממלכתית וגורמים קלקלה ושחיתות בקרב האזרחים בכלל ובין הפקידים הרוסים בתחום המושב בפרט — ולפיכך יש לבטלם בבת אחת בלי כל דיהוי...

אותו תזכיר הטיל סערה בחוגי הממשלה ועורר את חמתו של פלווה, אך אי אפשר היה לבטלו ולא לעיין בו, מכיון שנתחבר לפי הזמנתו של המיניסטריון. וכשבא אורוסוב להשתתף בישיבת הועדה שנתקיימה בראשית ינואר 1904 ושהוזמן גם הוא אליה, פגשו פלווה בפנים זעומות, ובשעת ארוחת הצהרים בביתו, שאלה הוזמנו כל חברי הועדה, ניהל פלווה שיחות ידידותיות עם כולם, ורק שר פלך בסרביה המסכן, מספר אורוסוב, הרגיש את עצמו כנקודה מטושטשת. אחרי האוכל, כשעמדו כולם, כל אחד עם ספל קפה בידו, כמנהג הרוסים, ניגש פלווה אל חבר הועדה שעמד מימינו של אורוסוב, שוחח אתו בידירות רבה וסיים במלים אלה: "ובכן, ידידי, אתה מתכוון להלחם ביהודים?" אחרי כן עבר על פני אורוסוב כמו על דבר שאין בו רוח חיים, הראה פנים שוחקות לחבר שעמד משמאלו של אורוסוב והחליף אתו כמה מחמאות תוך כוונה ברורה להרגיז את "ידיד היהודים", ואכן הרגיזה הפגנת איבה זו את אורוסוב עד כדי כך, שעוד בו ביום הודיע לפלווה על ידי שנים שלושה ממקורביו, שמכאן ואילך הוא מותר על הזמנותיו אל ביתו ואם יזמינו, יחזיר לו את הזמנתו.

ולא רק פלווה, אלא גם אחרים מחברי הועדה האנטישמים יצאו נגד הרצאתו של אורוסוב בבקורת קטלנית. במיוחד הצטיין אז בשנאתו מושל העיר פטרבורג הגנרל טרפוב, חברו, ידידו ואיש סודו של הנסיך הצורר סרגיי אלכסנדרוביץ' שמרגלה בפומיה: "כל דבר שהוא לרעת היהודים הוא קרוב ללבי"... ואף על פי כן נמצאו אז באותה ועדה גם תומכים בדעותיו של אורוסוב, והיו אפילו סיכויים שהועדה תציע לבטל, על כל פנים, חלק הגון מאותם החוקים המעיקים. אך אין מזל לישראל: בקשר עם הגיוס למלחמת יפאן נדרשו שרי הפלכים חברי הועדה באופן דחוף לחזור למקומותיהם ופעולות הועדה נפסקו באמצע.

למגנת לבם של תושבי בסרביה היהודים לא האריך הנסיך אורוסוב זמן באותו חבל. ביולי 1904 נרצח פלווה והמיניסטר החדש שבא במקומו העביר משום מה את אורוסוב לתפקיד שר פלך טוור. בשנת 1905, בימי ממשלת הגרף וויטה, נתמנה אורוסוב סגן מיניסטר לענייני פנים, וכעבור זמן מה עזב גם את כהונתו זו ונבחר לצייר הדומה הממלכתית הראשונה, הרשומה בהיסטוריה של רוסיה בשם „הדומה של זעם העם” באותה דומה הצטיין אורוסוב בנאומיו הליברליים, וביחוד בנאומו הגדול שבו התריע על פשעיהם של שונאי ישראל וכינה את הצורך הגנרל טרפוב בשם: „סרדיוט לפי חינוכו ופוגרומשצ'יק לפי הכרתו”. אותה חניכה דבקה בו בטרפוב לכל ימי חייו.

כשפורזה הדומה בפקודת הצאר ניקולאי, השתתף אורוסוב ב„אסיפת ויבורג” ויחד עם אחרים חתם גם הוא על הכרוז הידוע, „כרוז ויבורג”, שבו נקראו כל תושבי רוסיה למרי אזרחי. כידוע נמסרו אז כל חותמי הכרוז לדין, ובשעת בירור משפטו, כשנשאל אורוסוב למקצועו, ענה: „חקלאי”. הוא נדון למאסר שלושה חדשים עם שלילת זכויותיו הפוליטיות ובזה נסתיימה הקריירה הפוליטית שלו. „בהדי הוצא לקי כרבא”. במהפכת הבולשביסטית ברוסיה, באוקטובר 1917 נספו יחד עם הרשעים גם הרבה אנשים ישרים וטובים מתוך האריסטוקרטיה הרוסית, ואחד הישרים והטובים שבהם היה הנסיך אורוסוב. הוא לא ברח ממולדתו, ואחרי שאבדו כל בני משפחתו, ורכושו ירד לטמיון, מת גם הוא בעוני ובחוסר כל.

מראי מקומות

- (1) הנסיך ס. ד. אורוסוב: רשימות גוברנטור (ברוסית), עמ' 18. (2) שם, עמ' 83.
- 84, 185—187. (3) שם, עמ' 23. (4) ד"ר מ. סלוצקי: בימים עגומים (ברוסית). (5) רשימות גוברנטור עמ' 320. (6) שם, עמ' 320. (7) שם, עמ' 45. (8) שם, עמ' 44—45. (9) ד"ר לוי בן חיים כהן. רופא חירורג, עסקן ציוני חרוץ, חבר ועד הפועל הגדול. נולד בקישינב בשנת 1863.
- בשנת 1906 יצא לגור בארץ-ישראל ועסק כאן בריפוי חולים. נפטר בשנת 1908 בשווייץ.
- כשיצא הד"ר ברנשטיין כאן אחרי הפוגרום בשנת 1903 לגור בחרקוב, מילא הד"ר ל. כהן את תפקידו כראש המרכז הציוני בקישינב. (10) רשימות גוברנטור, עמ' 100—102. (11) שם, 357—358.

הרב ד"ר מ. נורוק

גירוש היהודים מפלכי המערב ברוסיה במלחמת העולם הראשונה

זכרונות

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה היו יהודי רוסיה נתונים במצב יאוש. היהודים היו צפופים בתחום המושב ונתונים להגבלות גם בתוכו. ההקלות שניתנו לאזרחי רוסיה בכלל משנת 1905, לאחר שמגשר אוקטובר העניק זכות בחירה לדומה והיהודים לא הוצאו מכלל המצביעים, לא שינו את המצב הרע של היהודים, משום שהממשלה הקפידה ביתר עוז על ההגבלות הקיימות.

במלחמת העולם הראשונה נתחברה רוסיה הצארית עם המעצמות הדמוֹרִקרטיות האירופאיות הגדולות אנגליה וצרפת, ואחרי כן גם עם ארצות הברית, על ידי כך קמה בלב יהודי רוסיה תקווה שסוף סוף תגיע גם רוסיה למשטר דמוקרטי והיהודים יזכו לשוויון זכויות. היה גם סיכוי, שחלק מגאליציה יסופח לרוסיה ומניו היהודים הרוסים יגיע ליותר משבעה מיליון. היהודים היו אחוזי התלהבות והיו מוכנים מקרב לב להקריב קרבנות לשם נצחון רוסיה ובעלות בריתה. ודוקא באותו מצב רוח פגע ביהודים כרעם ביום בהיר הצו האכזרי והמעליב, כי בכל מקום שהחזית מתקרבת למקומות מושב היהודים עליהם לעזוב תוך 24 שעות את מושבם. כל היהודים הוכרו רשמית כמרגלים ובוגדים.

הצו ניתן על ידי המפקד הראשי של הצבא הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ, דודו של הצאר האחרון, ועל ידי ראש המטה שלו יאנושקביץ, פולני שהתבולל ברוסיה. שניהם היו שונאי ישראל. המצב בחזית היה קטלני. רוסיה נחלה מפלה אחרי מפלה. הצבא היה רקוב. השחיתות היתה רבה. מיניסטר המלחמה הגנרל סוחומלינוב עשה במלחמה עסקים לעצמו, ובחוגים דמוקרטיים ראו בו אפילו בוגד. וכאן מצא הצבא את היהודי כשעיר לעזאזל.

הצו פגע בכל יהודי פלכי קורלאנד וקובנה וחלק מפולין. שר הפלך הקורלאנדי נאבוקוב (אחיו של המנהיג הידוע של הקאדטים) קיבל את הצו באפריל שנת 1915. הייתי בימים ההם רב ראשי של מיטוי (קורלאנד). הוא יעץ לי לפנות למפקד החזית לקבל ארכה ליציאה בשבוע. הגנרל, שהיה צורר היהודים, אמר לי: „מזמן הגיעה השעה לגרש אתכם“. עניתי לו, שמספר החיילים היהודים בצבא הרוסי גדול יותר מכל הצבא הבלגי, הסרבי והמונטנגרי גם יחד ושיש להכיר מבחינה אובייקטיבית בגבורת החיילים היהודים. „אם אתם מגרשים את משפחותיהם, הרי אתם גוטלים מהם את האומץ וההתלהבות. ההיסטוריה לא תסלת לכם זאת“.

הגנרל שתיק, אבל נתן ארכה לשבוע. מיד הברקתי מברק לקיסר, לראש הממשלה ולמיניסטר הפנים. לאחר זמן, כשכבר עזבתי את קורלאנד, קיבלתי תשובה

מלשכת הקיסר, ש"בקשתי הופנתה למקום הדרוש". התחלתי לדאוג למגורשים. עד היום עומדת לפני תמונת הזוועה. בכמה עיירות היו זקנים שמעולם לא יצאו ממקום מולדתם. זוכר אני יהודי בן 88, שהיה משותק, ובנו, אחד הציונים הראשונים, לא יכול היה להוציא אותו. הבאתי את הזקן לבית חולים ועדיין מצלצלות באוזני דברי הבכי שלו: "מי יביא אותי לקבר ישראל כשלא יהיו כאן יהודים?" שר השוטרים מארקאטון בא להודיעני בשם הצבא, שאני יכול להשאיר כצנזור למכתבי החיילים היהודיים. שאלתי אם זהו צו או שרוצים לעשות לי חסד. הוא הודה, שרוצים לנהוג בי מידת יוצא מן הכלל משום שסידרתי בבית החולים היהודי החדש מדור ממדרגה ראשונה לחיילים פצועים. דחיתי את החסד והכרזתי, שאני יוצא לגולה ביחד עם אחי.

הייתי היהודי האחרון שעזב את מיטוי. לפני כן ביקשתי את שר הפלך נאבוקוב ואת סגנו קאנשין שידאגו שלא יחוללו בתי הכנסת ובית הקברות. מול בית הקברות היהודי היה בית קברות לוטראני לגרמנים. מסרתי לשומר הגרמני סכום שישגיח על בית הקברות היהודי, ואם יקרה משהו יודיע מיד לשר הפלך. באחד במאי 1915 באתי למוסקבה ומצאתי שם מברק מאת שר הפלך, שהיהודים היושבים במקומות ממזרח לדווינה יכולים להשאיר במקומם. כן קבלתי מברק מאת העסקנים היהודים הידועים גרוזנברג וסליוזברג שאבוא מיד לפטרבורג. ביום 3 במאי נתכנסה בדירתו של גרוזנברג מועצת עסקנים והוחלט לשלוח משלחת לראש הממשלה גורמיקין ולמיניסטר הפנים מאקלאקוב, ושאני אהיה בראש המשלחת. מאקלאקוב היה אחיו של מנהיג הקאדטים המפורסם מאקלאקוב, אחד המגינים במשפט בייליס. ביום רביעי במאי היינו אצל גורמיקין. הציג אותנו ציר הדומה היהודי גורביץ'. היה אתנו גם יושב ראש קהילת פטרוגרד מרק וורשבסקי, גיסו של פוליאקוב, טפוס של המתבוללים היהודים ברוסיה.

טענתי שהעלילה החדשה שהיהודים הם מרגלים היא גרועה מעלילת דם. "בימי משפט בייליס — אמרתי, טענתם, שלא כל היהודים זקוקים לדעתכם לדם נוצרים לצורך דתי, אלא יש כת קטנה העושה זאת. ואילו עכשיו אתם טוענים שכל היהודים ללא יוצא מן הכלל הם מרגלים". הדגשתי את היחס האכזרי לבני אדם המוכרחים לעזוב את בתיהם שבהם ישבו אבותיהם ואבות אבותיהם מאות בשנים. סיפרתי על הזקן, ששאל בדמעות מי יביא אותו לקבר ישראל.

וורשבסקי נזדעזע כששמע את דברי המהפכניים (כפי שהגדיר אותם אחרי כן) ומשך אותי כמה פעמים בשרוולי. עשיתי עצמי כבלתי מרגיש והוספתי לדבר לפי מצפוני. הזכרתי מעשה באם יהודיה, שבאה לפטרוגרד לבקר בבית חולים את בנה היחיד שהצטיין בגבורתו ושתי רגליו נקטעו, ואת האם הזאת גירשו מיד מפטרוגרד משום שלא היתה לה שם זכות ישיבה.

ראש הממשלה גורמיקין שמע אותי בשקט וענה, שכל הגזירה היא מטעם השלטון הצבאי ולא התיעצו אתו כלל. הוא מודה שהעלילה גרועה מעלילת דם. הוא מסכים שנעשה עוול ליהודים. הוא ינסה לעשות מה שיוכל, אבל הוא מבקש שנאמין לו שאין לו סמכות בשאלה זאת. בנוגע לאם היהודיה הוא מצטער מאד, ודאי זוהי אי הבנה.

כשיצאנו מעל פני ראש הממשלה בא אלי וורשבסקי בטענה, כיצד יכולתי אני הצעיר לדבר ככה עם ראש ממשלת רוסיה. הרי יכול הוא חלילה וחס לחשוב שכל היהודים הם מהפכנים. יתר חברי המשלחת לגלגו על וורשבסקי וניסו להוכיח לו, שדוקא ההופעה האמיצה והגאה עשתה רושם על ראש הממשלה. כשמסרנו

אותו ערב ד"ח לעסקנים ווינאוור, גרונברג, סליוברג, שפטל ואחרים, הביעו כולם את שביעות רצונם להופעתו.

למחרת בקרנו אצל מיניסטר הפנים מאקלאקוב. שם חזר אותו הדבר. גם הוא טען שלא נשאל. כדוגמה סיפר לי שהוא לא ידע, כי הגנרל קורלוב נתמנה לשר כל פלכי הבאלטיקום. אותו קורלוב היה לשעבר שר פלך מינסק ונתפרסם בפוגרום שערך שם. אחרי כן היה סגן מיניסטר הפנים וראש המשטרה. האמנתי למאקלאקוב, שבאמת נעלב, שהצבא התעלם ממנו. בנוגע להערתי על הרושם על דעת הקהל סיפר מאקלאקוב, שאמנם מיניסטר החוץ סאזונוב אמר לו, שגירוש היהודים פגע באהדה לרוסיה. אף הוא הבטיח לנסות את הכל.

בשעה שישב וורשבסקי אתנו אצל מיניסטר הפנים נערך חיפוש חמור בדירתו. חיפשו טלפונים חשאים המוסרים כביכול ידיעות צבאיות לאויב. וורשבסקי גר לא רחוק מבית הכנסת הגדול ברחוב אלאיא מאסטערסקאיא והוא היה יו"ר הנהלת בית הכנסת, ושרות הריגול הרוסי החכם דרש סמיכות פרשיות. ב־8 במאי ביקר אצלי וסיפר לי בדמעות בעיניו על העלבון שנגרם לו. הוא סיפר בגאווה, שרק לפני ימים אחדים השתתף בישיבת הועד מטעם בת המלכה טאטיאנה לעזרת פליטים וקרבת המלחמה, ובת המלכה בכבודה ובעצמה ישבה בראש. השתתפו גם המלכה ויתר בנותיה והוא, וורשבסקי, זכה לכבוד הגדול לנשק את ידיהן, ועכשיו חושדים אותו בבגידה. הוא רץ לשר העיר לשפוך את לבו, והלה אמר לו שהצבא עושה מה שהוא עושה על דעת עצמו וגורם אי נעימות גם לשלטון האזרחי.

אולם מעכשיו, אמר לי, הוא מתחיל להבין אותי...

ב־10 במאי צלצל אלי ווינאוור, שלא אחזור למוסקבה משום שעומדת להתכנס ועידה גדולה של ועדי העזרה לפליטים ואחרי כן מעצת חשובה. הוועידה נפתחה ב־14 במאי באולם הגדול של מושב הזקנים היהודי. השתתפו עסקנים מכל קצווי רוסיה: כלכלנים, משכילים, פועלים, רבנים. ברוב הישיבות ישב ראש וורשבסקי. הויכוחים היו ברוסית, אבל כשקיבל יעקב לשצ'ינסקי את רשות הדיבור התחיל לדבר אידיש. וורשבסקי התרסה, קפץ ממקומו והכריז שלא יתיר לדבר „בשפה כזאת". פרצה מהומה. חלק גדול מן הנאספים היה על צד לשצ'ינסקי ואני בתוכם. וורשבסקי טען, שאידיש מוזיקה לנו בחוגים הגבוהים משום שהיא דומה לגרמנית, שפת האויב. חלק הצירים נבהל מנימוק זה והסכים לוורשבסקי.

בליל שבת ב־15 במאי נערכה מועצת מדינית חשובה. משה (אקימוביץ) גינזבורג מפורט ארתור הזמין אותנו כביכול לכוס תה. גינזבורג היה קבלן עשיר לצבא ולצי בימי מלחמת רוסיה ויאפאן והיו לו יחסים טובים מאד עם האדמיראל אלכסייב ועם כמה גדולי הצבא והוא עשה רבות לטובת היהודים ואף נדב הרבה לצרכי היהודים. הוא שבנה והחזיק את מושב הזקנים בפטרוגרד. לפי יזמתו צריך הייתי לנסוע ביחד עם ידידי הרב רובינשטיין המנוח מוילנה למפקדה הראשית של המצביא הראשי של החזית הצפונית מערבית הגנרל אלכסייב שעל פי הצו שלו גורשו היהודים. המתווך היה הבנקאי הילמן מסמולנסק, ששם היה הגנרל מפקד לפני המלחמה והיה ידידו של הילמן. הנסיעה לא יצאה לפועל משום שבינתיים כבשו הגרמנים את המקומות והיהודים לא יכלו לחזור גם אילו הרשו להם. הישיבה נמשכה עד 6 בבוקר בשבת. השתתפו סלתה ושמנה של היהדות הרוסית. בראש יושב ווינאוור, סג יו"ר המפלגה הקאדטית.

ווינאוור סיפר לי פעם, שברעידת המפלגה נידונה שאלת גירוש היהודים וקם

מאקלאקוב, אחיו של מיניסטר הפנים, וניסה ללמד סניגוריה משונה על היהודים. הוא אמר, שאילו גם עזרו יהודים אחדים לגרמנים, הרי זה מובן מחמת הלחץ על היהודים על ידי חוסר הזכויות. ווינאבר קפץ וצעק: „הזכות היחידה שמיטב הרוסים נותנים לנו היא הזכות להיות מנוולים“. מאקלאקוב ביקש סליחה והודה, שהסניגוריה שלו לא היתה מוצלחת.

בישיבת ליל שבת האמורה נידונה השאלה היחידה על החזרת הפליטים לבתיהם בתנאי שיותנו בני תערובות. בשאלה זאת דנתי גם בריגה, ששם היה חלק המשכילים והעשירים בעד התנאי הזה. האוירה היתה מאד מתוחה. האגף הדמוקרטי התנגד בכל תוקף. לעומת זאת נשמעו קולות מצד האגף הימני שכדאי להסכים כדי להציל מאות אלפי יהודים ואת המוסדות החשובים ביותר.

באותה ישיבה יצאתי נגד מתן בני תערובות. אמרתי שאויבינו יכולים לקחת מאתנו הכל אבל לא את הכבוד והגאות. אם נסכים לתת בני תערובות, הרי אנו מודים בעקיפין באפשרות שיש בינינו מרגלים ובוגדים וזהו חילול השם, ובמקום שיש חילול השם יהרג ולא יעבור. מתחתי גם ביקורת על היהודים העשירים היושבים רחוק מהחזית בחווילותיהם המפוארות והם רוצים לקבוע גורלם של דלת העם בעיירות. הצעתי בפירוש לדחות את ההצעה המעליבה של הצבא.

כשסיימתי ניגש אלי גרוזנברג, חיבקנים ונשק לי במצחי ואמר: „ידידי הצעיר, הצלת היום את כבוד היהדות הדתית“. הוא רמוז בזה על כך, שחלק החוגים הדתיים התייחס בחיוב לשאלה.

אגב בישיבה סופר שהרב הגאון מוילנה ר' חיים עוזר גרודזנסקי אף הוא התנגד למתן בני תערובות. מלך הסוכר המפורסם לב ברודסקי מקיוב ניגש אלי ואמר שצדקתי.

ברוב דעות מכריע דחינו אותו לילה את ההצעה. אני רוצה עוד להזכיר את הנאום הנפלא של גרוזנברג ואת ההופעה החריפה של עורך הדין שמשון רוזנבוים, שהיה אחרי כן נשיא המועצה הלאומית היהודית בליטא וקונסול ליטאי בתל-אביב. עזבתי את הישיבה ב־6 בבוקר. היה זה אחד מן הלילות הלבנים בפטרבורג כשכל הלילה שורר אור. היתה לי דרך ארוכה מן וואסיליוסקי אוסטרוב עד זאגורודני פרוספקט. הלכתי ביחד עם הרב הידוע מוויטבסק שמריה מזאליה שהיה מקורב לאדמו"ר מלובאביץ והוא אמר לי שקידשתי את השם.

לפני זמן מה קראתי ב„דבר“ על הזכרונות של הכומר שאבלסקי שיצא בהוצאת הספרים הרוסית „צ'וב“ בניו-יורק. כאחד מאלה שהיתה להם שייכות למאבק על הכבוד היהודי בימי אותו הגירוש הצארי האכזרי. עלי להדגיש: א. המסקנות של הכומר הן המסקנות הידועות של המאה השחורה הרוסית ומתוות זיוף היסטורי, בניגוד גמור לעמדת הדמוקרטיה הרוסית כולה. ב. נכון שהרב דמוסקבה יעקב מזא"ה ביקר אצל שאבלסקי בבאראנוביץ, ששם היתה המפקדה של הצבא ושאבלסקי היה הכומר הראשי של הצבא. הרב סיפר לי שהכומר לא גילה שום רצון להתערב לטובת היהודים המגורשים. הרב אמר לי, שהכומר הוא צורר היהודים.

פניתי באותם הימים לסופרים הרוסים המפורסמים מקסים גורקי, ליאוניד אנדרייב, סולוגוב, פרופ' מאנואילוב (רקטור של האוניברסיטה במוסקבה ועורך „רוסקיה וודומוסטי“), פרופ' מיליוקוב (יו"ר המפלגה הקאדטית ועורך העתון „רץ“), לנשיא הדומא רודיאנקו ואחרים. כשתיארתי בפני אנדרייב את מראה המגורשים פרץ בבכי. טובי העם הרוסי יצאו במחאה חריפה נגד הגירוש, למרות

מצב המלחמה החמור. הם גם פרסמו קובץ בשם „שציט“ (מגן), שבו השתתפו גדולי המדע והספרות והאמנות והכלכלה והמדיניות. הספר לא בא כסניגוריה ליהודים אלא ככתב אשמה נגד רודפי היהודים. בחלק הבילטריסטי עשה רושם רב סיפור כיצד נפגשת פלוגת הצבא הרוסי לסיור עם פלוגת סיור של האויב שני הצדדים יורים זה אל זה וכשהפצוץ למוות מספיק לקרוא לפני מותו „שמע ישראל“ שומע זאת היהודי מן הצד השני שהרג אותו והוא יוצא מדעתו שהרג את בן עמו. היה בסיפור זה גם משום ציונות.

למגורשים הקצו מלכתחילה חמישה פלכים ברוסיה הפנימית: וורנוב, טאמבוב, פנזה, קרים ויקטרינוסלאב. היה הכרח בדבר משום שחלק גדול בתוכם המושב היה כבוש בידי הגרמנים.

מענין למסור את דעתו של הקיסר האחרון ניקולאי השני על הגירוש. ביוני שנת 1915 ביקר אצלו ראש האצילים של קורלאנד הגראף רייטרן-נולנק. הגראף הבטיח לי לגנוע בשאלת הגירוש. כשחזר לפטרוגרד ביקש בדרכו בריגה מאת מכיר שיוודע איפה אני נמצא משום שיש לו מה למסור לי. כשנודע לי הדבר כבר היה במיטוי והחלטתי לנסוע אליו. הדבר לא היה פשוט. אסור היה ליהודי לבוא לעיר זאת. העסקנים היהודים יעצו לי לא לנסוע, אבל אני טענתי שחובתי לנסוע וכך עשיתי. כשבאתי נודע לי שהוא בבית האצילים ואני הייתי זקוק לרשיון מיוחד כדי להכנס לשם. הוכרחתי בינתיים ללון שלא כחוק. ראיתי את התנזות היהודיות בעיר חסומות בקרשים ובברזל. מראיתם היתה כמצבות: „כאן היה חי יהודי“.

סוף סוף הגעתי לרוזן והוא סיפר לי, שדרש ביקור אצל הקיסר כדי להתאונן על רדיפת הגרמנים הבאלטיים, שהעתון הימני „נבויה וורמיה“ האשים אותם בבגידה כשם שהאשימו את היהודים. הרוזן הזכיר לקיסר, כי הכיר את נאמנותם של האצילים הבאלטיים. כשביקר בשנת 1913 בריגה בשעת יובל 300 שנה לשושלת. תוך כדי שיחה נגע הרוזן גם בשאלת היהודים המגורשים. הרוזן היה בעל העיירה הליטאית לאיזבה על גבול קורלאנד והוא אמר לקיסר: „מי שראה את תמונת הזרועה של היהודים המגורשים לא ישכח זאת לעולם“. על כך ענה הקיסר, שמאקלאקוב כבר סיפר לו על דבר המשלחת שלנו וזהו באמת דבר נורא. הוא מאמין שהגירוש יבוטל „ואולי כבר בוטל“.

חזרתי מיד לפטרוגרד והמנהיגים היהודים שמחו מאד לידיעה. ואמנם עמד להחזיר את המגורשים לאחר לקיחת בני תערובות. אבל בינתיים לא היה לאן לשוב משום שהגרמנים כבשו את כל המקומות. לא עברו ימים מועטים ומאקלאקוב פוטר ובמקומו נתמנה למיניסטר הפנים שצ'רבאטוב וכל המדיניות נשתנתה לטובה.

הליברלים הרוסים במאה ה-19 ושאלת היהודים

1. פ. פ. דיימירוב — הנסיך סאן דונאטו על בעית „תחום המושב“

נציגי הליברלים הרוסים, עסקניהם וסופריהם, פרט לבוודים, גילו יחס של זרות לצרכי היהודים ולמצבם וכאמור, החזיקו ברובם אף במשפטים הקדומים לגבי העם היהודי, שהיו מקובלים בחוגי ממשלת הצאר ובציבוריות הריאקציונית והשמרנית. אולם השקפותיהם הפוליטיות הכלליות וגישתם הליברלית לענינים המדיניים והציבוריים חייבו אותם להתנגד לרדיפת היהודים ולחוקי ההגבלה כלפיהם. לכן, על אף אדישותם וזרותם לגורלם המר ולמצבם ללא נשוא של יהודי רוסיה ולמרות אירצונם לעסוק בשאלת היהודים, היו נאלצים לתת דעתם על בעיה כאובה ומסובכת זו, שכן שלובה ושזורה היתה בפוליטיקה הכללית של הממלכה ולא ירדה מעל הפרק של החיים המדיניים והציבוריים.

בין הדורשים את ביטולם של חוקי ההגבלה כלפי היהודים, מבחינה כללית, ממלכתית-רוסית, היו גם כמה אישים שלא ממחנה הליברלים. אולם מכיוון שגילו לגבי שאלת היהודים גישה בדומה לזו של הליברלים, ניתן לצרף גם אותם לסוג האנשים הרוסים, התומכים באמנסיפציה היהודית. כאחד מאלה נזכיר כאן את פאול פאולוביץ' דיימירוב, הידוע גם בתוארו — הנסיך סאן דונאטו. בעצם, לא היה בן מעמד האצילים מבטן ומלידה, אלא ממשפחת תעשיינים עשירים, שמוצאם מקרב אכרי סיביר, מקום שם עסקו אבות אבותיו בניצול מכרות ובהפקת מחצבים עוד בימי הצאר פיוטר הגדול. את התואר נסיך סאן-דונאטו רכש לו אחד מקודמיו שבמשפחת דיימירוב, יחד עם חלקת-אדמה, בעלת תואר זה שקנה באיטליה.¹

דיימירוב היה אחד החברים של „הועדה העליונה לבדיקת החוקים הקיימים בדבר היהודים“, שהיתה ידועה גם בכינויה המקוצר „ועדת פאלן“, על שמו של יושב ראש הועדה, הגראף פאלן. ועדה זו הוקמה בפקודתו של הצאר אלכסנדר השלישי, מ־4 בפברואר 1883, לאחר נחשול הפרעות בדרום-רוסיה ולאחר הוצאת חוקי איגנאטיב — „התקנות לפי שעה“ (3 במאי 1882), שהגבילו את זכויות היהודים עוד יותר וצימצמו את „תחום המושב“ עד למינימום בהטילם איסור על היהודים לשבת בכפרים, אף בתוך חמישה עשר הפלכים של ה„תחום“.

בידוע, הגיעה „הועדה העליונה“, לאחר עבודה של חמש שנים, למסקנות, שהיו לטובת היהודים. חברי הועדה היו, אמנם, בעלי דעות שמרניות, אבל מתוך חקירה רצינית ומעמיקה של הבעיה, הגיעו ברובם המכריע למסקנה, כי האינטרסים הכלליים של ממלכת רוסיה דורשים את ביטולם „הזהיר וההדרגתי“ של חוקי

¹ Дневник Суворина, Москва—Петроград 1923. стр. 382, примечаное.

ההגבלה לגבי היהודים, כדי בדרך זו להחיש את התמזגותם עם האוכלוסיה הכללית, ה"שרשית" של המדינה. בזה לא היה, איפוא, כל הבדל בין גישתם של חברי הועדה לבין זו של הליברלים המובהקים. היתה זאת דעתם של רוב חברי הועדה, יחד עם היושב ראש שלה הגראף פאלן, בעוד שהמיעוט היה בעד המשכת הפוליטיקה של נגישות והגבלות. לבסוף, בשנת 1888, הצטרף אלכסנדר השלישי לדעת המיעוט ובזה הכריע את הכף לרעת היהודים, והתקנות ה"זמניות" משנת 1882 הוסיפו להציק ליהודי רוסיה עד מיגורה של האבטוקרטיה ומפלתו של בית רומאנוב ב־1917. בשנות ה־70 למאה שעברה שימש פ. דיימیدוב יועץ במנהלה של פלך פודוליה ואחר כך היה ראש העיר בקיוב. כהונות אלה איפשרו לו להכיר מקרוב את הווי היהודים ותנאי חייהם. בתור איש בקי בענין, חיבר דיימידוב תזכיר מפורט בשאלת היהודים והגישו ל"ועדת פאלן", בה פעל כאחד מחבריה. תזכיר זה נדפס במלואו ופורסם בעתון הליברלי "גובוסטי" והועתק אחרי כן בעתונות היהודית־הרוסית.²

בדברו על פרעות שנות ה־80, שהתחוללו בדרום־רוסיה, מביע המחבר דעה, שהיתה רווחת ומקובלת הן בחוגים הרשמיים והן בציבוריות הרוסית על גווניה וזרמיה השונים — השמרנים והליברלים כאחד, כלומר, שהפוגרומים פרצו, כביכול, בגלל סיבות כלכליות. ה"אכספלוואטציה" היהודית המפורסמת — היא שגרמה לכך בעיקר. עם זאת אין בעל התזכיר נוטה להאשים את היהודים במעשי ניצול ובפעולה כלכלית מזיקה, מתוך כוונה תחילה או מתוך רצון שבהכרה להרע לאוכלוסיה הנוצרית, לשם רדיפת בצע; אלא שמצבם הירוד של היהודים ועוניים הגדול, ללא גבול וללא מוצא, מביאים אותם לידי כך, שאין הם בוחלים בשום אמצעים, וכל הדרכים כשרות בעיניהם למען מלחמתם על קיומם העלוב על כן משוכנע הוא, כי שום אמצעי־לחץ ושום רדיפות ונגישות נגד היהודים לא יסירו את התנאים הבלתי נורמליים, הדוחפים אותם למעשי ניצול כלפי האוכלוסיה הנוצרית. כדי לשנות את המצב הזה, הבלתי רצוי והמזיק, צריך, איפוא, קודם כל להוציא את היהודים ממיטת־הסדום של "תחום המושב" ולהעניק להם זכות ישיבה בכל רחבי רוסיה וכן להשוותם בזכויותיהם לשאר האוכלוסיה. הרגשות של בוז ושנאה, השוררים בקרב העם הרוסי כלפי היהודים, ניוונים, בין השאר, גם ממשפטים קדומים, שגמסרו במשך מאות בשנים מדור לדור, מאבות לבנים. שלילת הזכויות מאת היהודים והעמדתם במצב נמוך יותר לגבי שאר אזרחי המדינה רק מחזקות ביתר עוז את המשפטים הקדומים האלה. לעומת זאת תחיש השוואת היהודים בזכויותיהם, באופן יעיל ביותר, את תהליך טמיעתם, הם יצאו מהתבדלותם ויתקרבו אל האוכלוסיה הכללית. רוספיקציה אמיתית של היהודים, שהיא ורק היא עשויה לפתור את שאלתם, תושג לא על ידי הגבלת זכויותיהם, אלא, להפך, על ידי מתן זכויות שוות להם. בדרך זו ייהפכו היהודים מיסוד מזיק מחלט לגורם מועיל, מחייה ומרענן בחייה הכלכליים של המדינה. ביטול תחום המושב והסרת הגבלת זכויותיהם חשובים ונחוצים, איפוא, לרוסים לא פחות מאשר ליהודים עצמם.

העתונות האנטישמית והריאקציונית קידמה את תזכירו של דיימידוב

² П. П. Демидовъ, Князь Санъ—Донато, Нѣскольکو словъ о еврейскомъ вопросѣ "Новости" 1883 № 134.

והשוה: Недѣльная Хроника Восхода 1883 № 20

בהתנגדות חריפה ובאיבה גלויה. ביחוד קצף-רגו העתון של סובורין „נובויה ורמיה“³. לעומת זאת זכה התזכיר להערכה נלהבת בחוגי המשכילים היהודים ובבטאוניהם⁴. אלה קיבלו, כמעט ללא כל הסתייגות, את הנחותיו של דיימידוב, לרבות זו, שמתן שויון זכויות ליהודים יפתח לפנייהם את הדרך לרוסיפיקציה אמיתית, שהיא רצויה לפתרון השאלה היהודית⁵.

זמן קצר לאחר הגשת תזכירו ל„ועדת פאלן“, פרסם דיימידוב ספר בשם „שאלת היהודים ברוסיה“. ספר זה אינו אלא עיבוד מפורט יותר של התזכיר ומבוסס על חומר עובדתי רב. בעתונות היהודית-הרוסית מאותם הימים פורסמו כמה מאמרי-הערכה על הספר ועל אישיותו של המחבר⁶. הספר הופיע אחר כך גם בתרגומים אנגלי, צרפתי וגרמני⁷.

2. האחים גראדובסקי — שוחרי האמנסיפציה היהודית

כאחד משוחרי האמנסיפציה היהודית ברוסיה, מן הנאמנים והרציניים ביותר, ראוי לציון ניקולאי גראדובסקי (1829—1907), שפירסם מספר חיבורים ומחקרים על מצב היהודים ברוסיה. את דבריו כתב תוך מגמה בולטת, להוכיח כי רדיפת היהודים ושנאתם זרה לרוחו ומהותו של העם הרוסי. הוא טען, כי רוסיה ההיסטורית, במיוחד באישיותם של שליטיה המלוכניים וכוהני הדת שלה, גילתה תמיד יחס של סובלנות אל היהודים. ואשר לקביעת תחום המושב והאיסור על היהודים להתישב ולהתגורר בפלכים הפנימיים של רוסיה, הריהם ממוצא מאוחר יותר, כלומר, מהמאה ה-18. הוא הדין לגבי האנטישמיות, שאין היא, בדרך כלל, יצירה מקורית לאומית-היסטורית של העם הרוסי, אלא הובאה אליו מבחוץ, מן המערב. בשנת 1886, עת עבד בתור פקיד ממשלתי גבוה במיניסטרון הפיננסים, הגיש ניקולאי גראדובסקי תזכיר ל„ועדת פאלן“, שהכיל הצעה מנומקת על ביטול תחום המושב. את הנחותיו העיקריות עיבד אחר כך ביתר הרחבה בצורת מחקר היסטורי-משפטי בשם: „על תחום המושב, התהוותו וערכו הנוכחי מנקודת ההשקפה של איש רוסי“. את עבודתו זו פירסם נ. גראדובסקי בירחון „ווסחוד“ וחתם עליה בפסבדונים „רוסקי“, כלומר, רוסי⁸.

³ אגב, סובורין מעיר ביומנו, כי פ. פ. דיימידוב — הנסיך סאן-דונאטו מילא תפקיד ניכר ב„חבורה הקדושה“ (Свѣщенная Лружина) החשאית והריקציונית, שנוסדה בשעתה במטרה להגן על „אישיותו הקדושה“ של הצאר אלכסנדר השלישי מפני התנקשויותיהם של המהפכנים-הטרוריסטים, וראה: Дневник Суворина, стр. 16, 382.

לא ידוע לנו, מה מקור עדותו זו של סובורין. מאידך יש דעה מבוססת למדי, כי „החבורה הקדושה“ ידה היתה באירגון פרעות שנות ה-80 ובביצוען. על כן קשה להניח, שדיימידוב היה חבר באגודה ריאקציונית זו ונתן ידו לפוגרומים, שהרי דבר זה היה סותר את כל גישתו לשאלת היהודים ואת תוכן תזכירו ל„ועדת פאלן“, שהוא עצמו היה חבר בה.

⁴ Русский Еврей 1883 № 20, 21; Недѣльная Хроника Восхода 1833 № 20.

⁵ Недѣльная Хроника Восхода 1883 № 20 (המאמר הראשי).

⁶ Русский Еврей 1883 № 45; Восходъ (ירחון) 1884, 1.

⁷ Пережитое I, С. — Петербургъ 1908. Материалы для историческей библиографіи.

Русскій (Н. Д. Градо:окій), о чертѣ осѣдлости, о происхожденіи и современномъ значеніи этого установленія съ точки зрѣнія русскаго чело:вѣка, Восходъ 1889—1890,

לאחר סקירה היסטורית מקיפה על התהוות תחום המושב ברוסיה, תוך השוואה למצב היהודים בשאר ארצות בתקופות שונות, מביע המחבר את עמדתו השלילית המוחלטת ל"תחום" ואומר בין השאר:

"ישנן זכויות השייכות לכל אדם, ללא הבדל מעמד ומצב, כזכויות טבעיות, הנולדות עמו יחד. בשורת הזכויות הללו תפסה תמיד, ותופסת גם כיום, את המקום הראשון הזכות לישיבה ולתנועה חפשית בתוך המדינה. היחידים היוצאים מן הכלל במונח זה הם עד היום רק היהודים בלבד".⁹

ציינו לעיל, כי נ. גראדובסקי ביקש להוכיח, שאין האנטישמיות יצירה רוסית לאומית מקורית, אלא שחדרה היא לרוסיה מבחוץ. טענתו זו עוברת כחוט השני בכל מחקריו וכתביו בשאלת היהודים. את נימוקיו לכך מבאר הוא בצורה תמציתית ומרוכזת בסיכומים ובמסקנות שבספרו: "הזכויות המסחריות של היהודים ושאר זכויותיהם ברוסיה במהלך ההיסטורי של האמצעים התחיקתיים".¹⁰

הספר יצא לאור במהדורתו הראשונה בשנת 1885 וכעבור שנה (1886) הופיע במהדורה שניה מתוקנת ומושלמת. עם הופעתה של המהדורה הראשונה יצאו כנגד המחבר מבקרים מחוגי האנטישמיים, שהאשימוהו במשוא פנים כלפי היהודים ובמגמתיות לטובתם. בהקדמה למהדורה השניה עונה נ. גראדובסקי למבקרים ואומר, שדבריהם מעידים על כך, שדוקא הם נוקטים מגמתיות נגד היהודים, ואילו הנחותיו ומסקנותיו שלו בספרו הוא מבוססות על מסמכים ומקורות.¹¹

רוגזם של המבקרים האנטישמיים כלפי גראדובסקי היה כפול: קודם כל על עצם הדבר, שהוא לימד סניגוריה זכות על היהודים. אולם עוד יותר בערה חמתם בהם, כי לא יכלו לסלוח לו על שביקש ליטול את האופי הלאומי-הפטריוטי מן האנטישמיות הרוסית ולהציגה כ"תוצרת חוץ". אבל גראדובסקי לא נרתע מפני התקפות יריביו ומתנגדיו, שונאי ישראל, והוסיף להקיע את האנטישמיות כחזיון, שהוא זר לרוחו של העם הרוסי. על טענתו זו הוא חוזר גם בספרו המאוחר יותר, שהופיע בשנת 1891: "היחסים אל היהודים ברוסיה העתיקה והנוכחית".¹² שם אומר הוא, כי שנאת ישראל אין לה כל שרשים בעם הרוסי. האנטישמיות הובאה מז המערב, מגרמניה, והיא אינה אלא נטע זר על אדמת רוסיה. בעיקר מתווכח המחבר עם ג. אילובאיסקי, זה "ההיסטוריון המפוקפק והאנטישמי המובהק" (דובנוב), שהיה מתפאר בכך, כי היה הראשון, שהכניס בספרי ההיסטוריה של רוסיה מדור מיוחד על היהודים.¹³ וכן משיג גראדובסקי על דעותיו ונטיותיו האנטישמיות של ההיסטוריון הליברלי הרוסי-האוקראיני המפורסם ניקולאי קוסטומארוב.¹⁴ אגב, בשעתו נרדף קוסטומארוב על ידי שלטונות הצאר, בגלל דעותיו ופעולותיו האופוזיציוניות. מתוך גישתו הליברלית כללית דרש הוא, אמנם, ביטול חוקי ההגבלה לגבי היהודים

⁹ Восходъ 1889 № 1—2. стр. 53—54.

¹⁰ Н. Д. Градовскій, Торговля и другія права евреевъ въ Россіи въ историческомъ ходѣ законодательныхъ мѣръ. Часть I, второе изданіе С.—Петербургъ 1886. Предисловіе. стр. VII—IX; стр. 343—345.

¹² И. Д. Градовскій, Отношенія къ евреямъ въ древней и современной Руси, С.—Петербургъ 1891, Часть I, стр. 79 сл.

ומתן שוויון זכויות להם, אבל עם זאת גילה קוסטומארוב נטיות אנטישמיות בולטות, ואף הגן על הדעה הנפסדת, שהיהודים משתמשים בדם נוצרים לצרכי פולחנם הדתי. בשתי הזדמנויות תמך ההיסטוריון הליברלי במשפט קדום זה: בימי עלילות הדם בסאראטוב (1853) ובקוטאיש (1879).

יכוח יסודי ומפורט מנהל גראדובסקי עם הסופר, הנסיך ניקולאי גוליצין. בספרו „תולדות התחיקה הרוסית על היהודים“ מבקש הלה להוכיח, כי הגבלת זכויותיהם של היהודים חיונית והכרחית היא בשביל רוסיה, ואין לבטל את תחום המושב. בניגוד לגראדובסקי טוען הוא, כי שנאת היהודים וההתנגדות להם טבעית היא לרוסיה ולעמה, ומצבם המשפטי של היהודים ברוסיה מבוסס על יסודות דתיים ולאומיים-פוליטיים. את טענתו של גראדובסקי, כי ייקאטרינה הגדולה גילתה יחס סובלני וליברלי אל היהודים, סותר גוליצין באמרו, כי אין מביאים ראיה מייקאטרינה; שכן מה שעשתה למען היהודים לא עשתה אלא כמעשה חסד אישי, באשר הקיסרית היתה, בדרך כלל, מושפעת מן הצרפתי ולטר, זה הוגה-הדעות מהמאה ה-18, שהיה, אמנם, חזק בשכלו, אבל מחוסר רגשות נוצריים.¹⁵

אכזבה רבה נחל ניקולאי גראדובסקי מזה, שגם סופרים יהודים רבים הושפעו מדעותיהם של הסופרים האנטישמיים והביעו הסכמתם לדעה, כי העם הרוסי תמיד היה חדור שנאת ישראל.¹⁶

לא מעניננו כאן לעסוק בבעיה, מי צדק יותר בהערכת יחסו הלאומי-ההיסטורי של העם הרוסי אל היהודים: נ. גראדובסקי או מבקריו ממחנה האנטי-שמי. רק געיר, דרך אגב, כי העובדות ההיסטוריות אינן מחזקות את גירסתו האופטימית של גראדובסקי. מכל מקום, אין להטיל ספק בכך, שהוא כתב את דבריו תוך כנות ובנאמנות. בכתביו ובמחקריו בשאלת היהודים ובפעולתו הציבורית למענם שאף הוא לתרום את תרומתו לתיקון העוול המשווע לגבי עם שלם, הנרדף על לא און בכפו, ועם זאת ביקש גם להסיר חרפה מעל עמו הוא, הרודף את היהודים ומקפח את זכויותיהם.

קרוב לרוחו של ניקולאי גראדובסקי היה בהשקפותיו ובדעותיו בשאלת היהודים גם אחיו אלכסנדר גראדובסקי (1841—1889), מלומד מפורסם ופובליציסט, פרופסור למשפטים ולתורת המדינה. הוא הטיף לאמנסיפציה של היהודים במחקריו בתורת המשפטים והמדינה וכן בהרצאותיו לסטודנטים באוניברסיטה. הוא היה אומר: היהודים הם העם העני ביותר ברוסיה. את טענותיהם של האנטישמיים והליברלים כאחד על ה„אכספלאטאציה“ היהודית דחה הוא כחסרות שחר. הוא גם סתר את ההאשמה, שהיו טופלים על היהודים, שאין הם רוצים, כביכול, לעסוק בעבודת אדמה, בו בזמן שמרחיקים אותם בעל כרחם מחיי הכפר ומן החקלאות. הוא טען, כמו אחיו, שהאנטישמיות זרה לרוח העם הרוסי, וחוקי ההגבלה נגד היהודים אינם אלא „פרי פעולתן של ממשלה זו או אחרת בממלכת רוסיה“. גישתו של אלכסנדר גראדובסקי לשאלת היהודים נבעה מהשקפותיו הכלליות על זכויות האדם.¹⁷

הננו רואים, איפוא, כי אלכסנדר גראדובסקי הדגיש במיוחד את הגורם של האנטישמיות הממשלתית ברוסיה, אף כי עשה זאת בזהירות רבה, מטעמים מובנים,

¹⁵ שם ע' 183 והלאה.

¹⁶ שם ע"ע 189—190.

¹⁷ Изъ лекцій по государственному праву профессора А. Д. Градовскаго, Недѣльная Хроника Восхода 1885 № 6.

בשים לב ללחץ הצנזורה. ואשר לגירסתו על „רוח העם הרוסי“, שהאנטישמיות זרה לו, הרי טעה בזה. כמו אחיו ניקולאי גראדובסקי, שהרי האנטישמיות הרשמית של „ממשלה זו או אחרת“ (כאן נוקט הוא לשון נקיה) נשענה ברוסיה, ללא ספק, על מסורת-האיבה, המושרשת עמוק בקרב המוני העם הרוסי, זו המסורת הישנה-נושנה של יחס עוין אל היהודים: מסורת „של משפטים קדומים וקנאות דתית, של שנאת זרים וקנאת-מתחרים, של הרגלי זילזול ושל דיקדוקי חשדנות. מסורת איבה זו חודשה פעם בפעם, ביחוד בימי מהומות ומבוכות, כשהיהודים שימשו שעיר לעזאזל, לתלות בהם את חטאות הציבור וראשיו, והיה גם נוח — ולעתים גם צורך — להשתמש בחידוש ה„מסורת הישנה“ של איבה כבאמצעי יעיל ובדוק להצדקתן של גזרות חדשות“.¹⁸

נכונות הגיתוח הזה (של הפרופ' ב. צ. דינור) מתאשרת גם על ידי מאורעות של ימינו ברוסיה הסובייטית וביחסם של השלטונות שם אל היהודים ואל השאלה היהודית בכלל. אכן, צדק שמעון דובנוב בדבריו, שאמרם בעיצומה של המהפכה הרוסית הראשונה (1905): „אל תבטחו בעמלק, גם בעמלק הממשלתי, גם בעממי, מפני שרוסיה הישנה עתידה להתגלות ברוסיה החדשה!“¹⁹

מתוך שיתוף השם, אף כי ללא קשר למשפחת שני האחים גראדובסקי, נזכיר גם את הסופר-הפובליציסטן גריגורי קונסטנטינוביץ' גראדובסקי, שנמנה אף הוא עם ידידי היהודים, מליציהם וסניגוריהם הנאמנים. בשבועון היהודי-הרוסי „ווסחוד“ נתפרסם מאמרו, במספר המשכים, בשאלת היהודים. על המאמר הוא חתם בפבדונים „רוסקי פובליציסט“, כלומר, פובליציסטן רוסי.²⁰ את מאמרו הכתיר המחבר בלשון סגי נהור בשם — „להגנת הרוסים“. הוא „מגן“ במאמרו זה על העם הרוסי ועל ממלכת רוסיה, שמפסידים מהפוגרומים „לא פחות, אם לא יותר — מאשר היהודים“. רדיפות היהודים והפרעות בהם מכניסות בקרב העם הרוסי דמורליזציה, האוכלת בכל פה כל חלקה טובה בתוכו. בעל המאמר סותר, בין השאר, את טענה תיהם של ה„ידופובים“ המאשימים את היהודים בהשתמשות מעבודת הצבא. הוא אומר, כי איש אינו רשאי לדרוש פטריוטיות ומסירות ל„מולדת“ מבני אדם, שהם משוללים זכויות אנושיות ואזרחיות אלמנטריות, ושאינן המולדת אם להם, אלא אם חורגת. אף על פי כן יודע גראדובסקי לספר מפי מפקדי צבא רוסיים גבוהים על מעשי גבורה ומסירות נפש של חיילים יהודים, שלחמו בשורות הצבא הרוסי נגד תורכיה בשנות ה-70, למען שחרורם של העמים הסלאביים.

רדיפת היהודים — מוסיף הסופר — משפילה את כבודם הלאומי של הרוסים; על כן שאלת היהודים ברוסיה היא קודם כל שאלה רוסית.

מאמרו זה של גריגורי גראדובסקי עורר תגובה מצד חייל יהודי משוחרר, שניאור שמו, שהשתתף במלחמת רוסיה-תורכיה, הצטיין בקרבות והגיע לדרגת סרז'נט.²¹ במכתב למערכת מעיר הסרז'נט המשוחרר שניאור, כי מדבריו וממסקנותיו

¹⁸ ב. צ. דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשט"ו, ע' 35.

¹⁹ שמעון דובנוב, מכתבים על היהדות הישנה והחדשה. הוצאת „החוקר“ על יד „דביר“. תל-אביב תרצ"ז ע' 115.

²⁰ Русский публицист (Г. К. Градовский), Въ защиту русских-Иедѣльная Хроника Восхода 1784 № № 13, 14, 15.

Письмо въ редакцію отставного унтер-офицера И Шнеура, Нѣдельная Хроника Восхода 1884 № 19.

Большая Советская Энциклопедия, Том 3-ий, Москва 1926, стр. 460.

הנכונים של ה"פובליציסטן הרוסי" הופתע הוא הפתעה נעימה. הוא מספר, כי שירת בצבא הרוסי שש שנים (1873—1879), השתתף במלחמה ונפצע בקרב על יד פלבנה הידועה. לאחר שנתרפא מפצעיו, חזר לצבא הפעיל. משוחרר מן הצבא, שב למקום מגוריו. אולם מפאת הגזירה, האוסרת על היהודים להתגורר באיזור הגבול בעומק של חמישים קילומטר, גורש משם...

"תארו לנפשכם, ממשיך בעל המכתב, — מה הן ההרגשות, שנתעוררו בלבי כעת, מאחר שגירשו אותי מאותו השטח, שעליו הייתי רשאי במלחמה האחרונה, בתור מגן המולדת, לחזות אפילו מאה פעמים בדקה אחת; אבל לחיות שם אסור עלי עכשיו בתכלית האיסור. ומזלי שלא ידעתי זאת אז, אחרת הייתי, בודאי, מגדיל את מספר ה"משתמטים"... ומה יהיה, אם שוב יקראוני להגנת המולדת? מנין אשאב את הכוחות המוסריים, כדי למלא את חובתי בנאמנות?"

לבסוף מביע הסרניט שניאור את ספקותיו בכך, אם אמנם המאמר הוא פרי עטו של סופר רוסי, שהרי נוכח המציאות המרה, אין הוא יכול להאמין עוד, כי מי שאינו יהודי מסוגל לחוש ולהבין ללבו הדווי של היהודי.

על כך עונה לו מערכת העתון בהערתה ומרגיעה אותו בגלותה, כי בעל המאמר "להגנת הרוסים" אינו אלא הפובליציסטן הרוסי גריגורי גראדובסקי, כתב צבאי לשעבר בימי מלחמת רוסיה-תורכיה.

3. ק. ק. ארסנייב על פתרון שאלת היהודים

בין שוחרי האמנסיפציה היהודית ברוסיה מן הראוי להזכיר גם את ק. ק. ארסנייב (1837—1919), פובליציסטן רוסי ליברלי ועסקן ציבורי מפורסם בזמנו, שלדבריו הקשיבו ובדעתו התחשבו בציבוריות הרוסית המשכילה.

ארסנייב עבד במשך שנים מספר לסירוגין כפקיד גבוה במיניסטרוני למשר פטים וכעורך דין. בשנת 1882 התפטר ממשרתו ופנה לעבודה ספרותית קבועה בירחון הליברלי "ויאסטניק ייברופי". שם ניהל את המדור "סקירה פנימית" עוד משנת 1880, ואת המדור "כרוניקה ציבורית" — משנת 1882 עד 1905. משנת 1909 היה העורך הכללי האחראי של הירחון. למאמריו של ארסנייב היה ערך ציבורי רב במובן הביקורת, שמתח על מדיניות האבטוקרטיה ברוסיה מעל דפי כתביעת לגלי. מלבד המאמרים הפוליטיים כתב גם מסות רבות בתחום הביקורת הספרותית. בשנת 1905, ערב "יום הראשון של דמים" (9 ביאנואר), השתתף במשלחת של העסקנים הציבוריים, שהתייצבה לפני מיניסטר הפנים סביאטופולק-מירסקי ופתה אליו בהשתדלות, לעשות למען מניעת שפיכת דמים.²² הפוגרומים, שהתחוללו בדרום-רוסיה בשנות ה-80, הניעו את ארסנייב לפרסם כמה מאמרים בשאלת היהודים, שנדפסו בירחון "ויאסטניק ייברופי".²³

²² בידוע, נכשלה השתדלות זו, היא לא נשאה פרי. ביום ראשון, 9 ביאנואר 1905 יצאה תהלוכה שלווה של פועלים בראשותו של הכומר גאפון (שנתגלה אחר-כך כפרובוקטור ונרצח ע"י הסורים בהשתתפותו הפעילה של פנחס רוטנברג) אל ארמון החורף של הצאר ניקולאי, כדי להגיש לו את בקשותיהם. לפי פקודתו של הקיסר פתח המשמר באש על הפועלים, מאות רבות מהם נהרגו, עוד יותר נפצעו.

²³ Внутреннее обозрѣніе, Вѣстникъ Европы 18 I, VI. IX; Еврейскій вопросъ, Вѣстникъ Европы 1882, VI; 1883, IX.

„השאלה, שהובלטה בתוקף כה איום בדרום, — אומר הסופר — אין לקבלה כשאלה יהודית גרידא, שהרי היא שאלה יהודית-רוסית. אותה לא יפתור גם גירוש היהודים מרוסיה, אף אילו היתה עשויה תכנית כזאת לעבור מתחום הדמיון החילוני אל תחום המציאות; היא לא תיפתר גם על ידי השוואת היהודים בזכויותיהם לשאר האוכלוסיה, אף כי אין להטיל ספק בתכליתיותו של אמצעי כזה. כדי שהיהודי יחדל להיות ולהיראות זר ברוסיה, מן ההכרח שירגיש את עצמו רוסי באותה המידה, כפי שהיהודי בצרפת ובאנגליה מרגיש ומכיר את עצמו כצרפתי או כאנגלי בן דת משה. בדרך זו אפשר יהיה להסיר — אף כי לא בעתיד הקרוב — אך ורק את האיבה הלאומית והדתית בין הרוסים ובין היהודים. אבל את הסיבות הכלכליות, שתפקידן במהומות האחרונות נראה לעין בצורה כה בולטת, דורשות ריפוי אחר, מורכב יותר. הוא הדין לגבי הבורות והאפילה המוסרית, שנתגלו בכל מקום, אשר שם הושמעה קריאה מלחמתית נגד היהודים. הכרחי להעלות את רמת החיים של העם, כדי לשחררו מן הניצול, שבעליו העיקריים בפלכים המערביים והדרום-מערביים — ורק בפלכים אלה — הם היהודים. באותה המידה הכרחי להעלות את השכלת העם, כדי לגדרו בפני השפעתן של שמועות שוא והסתה מטורפת ופושעת. וכן הכרחי לחזק ולבסס את שלטון החוק, השווה לכל נפש, חוק רחב, הומאני, כדי להחדיר לעם יחס של כבוד לאדם ולמשפט“.

במתחו ביקורת חריפה על חוקי איגנאטיב, „התקנות לפי שעה“, מ־3 במאי 1882 אומר ארסניב, כי חוקים אלה לא זו בלבד שאינם מצעידים את שאלת היהודים לקראת פתרונה, אלא יתר על כן, מסבכים אותה עוד יותר. לכן סבור הוא, כי „את האמצעים הרדיקליים לריפוי יש לחפש לא בהגברת הלחץ, המעיק על היהודים, אלא בהטבת ההווי הכללי של העם הרוסי ובהגנתו מפני הניצול, ויהיו המנצלים אשר יהיו — יהודים, או שאינם יהודים. וזאת לדעת: היהודים חזקים לא בכוחם הם, אלא במצבה הירוד ובבורותה של החברה הסובבת אותם. אין להסכים לכך, שמיליונים אחדים של אזרחים ימשיכו לחיות תמיד, כמו על חבית של אבק שרפה, שכן צבירת חמרי נפץ מסכנת לא רק את דרי הבית המוקף בהם, אלא גם את כל שאר השכנים. שלילת זכויות משפיעה לרעה לא רק על אלה, שכנגדם היא מכוונת, אלא גם על אלה, שמהם היא יוצאת. הדרך של לחץ הופכת, איפוא, את שאלת היהודים למקור של קשיים לא רק ליהודים עצמם, אלא גם לממשלה לחברה, לעם“.

ניתן לומר, כי אופן הדיון של ארסניב בשאלת היהודים נראה אובייקטיבי, והטון — שקט למדי, ללא סימנים של איבה נסתרת ומשפטים קדומים. אף על פי כן, הבנת המצב לעמקו ולאמיתו אין כאן. ההנחה המוקדמת בדבר ה„אכספלוטציה“ היהודית, זו הגירסה הרשמית של הממשלה, שלה נתפסו רוב הסופרים והעסקנים הליברליים, מהווה גם הבסיס העיקרי לדיונו של ארסניב בשאלה זו. הוא מקבל את ההנחה הזאת מראש, ללא הסתייגות וללא גישה ביקורתית כלשהי. וכשנתקל אחר כך בתופעות ובעובדות, המפריכות את ההנחה מעיקרה, מסתפק הוא רק בהעמדת שאלה, אבל אין הוא מסיק את המסקנות המתבקשות מכך, כלומר, אינו מסתלק מן ההנחה הכוזבת. כך, למשל, הוא שואל:

K. K. Арсеньевъ. За четверть вѣка, Петроградъ 1915, стр. 71—73, 124—131.

Щить, Литературный сборникъ подъ редакціей Л. Андреева, М. Горькаго и О. Сологуба. Издание 2-ое, Москва 1916.

„מעניין היה לדעת, מדוע דוקא התרכזה התנועה האנטי-יהודית כמעט אך ורק בחלק הדרומי-המערבי של רוסיה ופסחה על מצודות יהודיות, כגון, וילנה, קובנה, דינבורג (דבינסק)?”

אמנם, את השאלה הציג ארסנייב, אבל תשובה עליה לא השיב, כי כזאת לא היתה בפיו. אכן, רצינית היא השאלה: ממה נפשך, אם הכלל הוא „מרב יהודים — מרבה ניצול“, הרי דוקא בערים אלה, שהסופר קורא להן „מצודות יהודיות“, צריכות היו לפרוץ פרעות ביתר שאת, מאשר בדרום רוסיה. ואף על פי כן לא היו שם פוגרומים. בכל זאת לא הניעה עובדה זו את ארסנייב ואת שאר סופרים ליברלים להסתלק מתורת ה„אכספלאטציה“ בשאלת היהודים. טעותם היסודית של סופרים אלה היתה בזה, שהם ראו בגורם הכלכלי את הסיבה העיקרית לאנטישמיות. הם התעלמו כמעט לגמרי משאר הגורמים, כגון: הפוליטי, ההיסטורי-לאומי, הפסיכולוגי ועוד. אמנם, לגבי ארסנייב אין לומר, שהתעלם לחלוטין מן הגורמים האלה, אך הוא נגע בהם רק בריפרוף, בלי להתעכב עליהם כראוי, וכך הוא אומר:

„העובדה, שהפוגרומים פורצים ומתפשטים בקלות כזאת, תלויה בחלקה, ללא ספק, בכך, שהאדם הרוסי רגיל לראות ביהודי איש זר, שהוא רק גסבל ברוסיה. אולי אפשר, דרך אגב, להסביר בזאת את העובדה, המוזרה מן המבט הראשון, כי בייקאטרינוסלאב, כמו בקרים, מילאו תפקיד רב בין הפורעים דוקא הפועלים ה„ווליקורוסים“ שלא מתושבי המקום, אשר באופן ישיר לא חשו על עצמם את לחץ הניצול היהודי. כלום היו אלה בחפץ לב כזה מרימים יד על היהודים, אילו היו רגילים לראותם, כמו את עצמם, כנתינים של הצאר הרוסי וכתושבים חפשיים על אדמת רוסיה? אמנם, באי-האחדה של העם הרוסי אל היהודים ממלא תפקיד מסויים גם היסוד הדתי; אבל זהו רק אחד התנאים, שהשאר עושים אותו למורכב יותר. שינוי הפוליטיקה לגבי היהודים היה משנה, במוקדם או במאוחר, גם את מהותה של השקפת העם לגביהם. אולם להשתנות צריך לא רק מצבם החיצוני של היהודים; הם עצמם חייבים להשתנות ולהשליך מעליהם את כל זה, אשר מעורר, ובמידה מסויימת גם בצדק, את אי-האחדה כלפיהם“.

את השאלה היהודית — מוסיף ארסנייב — אי-אפשר לפתור על ידי גירושם הכולל של היהודים, שהרי אין אמצעי כזה ניתן לביצוע. הזמן הנוכחי אינו מאפשר פתרונות קיצוניים כגון זה. אין הממשלה הרוסית במאה ה-19 יכולה לעשות ביהודים, מה שעשתה, למשל, צרפת במאה ה-17 בהוגנוטים (הכוונה ליציאה ההמונית של ההוגנוטים מצרפת, לאחר ביטול פקודת נאנט ב-1685 — המעתיק). אכן, לא חזה האיש ארסנייב מראש, כי מה שלא ניתן היה לביצוע, לפי דעתו, בסוף המאה ה-19, ייראה כממשי ובר-ביצוע במחצית הראשונה של המאה ה-20. אין, כמובן, לייחס לארסנייב דעה, המסכימה מבחינה עקרונית לפתרון שאלת היהודים על ידי גירוש כולל או שחיטה טוטלית. דבריו על אי-אפשרות של ביצוע „פתרונות קיצוניים“ לא נאמרו אלא בדרך ריטורית, שכן בדבריו על צורך האמנ-סיפציה היהודית מנקודת השקפה תועלתנית לרוסיה, התכוון הסופר, ללא ספק, לטובתם של היהודים. הוא אף הדגיש, כי ביטול חוקי ההפליה ומתן שוויון זכויות ליהודים הכרחיים כמעשה צדק לגביהם.²⁴

²⁴ לדעותיו הליברליות בשאלת היהודי שנשאר ארסנייב נאמן גם אחר כך. בימי מלחמת העולם הראשונה, כשגברו רדיפות היהודים עם גזירת גירושם מאזורי החזית, השמיע

ארסנייב נתן דעתו, בין השאר, גם על בעיית ההגירה היהודית ועל הציונות. אולם הוא לא ראה פתרון בהגירה המונית של יהודי רוסיה אל ארצות שמעבר לים, שכן סבור היה, כי במידה שתגדל ההגירה ותתרחב, בה במידה תגבר גם התנגדותם אליה מצד העמים של ארצות הכניסה. התנגדות להגירה היהודית המונית — אומר הוא — תבוא גם מצד תורכיה, „אילו היתה פלשתינה הופכת לארץ היעודה למהגרים יהודים בהתאם לחלומם של אידיאליסטים ספורים“.²⁵

בסכמנו את דעותיו והשקפותיו של קונסטנטין ארסנייב בשאלת היהודים ניתן לומר, כי אף ליברל פן ונאמן כמוהו, שביקש לדון בענין באופן אובייקטיבי, לא השכיל להשתחרר ממשפטים קדומים לגבי היהודים וקיבל את הגירסה הרשמית של ה„אכספולואטציה“ היהודית, שלה נתפסו רוב הליברלים בני זמנו. הוא אף מצא „הצדקה מסויימת“ לאיבת העם הרוסי כלפי היהודים. לבעיה הלאומית היהודית גילה הוא חוסר הבנה מוחלט, ואת פתרון שאלת היהודים ראה בפיזורם בכל רחבי רוסיה, על ידי ביטול תחום המושב. הוא הדגיש, כי מן ההכרח הוא להוציא את היהודים מהתבדלותם הלאומית, המזיקה לאוכלוסיה הכללית ומביאה אסונות ליהודים עצמם. לכן על היהודים לההפך לרוסים בני דת משה ולהתמזג עם העם הרוסי.

4. בורים צ'יצ'רין על מהות היהדות

לסיום סקירתנו נביא את דעותיו והשקפותיו על היהדות ומהותה של סופר ומלומד רוסי מסוגם של „חסידי אומות העולם“ — הפילוסוף וחכם המשפטים ותורת המדינה, פרופסור באוניברסיטת מוסקבה, בוריס צ'יצ'רין (1828—1904). לפי השקפותיו הפוליטיות, לא נמנה, אמנם, עם מחנה הליברלים, אבל היה אדם בעל שאר רוח ודעות הומאניות. ביחסו אל היהודים גילה הבנה וגישה מעמיקה הרבה יותר מן הליברלים המובהקים. צ'יצ'רין פירסם מספר מאמרים מיוחדים בשאלת היהודים וגם נגע בשאלה זו בכתביו המדעיים הכלליים. הוא דן בענין היהודים בעיקר מבחינה מדינית כללית, אך גם מנקודת השקפה נוצרית-דתית. במיוחד הדגיש את הערכים של חופש המצפון ואהבת הבריות.

בגישתו ליהדות היה קרוב מאוד לידיד ישראל הידוע ולאדימיר סולוב'יוב, ובאחד ממכתביו אליו גילה דעתו על העם היהודי ועל מצבו ברוסיה.²⁶ וזה תוכן המכתב:

„לפי הכרתי הפנימית, אין עם בעולם, שלו חייבת האנושות הכרת טובה במידה כזו, כמו ליהודים. די לומר, כי מקרב היהדות יצאה הנצרות, שחוללת מהפכה בהיסטוריה העולמית. תהא דעתנו בשאלות דתיות כאשר תהיה, מכל מקום, אין להטיל ספק בכך, כי הספר, המשמש מזון-יוםם הרוחני של מיליונים רבים בבני אדם, הנמנים עם פאר האנושות, — התנ"ך, ממוצא יהודי הוא. מאת היונים קיבלנו השכלה חילונית, אבל היונים נעלמו; ואילו היהודים, למרות הרדיפות, שכמוהן לא נשמע, ועל אף פיזורם על פני כל הארץ, שמרו הם על לאומיותם, שלא

ארסנייב קולו להגנתם. הוא השתתף בקונפ"ר III-11, שהוצא ב-1915 בידי הסופרים: מקסים גורקי, ליאוניד אנדרייב, פיוטר סולוגוב. קובץ זה מוקדש כולו לתמיכה במתן שוויון זכויות ליהודים. את מאמרו הכתיר ארסנייב בשם לטיני „חשוב על הסוף“!

²⁵ הדברים נכתבו בתקופת חיבת ציון.

²⁶ Востокъ 1900 № 79.

נפגעה, ועל אמינותם. בזאת רואה אנוכי ערובה ליעודם הגדול. וכן סבור אני, כי המדינה חייבת לתת מגן וחסות לכל נתיניה, שההשגחה העליונה העמידתם ברשותה. ואשר לבחינה המעשית, יכול אני למסור מנסיוני אני: במשך עשרים שנה ניהלתי שתי אתונות — אחת בפלך טאמבוב, מקום שם לא נמצא אף יהודי אחד, והשניה בפלך פולטאבה, שכולו מלא יהודים. והנה באחווה השניה אמידים הם האיכרים הרבה יותר, מאשר בראשונה (שאינן בסביבתה יהודים — המעתיק) וגם הפרוטה מצויה אצלם, ואף כי האיכרים באחווה שבפלך טאמבוב נבונים יותר, חרוצים יותר וגם התנאים שם טובים יותר. בכלל רואה אני בצער רב, כי רבים מבני מולדתי קבעו עמדה בשאלה זו לא מנקודת ההשקפה הנוצרית של אהבת הזולת, כי אם מנקודת השקפה מובהקת של עובדי אלילים, ואף של ברברים. התנועה האנטישמית היא החרפה של זמננו. מחיר יקר הייתי נותן, כדי לשטוף מעל מולדתי את הכתם הזה.

ביתר הרחבה מפתח צ'יצ'רין דעתו ומביע השקפתו על היהדות ועל מצב היהודים ברוסיה בתשובתו היסודית על שורה של מאמרים באותה השאלה, שנתפרסמו בשנת 1897 בצורת „מכתבים גלויים” בעתון הלאומני „קויבליאנין”. בעל המאמרים הוא ניקולאי רננקאמפף (1832—1899), אדם בעל השקפות שמרניות, ואף הוא חכם תורת המשפטים ופובליציסטן. להלן תמצית טענותיו של רננקאמפף נגד מתן זכויות ליהודים, טענות שאותן סותר צ'יצ'רין.

את דעותיו על מהות היהדות הביע צ'יצ'רין עוד קודם לכן, בספריו הכלליים בתורת המדינה. כנגד דעותיו אלה יוצא רננקאמפף בנקטו תכסיס פולמוסי מחושב. הוא מקבל, כביכול, את דעת יריבו מבחינה עקרונית, אבל אין הוא רואה אפשרות מעשית לביצועה, מפאת השתלשלותם של גורמים היסטוריים מסויימים, תקשורים ביישובם של היהודים ברוסיה. אף על פי כן מניח הוא אפשרות לביצוע הדרגתי של דרישות צ'יצ'רין, בהמשך הזמן; אולם כתנאי הכרחי לכך דורש הוא שורה של אמצעים מוקדמים, לשם הכנת השינוי במצב היהודים.

רננקאמפף מתקומם נגד דעתו של צ'יצ'רין, האומר שהאנושות קיבלה את מורשתה המוסרית מאת היהודים, ושעל כך חייבת היא לאומה היהודית הכרת טובה נצחית. ועוד טוען רננקאמפף, כי אין לזהות את עם ישראל העתיק מארץ כנען עם „היהדות הקוסמופוליטית” של זמננו (אגב, ביטוי מאוד „מודרני” ואקטואלי גם ברוסיה החדשה — המעתיק); שכן ביניהם קיים הבדל כזה, כפי ההבדל שבין היונים של היום לבין היונים בני דורו של אפלטון, אריסטוטלס ופריקלס. ועוד טענות מטענות שונות משמיע רננקאמפף, ועל כל אלה משיב לו צ'יצ'רין באיגרת התשובה שלו, רבת הכמות והתוכן.²⁷

השוואת היהודים עם היונים של היום אינה עשויה לעמוד בפני ביקורת.

²⁷ Б. Чичеринъ, Изъ письма къ Н. К. Ренненкамфу. Сборник „Помощь” евреямъ пострадавшимъ отъ неурожая, С.-Петербургъ 1901, стр. 56—62.

מאמרו זה של צ'יצ'רין הופיע ב־1897. אחר כך הוכנס לקובץ „פומושץ” (עזרה), שיצא לפי יזמתם של קבוצת סופרים רוסיים ב־1901. ביניהם היו מקסים גורקי, בוריס צ'יצ'רין ועוד. בהקדמת המערכת לקובץ נאמר, בין השאר, כי קבוצת סופרים רוסיים־נוצרים יזמו את הוצאתו, כדי לעזור, ולו אף במשהו, ליהודים בפלכים הדרומיים, שסבלו מן הבצורת, הרעב והמתלות. הואיל ומן הסיוע הממשלתי המוניציפלי נפלו בחלקם של היהודים רק פידורים. אולם לא לעזרה חמרית בלבד התכוונו היוזמים, אלא בעיקר לעזרה מוסרית. התכוונה היא לא רק

אומר צ'יצ'רין. יכו להיה, אולי, להיו תמקום להשוואה כזאת, אילו שמרו היונים על דתם העתיקה וחיו מוסיפים להשתחוות לזבס האולימפי ולפאלאס-אתונה. אך לאמיתו של דבר אין אף קו אחד של דמיון, מבחינה כלשהי, בין היונים של זמננו לבין אבותיהם הקדמונים. לעומת זאת שמרו היהודים שמירה מעולה על קדשי עמם, שהורישו להם אבות-אבותיהם, מורשה שהיתה מקדמת-דנא ציפור נפשם של האומה הישראלית. למען קדשים אלה סבלו הם במשך אלפי שנים מרדיפות שונות ונגישות; קדשים אלה שימשו ליהודים קשר רוחני עליון, כשנתפזרו על פני כל הארץ. בזה גם נעוצה הסיבה לפרישתם המתמדת משאר העמים.

צ'יצ'רין סותר גם את טענתו של רננקאמפף, שליהודים אבדו זה מכבר „לוחות הברית הטהורים של משה“ בדרך פיזורם ונרדויהם במשך אלפיים שנה. וכי זה מכבר „נעלמה אותה היהדות, שהולידה את הנצרות“. צ'יצ'רין אומר, כי היהדות ההיסטורית לא זו בלבד שלא נעלמה, אלא אף מוסיפה להשפיע ולהאציל מרוחה ומתרבותה על העמים הנוצריים גם כיום. „קדשיהם של היהודים — אומר הוא — גם קדשינו הם, ואנחנו שואבים מאותו המקור. לכאורה לא היו צריכים, איפוא, הנוצרים להתכזר ליהודים, השומרים על קדשיהם-קדשינו; אולם ההפך מזה היא המציאות. למשל, אף פעם לא רדפנו את המוסלמים; לא הגבלנו זכויותיהם, אנו מרשים להם להתיישב בכל מקום, שהוא רצוי להם ולעשות מה שהם חפצים. ואילו לגבי היהודים, — אני תוהר ואומר — שמהם קיבלנו כל מורשתנו המוסרית, — לגביהם אנו נוהגים פוליטיקה אחרת לגמרי. אולם כיצד להסביר זאת?“ וכאן מפתח צ'יצ'רין תיאוריה להסבר סיבתה של שנאת ישראל בהשתל-שלותה ההיסטורית, הסבר הנראה לנו כמקורי למדי, מכל מקום, בפי מלומד נוצרי. הוא מסתייע בזה בתורתו של דארווין, האומר כי המלחמה על הקיום תמיד קשה יותר ואכזרית יותר דוקא בין סוגים ומינים, הקרובים ביניהם יותר. ואם לגבי העולם הפיסי והביולוגי יש לקבל דעתו זו של דארווין בהסתייגות, — כך סבור צ'יצ'רין — הרי בעולם האנושי, ביחסים בין בני אדם, מתאמת דעה זו במלואה. מכאן רדיפות היהודים מצד העמים הנוצריים במשך דורות, דבר שעדיין קיים ברוסיה. אמנם, אי-אפשר שלא להודות בכך, כי תופעה זו מגלה תכונה של הטבע האנושי, שאינה נעלה ביותר, והיא נמצאת בסתירה משועתת לרוח הנצרות.

בעד אשר בוריס צ'יצ'רין (כמו ולאדימיר סולוביוב) רוחש ליהדות כבוד והערצה דוקא מנקודת השקפה נוצרית, מסביר רננקאמפף את האיבה ליהודים מתוך אותה ההשקפה. הוא מסתמך בזה על הקיסרית יליזאבטה בת פיוטר הגדול (עלתה על כס המלוכה ב-1741), שלא נתנה ליהודים להכנס לארצה, באשר ראתה בהם „אויבי ישו המשיח“. על הסתמכותו זו של רננקאמפף מגיב צ'יצ'רין בזה הלשו: „האדם ביהירותו מדמה עצמו כנוקם נקמת האלהים. אך עם זאת שוכחים כי המשיח עצמו בהיותו תלוי על גבי הצלב סלח לכל האויבים, ואת המצוה הזאת הנחיל לכל המאמינים בו“. וכן שוכחים — ממשיך צ'יצ'רין — שהשליח אל עובדי האלילים התגאה ביהדותו וקרא לעמים, שקיבלו ממנו את תורת הנצרות, שלא יתנשאו על פני היהודים, שהרי כך אומר פאולוס השליח: „אל תתפאר על הענפים,

ליהודים שבמושבות החקלאיות, אלא גם לבעלי המלאכה, לסוחרים הזעירים, — לכל אלה שפרנסתם קשורה בעבודת האיכר (שם. הקדמה ע"ע V—VI).
הקובץ יצא אחר כך עם מילואים במהדורה שניה בשנת 1903, אחר יפרעות קשינוב, במטרה לעודד את יהודי רוסיה.

ואם תתפאר, — דע שאתה לא תשא את השורש, כי אם השורש נושא אותך" (אל הרומיים י"א, 18).

"פאולוס ראה, איפוא, ביהודים את שורש הנצרות, שורש שלא נעקר לנצח, אלא מיועד הוא למלוא חיים חדשים לטובת האנושות כולה". על כן לא יבין צ'יצ'רין, היאך מסוגל נוצרי מאמין לחשוב, שאין כל דבר משותף בין היהודים של זמננו לבין היהודים הקדמונים. נהפוך הוא: הפלא של קיום העם היהודי על תכונותיו המיוחדות ועל מורשתו הרוחנית, למרות כל הרדיפות והפורענויות, שעברו ובאו עליו במשך גלותו הארוכה והמרה — הפלא הזה נראה גם בעיני הבלתי מאמין כסימן לאיזה יעוד עליון של העם הזה בעתיד.

בזה סותר צ'יצ'רין את תפיסתו העקרונית של רננקאמפף לגבי מהות היהדות. אולם עוד טענה "מעשית" בפי בריהפלוגתא שלו, כלומר, שמבחינה פוליטית אי אפשר להקנות שויון זכויות ליהודים בבת אחת, אלא צריך לעשות זאת בהדרגה, במשך זמן ארוך למדי. על כך עונה לו צ'יצ'רין בדברים הגיוניים ושנונים דלקמן:

"הגבלת זכויות אינה, בעצם, אלא מעין עונש; אבל אם באתי לכלל הכרה, כי אין על מה לענוש אדם, מה הצורך כאן בהדרגתיות? — נתאר לעצמנו, שאת הכופרים נהוג אצלנו לשרוף על המוקד. והנה מגיעה הממשלה לכלל הכרה, שאמצעי זה נגד הכופרים פשע משווע הוא כלפי האנושות. אולם בשים לב לכללי הפוליטיקה אין הממשלה מוצאת אפשרות לבטל את העונש הזה אלא בהדרגה. על כן בשלב הראשון של ה"הדרגתיות", לשם המתקת העונש, מתיזים פשוט לכופרים את הראש, במקום שריפה. אחרי כן, כעבור כמה שנים, מקצצים להם את יד ימין. בשלב הבא יהיה העונש לכופרים — ישיבה בבית הכלא לזמן ארוך פחות או יותר. אחר כך יומתק גם העונש הזה, ויאסרו על הכופרים לצאת ממקום מגוריהם. ולבסוף, כעבור יובל שנים, כבר מרשים להם בפשטות לקיים אמונתם, לפי ראות עיניהם ומצפונם. מה תאמר אתה לחכמה פוליטית שכזאת? אתה, בודאי, תקבל זאת בתור הלצה; אך במה נבדלת הדרגיות כזאת ממה שמציעים ביחס ליהודים? מידות העונש עשויות להיות חמורות יותר או חמורות פחות, אבל עצם השיטה בעינה עומדת. הן לא פשעו היהודים שום פשע פרט לזה, שמחזיקים הם באמונה מסוימת. הלא בכך מכיר החוק שלנו עצמו, שכן במידה שהיהודי מסתלק מדתו, בה במידה נהנה הוא ממלוא הזכויות".

אולם עוד טענה "ניצחת" בפי רננקאמפף, טענה הדומה לפי תכנה לזו, שהשמיע, בערך באותו הזמן, הארכייריאקציונר קונסטנטין פוביאדונסצב באוני משלחת יק"א²⁸. היהודים, טוען רננקאמפף, בלי מרץ הם, בעלי יומה ורמה תרבותית גבוהה. לכן עלולים הם להיות בנייתחרות מסוכנים ביותר לרוסים. ושוב עונה לו צ'יצ'רין:

"לראשונה שומע אנוכי, כי מרץ, יומה ותרבות, פשעים הם, שעליהם חייב אדם הגבלת זכויות. לכאורה צריך היה להיות להפך, שכן המדינה דוקא מעונינת בכך, שתהיה לה אוכלוסיה כזאת".

²⁸ ראה מכתבו של הפובליציסטן שמואל גרוזנברג (אחי של עורך־הדין הידוע, פרק־ליטו של בייליס, אוסקאר גרוזנברג) מ־7 באפריל 1898 אל שמעון דובנוב, על בואה של משלחת יק"א מפריס ועל פעולתה בפטרבורג.

את מאמרו — מכתבו הגלוי אל רננקאמפף מסיים ציצ'רין בדברים אלה:
„אמונתנו בעתידו של העם הרוסי לא פגה; חזקה תוחלתנו, כי תזרח שמש־האמת
על ארץ רוסייה, תזרח בשביל כל העמים, הדריס עליה, בשביל כל האומות והדתות.
אנו שנינו לא נזכה עוד לראות זאת, שהרי זקנים אנחנו; אבל זה בודאי יהיה,
בוא יבוא, ללא ספק“.

הציבוריות היהודית ברוסיה ידעה להעריך את ידידותו הטהורה והנאמנה של
בוריס ציצ'רין אל העם היהודי, ידידות שאינה תלויה בדבר. כשהוא נפטר ביאנוואר
1904, פירסמה העתונות היהודית מאמרי־הספד נלבבים לזכרו של האיש הנעלה
וההומאניסטן הדגול.

של מהפכניות יהודיות

המחברת כסניה זילברברג לבית פאמפילוב נולדה במשפחה רוסית פראבוס-לאבית. עוד בימי ילדותה באה במגע עם יהודים. אחר כך נפגשה עם נוער יהודי בתנועה המהפכנית הרוסית הבלתי לגלית בחוגי הסוציאליסטים-הריבולוציונרים. שם הכירה מקרוב את לאב זילברברג, בן למשפחה יהודית מתבוללת שהתנצרה. שני הצעירים דבקו זה בזה בקשרי אהבה עמוקים והיו למשפחה. אבל לא זמן רב נמשך אושרם: בעלה של כסניה היה גם חבר „האירגון הלוחם” של מפלגת הס-רים. הוא נידון למוות, ובשנת 1907 הוצא להורג במצודת פטרופאבלובסק. כסניה נשארה עם בתה הקטנה, עזבה את רוסיה, ומאז מתחילים נדודיה בארצות אירופה, עד שנשתקעה באיטליה. שם נישאה בתה-יחידתה לאמיליו סירני (אחיו של אנצו ז'ל). שמחה כסניה, שבתה נישאה ליהודי, שכן עצמה דבקה לא רק בבעלה המנוח, אלא גם בעמו, אף כי מבחינה פורמלית שייך היה לכנסיה הפראבוסלאבית, בגלל התנצרותם של הוריו.

תולדות ישראל ותנועת התחייה של העם היהודי, קרובות היו מאוד ללבה. בשנת 1931 מקבלת כסניה, בעזרתם של משה ביילינסון ופנחס רוטנברג, רשיון כניסה לארץ-ישראל. זמן מה היא מהלכת בארץ, כדי לספוג רוחה של ארץ הקודש, עד שלבסוף משתקעת בנען הקבוצה, לפי עצתו של ברל כצנלסון. כאן היא חיתה כחברה מחצית יובל שנים עד יומה האחרון. נפטרה בגיל 75 ביום 9 במאי 1957.

י. מ.

ראשול ו לאדימירובנה (וולפובנה) לוריא נולדה בשנת 1885, בעיר קובנה, במשפחה אמידה-בינונית של סוחרים יהודים. היא למדה בגימנסית-הבנות הקובנאית, שאת לימודיה בה סיימה בשנת 1901. בסתיו של אותה שנה נסעה שם, לברלין, על מנת לקבל שם השכלה מוסיקלית רצינית, ונכנסה לבית-ספר למוסיקה. במושב הסטודנטים, הכירה את חבורות המהפכנים, בעיקר של הבונד, והתקרבה אליהן. באביב של שנת 1902 הבריחה ראשול לרוסיה מזודה עם ספרות בונדאית. לאחר שובה לחוץ-לארץ נמשכה במהרה אהדתה למפלגת הס-רים (סוציאליסטים-ריבולוציונרים). אלה היו ימי העליה הרבה במפלגה זו, שלאחר פעולותיה הטרור-ריסטיות המזהירות הראשונות. ראשל הצטרפה לאירגון חוץ-לארץ של מפלגת הס-ר, בסתיו של שנת 1902, לאחר שעברה מברלין לפאריס. באביב 1903 היא נוסעת לרוסיה ואתה מזודה ממולאה ספרות אסורה של מפלגת ס. ר. הפעם לא שיחקה לה השעה. היא נאסרה ונחבשה בכלא של קובנה. ירחים אחדים היתה חבושה בכלא הקובנאי; אביה הצליח להוציאה בערבות, כבלתי-מבוגרת, וראשל שוחררה.

באביב 1904 יצאה שוב לחוץ-לארץ, מתחילה לפאריס ואחר-כך לג'נבה. זמן מה עבדה במדור הפצת הספרות של המפלגה. אחר-כך, בראשיתה של 1905, נתקבלה לאירגון הלוחם.

בתחילת 1905 עבדה במעבדה חימית בדרומה של צרפת. אחר-כך נסעה לרוסיה והעבירה על בשרה חומר להכנת פצצה. בשנים הבאות היתה מתגוררת פעם ברוסיה, פעם בחוץ-לארץ, בצרפת; לסירוגין.

ביאנואר 1908 המיתה את עצמה בירה, בפאריס.

כסניה

אני נודמנתי עם ראשל בימיו הראשונים של פברואר 1905. זה היה פרק הזמן שלאחר מאורעות התשיעי ביאנואר; ז. א. אחר „הראשון בשבת המוצף דם“. ביום ההוא הלכו בפטרבורג המוני פועלים אל ארמון החורף, על מנת לעמוד לפני אבא-קיסר, אבי העם הרוסי, ולבקש את השתתפותו ביסורי דלותם. התהלכה היתה שקטה; בראשה הלכו נשים, זקנים וילדים; הם נשאו תמונה של הקיסר ודגלים של הכנסיה, שרו „הצילה, אדני“; בכל אלה הדגישו והטעימו את כוונות השלום אשר להם. אולם לממשלה לא היו כוונות-שלום כאלו, הקיסר לא בא לפטרבורג, במקומו קידמו את פני המפגינים השלויים פלוגות-צבא מזוינות. הומתו למעלה מאלף איש, נפצעו אלפים רבים. ביום זה „הומתה ככה בירות האמונה בקיסר“. ביום זה חלה התחלת המהפכה של שנות 1905—1907.

אחר המאורעות של התשיעי ביאנואר החליטו מהפכנים רוסיים רבים, שהתגוררו מסיבות שונות בחוץ-לארץ, לחזור לרוסיה והעמידו את עצמם ברשות המפלגה.

ברביעי בפברואר הומת במוסקבה בידי איואן קאלאיאב, חבר אירגונה הלוחם של מפלגת הס. ר., הגנרל-גוברנאטור המוסקבאי הנסיך הגדול סרגיי

אל כסנדרוביץ. פעולה טרוריסטית זו, שגודעה לה תשיבות ממדרגה ראשונה, משכה בכוח מחודש את המהפכנים להשתתף דוקא בפעילות-הלחימה של המפלגה. ביניהם היתה גם ראשל.

אנו נזדמנו בפאריס. פגישותינו נתקיימו ברובן בביתו של אֶזֶף; בו התנהלו כל השיחות ונעשו ההכנות המוקדמות. כאן היתה ראשל אדם קרוב, כבן בית, קשורה בכל לבה אל כל בני המשפחה: אל אֶזֶף המכונה בשורות המפלגה „איואן ניקולאיביץ” או פשוט „איואן”, אל אשתו „לובוב גריגוריאבנה” — „לובה” ואל שני הנערים — בניהם. ראשל היתה מרוצה בזה, שבעבור זמן מה תיטול אף היא חלק בעבודת האירגון הלוחם. בעודה צעירה מאוד היתה כבר שתקנית וכבושה. שאטאנית, לא גבוהה בקומתה, בעלת שער נהדר, גוף שמן למדי, אבל קלה וזריזה בתנועותיה; תמיד היתה לבושה כהלכה ומסורקת יפה.

על הפרק עמדה אז הקמת מעבדה כימית מחתרתית, להכנת חמרי הפצצה, שתהא משמשת לשתי מטרות: (1) להכנת כמות ניכרת של דינמיט וכספית מפציצה, ו- (2) לאימון חבורת טכנאים בשביל העבודה ברוסיה.

הועד המרכזי של המפלגה, ביחד עם נציגי האירגון הלוחם, בחרו אנשים וחיפשו מקום, שבו יהא נוח להקים מעבדה כזאת.

המקום נבחר: עיירת המרפא וילפראנש, על חוף הים התיכון, לא הרחק מניצה. הגורם המכריע בבחירה היה זה, ששם נמצא אקווריון ואחד העובדים הראשיים בו היה ד"ר זאואדסקי, שהציע את עזרתו בקניית כל החמרים הנחוצים לנו.

על חבורה זו נמנו: ביליט, כימאי, מומחה לחמרי הפצצה; וולודיא, אחיו הצעיר של אֶזֶף, כימאי; ראשל לוריא ואנו שנינו — זילברברג ורעיתו — כסניה ולב. התפקידים חולקו, בהתאם לדרכונים הבלתי-כשרים שהיו ברשותנו, באופן כזה: ביליט, הקשיש מאתנו בתרבה, — האדון קאנופקא; אני רעיתו הצעירה; ראשל — המשרתת; וולודיא ולב סתם צעירים, אורחים או קרובי-משפחה. תפקידה של ראשל לא היה קשה, שהרי המשרתת בצרפת אינה דומה כלל לזו שברוסיה. החוילה, אגב, שבתרנו לנו, היתה מבודדת לחלוטין, יען כי עבודתנו דרשה בידוד מוחלט, ומשום כך לא יכול איש לראות כי במלאכות-הבית בחוילה זו עסקו קמעה קמעה כל דייריה.

חדרה של ראשל — „קאטיה” היה חדרי-האורחים הקטן, שדלתו פונה לגינה קטנה, גינת-פרחים עם ערוגת סיגליות פארמיות נפלאות ושיח עצום, ממש אילן, של צמרירן (הליוטרופ). צבעם הסיגלי העב של הסיגליות והצמרירן, הירק הרענן, שהלבין קצת מאבק הסיד העולה מן הכביש שלמטה, תכלת השמים והים — הצטרפו לצרוף נפלא של צבעים וניחוחות. בחדרה של ראשל — פסנתר, וגשפכים ממנו לתוך האויר הדרומי הזה צלילי-מוסיקה נפלאים. מי זה יגיד, מי יעלה על דעתו, כי בדיוטה שמעל לחדר זה נמצאת מעבדה? וכי סכנת התפוצצות אינה סרה מעלינו אף פעם?

בשעות-הערב המאוחרות אנו יוצאות לשוח על שפת-הים וגם זאואדסקי אתנו. בידי כולנו, תחת גלימותינו ואדרותינו הרחבות, צנצנות עם פסולת החומצות שעובדנו. חוף הים ריק הוא ודומם. אין איש מסביב, דומיה. לאזנים מגיעה רק איושת הגלים הקלים, העולים על החול ועל אבני-החוף הקטנות. אנו שופכים את החומצות, מריקים צנצנת אחר צנצנת. המים נרתחים בתמתי-זעם ומתלקחים פתאום בהמון להבות בהירות, כחלחלות: אלו הן האצות שהאירו, לכשהרגיון החומצות.

הרקת החומצות הללו היתה בשבילנו משימה קשה, רצינית, שהרי לשפכן בבית, ולו גם לאמבטיה, אסור: הן עלולות לפגום ולקלקל את הצינורות. והנה מדי לילה בלילה היינו יוצאים לטיולינו המרוחקים הללו. שיחקה לנו השעה שבשום איש לא עוררו סקרנות או חשדים. במקומות הללו מרובים הם הקייטנים מבני חוץ-לארץ; והם — הבטלנים — מצטיינים בכל מיני מעשים משונים, פרי דמיונם הפנוי, ותושבי המקום התרגלו כבר לכל אלה.

כאן ביקרו אותנו סאוינקוב ואוף. כמו תמיד, היתה נשמת סאוינקוב נמשכת אל החברים, כאן — אלינו. וכמו תמיד היה מכניס אל בינינו הרבה חיים, שפע של רעיונות ורגשות. קשה היה ביקורו האחרון של אוף, נתכנסנו בחדר האוכל הקטן שלנו; לבנו ניבא לנו כי ביקורו זה יביא לנו ידיעות על דבר-מה רציני מאוד. אוף ניצב על-יד החלון, פניו אל הזוגיות, בעיניו דמעות (אל תשכחו: אוף הבוגד והפרובוקטור!). נתברר כי בשורותיו של האירגון הלוחם התחולל תורבן. אלה היו המאסרים, הידועים במפלגה בשם „מאסרי מארס“; הם בוצעו בימי 16—17 במארס 1905. גאסרו אז כמעט כל חברי האירגון הלוחם, שנמצאו בפטרבורג; זמן מה לפני כן נספה מאכסימיליאן שוייצר. האירגון הלוחם הכין אז התנקשות בחיי הגנרל טראפוב. מתבורה זו נשאר בחופש רק דורה בריליאנט ברוסיה; סאוינקוב ואוף, שנמצאו לרגלי ענינים דחופים בחוץ-לארץ; חבריו החדשים של האירגון הלוחם: ראשל ושני הזילברברגים — בויילפראנש. הוחלט כי שומה עלינו לחסל את חזית-המעבדה שלנו ולנסוע לרוסיה. משימתנו בוצעה בהצלחה ולא לשוא עבדנו עבודה קשה בשקידה רבה כל-כך בארץ דרומית „גוטה תסד“ זו.

על פי תחלטת המפלגה נגשו סאוינקוב ואוף לחידוש האירגון הלוחם ועבודתו. אוף נגש לבחירת חרצן יסודי לאירגון הלוחם, על מנת להכין את ההתנקשות בטראפוב; סאוינקוב וחבריו: מאניה שקולניק, אהרון שפיזמאן, דורה בריליאנט, ראשל לוריא וזוג הזילברברגים מארגנים את ההתנקשות בחיי הגנרל קלייגאלס בקיוב. דורה, ראשל ואני מהוות את חבורת החימאיות, אנו שתינו צריכות להעביר על בשרנו, מצרפת לרוסיה, כמות רבה של חמרים להכנת פצצות. בניצה נקנו שמלות נאות; לאשרנו היתה זו מודה לחצאיות ארוכות עם קפלים עמוקים ולכתפיות רחבות, שתחתן לא היה קשה להסתיר את „השריונים“ שלנו. בשם „שריונים“ היו מכונות בפינו חצאיות מיוחדות, שאליהן היו מהדקות בחוטים כריות מארוכות של דינאמיט: הן היו דומות מאוד לשמלות המרופדות בצמר-גפן, הנלבשות כעת ברוסיה.

ובכן הכול מוכן ואנו נפרדים ונוסעים כל אחד לדרכו. ברוסיה תהיה לנו פגישה עם החבר, שיתן לנו דרכונים פנימיים ויראה את המקום, שבו צריכים אנו, הטכנאים, לחכות להזמנה. מקום זה שימשו לשתינו הלימאנים, האנדרייאבי והחאדגייביאבי, הסמוכים לאודיסה. רק פעם אחת נפגשתי עם ראשל, שומה היה עלינו לקיים סודיות מחתרתית חמורה. בסוף הקיץ נעשה לא נוח להשאר בלימאנים, שהרי עונת הריפוי נסתיימה. אני נצטייתי לנסוע לפיאודוסיה; לאן נסעה קאטיה אינני זוכרת.

בפיאודוסיה שכרתי חדר בחזילה לא גדולה מחוץ לעיר, אצל אשה חביבה, משכילה, באה בימים, פסנתרנית טובה. הריוני התקרב לקצו, עתידה הייתי לצאת לחוץ-לארץ, וראשל צריכה היתה לקחת אליה את כל מטעני המחתרתי, „המפציץ“.

קשים היו לנו החדשים הקודמים של בידוד מלא, שהיה נפסק רק לעתים רחוקות בביקורים קצרים של חברים, — שמחנו איפוא עתה לזה שיכולות אנו לחיות זמן מה יחד, חדר סמוך לחדר. ושוב פעם — פסנתר, כלי-קונצרט נהדר של בעלת-הבית, וראשל מקדישה שוב שעות רבות למוסיקה. בעלת-הבית חרשה היא (הלא גם בטהובן חרש היה!) ; כדי להאזין לנגינתה של ראשל היא מתישבת על הרצפה, תחת הפסנתר, ואחר-כך הן משוחחות על התכונות המיוחדות של ביצוע יצירה מוסיקלית זו או אחרת בידי כל אחת מהן. לעתים קרובות יושבות אנו שלשתנו אל השולחן, תופרות וסורגות כל מיני דברים קטנים בשביל העולל העתיד לבוא. ראשל היתה בימים האלה יותר שקטה ויותר רעננה מן הרגיל, כאילו נתחממה ונמס בקרבה קרחת הבדידות וההסתגרות.

חיי שלוח אלה נמשכו זמן לא רב. ביום 17 לאוקטובר פורסם מנשרו של הקיסר, שהעניק לארצו את הדומה הממלכתית. מנשר זה הובן באופנים שונים: החוגים המהפכניים, ובכלל השמאליים, ראו בו ויתור לדרישותיהם, ואילו הימניים ואנשי המאות השחורות — מתנת-חסד מאת הקיסר. הזרמים האלה מוכרחים היו להתנגש; התחוללו מהומות-דם ופעולות-דיכוי, שנסתיימו בפרעות ביהודים ובאינטליגנטים. מאורעות-דם כאלה התחוללו גם בפיאודוסיה. החווילה עומדת מחוץ לעיר, אבל הפוגרום מתקרב יותר ויותר. אני וראשל שרויות בדאגה בשל הסכנה החדשה: אם יגיע הפוגרום עד הנה, אם תהיינה גם כאן הצתות ושרפות, הרי תתחולל פה התפוצצות איומה, שבה יאבדו כל מי שימצא אותה שעה בבית או בסמוך לו. לאשרנו אמרה לי המבשלת, רוסית כפרית, באופן פשוט: „ארוי חפציק, גברתי, ואוליכך לכפר, אל אחי. את מעוברת, במהרה תכרעי ללדת, יבואו הפורעים, ואילו העולל הרך במה הוא אשם?“ ראשל נסעה, כמובן, אף היא אתי. וגם המזודות, המזודות הכבדות עד אין לשער, אתנו. כעבור יומים או שלושה חזרנו. חוויות קשות גרמו לה לראשל הסיפורים על הפרעות הללו; למרות כל התבוללות הרי לא יכלה, כמובן, שלא להרגיש בקשר שהיא קשורה ליהודים. התנועה המהפכנית ברוסיה הלכה וגדלה. פרצה שביתת מסילות-הברזל. אני צריכה הייתי לצאת מן המקום; ראשל, עם מטענה הכפול, נשארה בפיאודוסיה. אינני זוכרת כמה ימים נשארה עוד שם לבדה.

מענה הוא קיום הבטלה בדירה זו, במחסן-הדינאמיט, מתוך ציפיה „לפעולה“. ז. א. לעת שבה יכינו החברים את כל הדרוש והטכנאי לא יהא צריך אלא לעשות את הפצצה ולמסרה. הענין נסתבך בזה, שלאחר פירסום המנשר סבורים היו רבים, כי פתוחות לפניהם דרכים לבניה של שלום וכי המפלגה תוכל לעלות על נתיבה יותר רחבה. לאחר ויכוחים וטענות-התנגדות החליט הועד המרכזי להפסיק לזמן מה את הטרור, אך לשמור ולקיים את האירגון הלוחם „כשהוא מזוין“. הלוחמים חשבו מצב כזה לחסר-טעם, אבל קיבלו עליהם את מרותו של הועד. אחדים מהם עברו לפי שעה לתנועת ההמונים. ראשל החליטה להמתין עד לחזירתם לטרור. ואמנם בתחילת שנת 1906 נתקבלה בוועידת המפלגה החלטת להמשיך בפעולה הטרוריסטית, לכנס שוב את האירגון הלוחם ולהגביר את הטרור המרכזי והמקומי.

הפעולה הראשונה צריכה היתה להיות התנקשות בחיי המיניסטר לעניני פנים דורנבוב בפטרבורג; השניה — התנקשות בחיי הגנרל-גוברנאטור המוסקבאי דובאסוב (על שדיכא את ההתקוממות המוסקבאית בשנת 1905), ושורת התנקשויות אחרות, שערכן אינו רב כל-כך. את כל אלה נחץ היה לבצע לפני כינוס הדומה הממלכתית הראשונה.

האירגונים הלוחמים חידשו איפוא את פעילותם. ראשל היא שוב פעם במעבדה (בטאריקי שבפינלאנד), המשמשת לשתי מטרות: סדנה להכנת חמרי-נפץ ואולפן לחוגי החברים הטירונים. במעבדה זו קבעו את דירתם שלושה טכניקאים: לב זילברברג, הטכנאי הראשי והמדריך; ראשל לוריא ואלכסנדרה סאבוסטיאנובה. החברים האחרים היו באים לעיר זו, במידה שהיו נחוצים לכך: מי ללמוד את המלאכה ומי לקבל את הפצצות. ראשל השתעממה, מתוך געגועים וקוצר-רוח, בתפקיד הצפיה שלה. והנה הוזמנה למוסקבה, להכין פצצות להמתת דובאסוב. היא הכינה את כל הדרוש וביום המחרת צריכה היתה כבר לנסוע. אך נתקבל מברק מאת און, שדרש טכנאי אחר. ראשל הגיעה ממש ליאוש. סאשה, שאהבה אותה אהבה רבה, השתתפה בצערה, הרגיעתה, התענתה אתה יחד ביסוריה.

האירגון שהוקם מחדש עבד כולו שכם אחד ובמרץ. אבל אף אחת ההתחלות לא הצליחה: כפי שנודע אחר-כך הוכשלו כולן בהלשנותיו של און. המרץ של סאוינקוב המדריך ושל החברים הלוחמים נתקל ונפגע בערנותו של און הפרובר-קאטור. בינתיים הגיע המועד, שנקבע מטעם המפלגה, לקצו. הקייטנה בטאריקי חוסלה ודייריה עברו לעבודה אחרת.

במאי 1906 מילא ועדה המרכזי של המפלגה את ידי סאוינקוב לארגן את הריגת מפקדו הראשי של צי הים השחור, האדמירל צ'ותובין, בעד דיכוי המרד של צי הים השחור. ראשל נסעה אתו בתור טכנאית; שוב פעם יש לה מזודות, שבהן מונח כל הדרוש להכנת פצצות. אבל סאוינקוב וחבריו נמסרו לרשות על-ידי און והמשטרה התחקתה אחריהם מרגע באם לסבאסטופול. ביום 14 למאי נערכה בעיר זו תהלוכת-פאר גדולה של הצבא. הם באו לשם כדי להכיר את המקום, מבלי לדעת כי חברות הטוריסטים המקומית החליטה להמית ביום זה את המפקד ניאפלויאב. לשם כך הגיעו לעיר המלח פרולוב והנער מאקארוב בן השש-עשרה, שניהם מזוינים בפצצות ובאקדוחים. על התנקשות זו לא היה ידוע כלום למשטרה הסבאסטופולית ואף לא לסאוינקוב. זו היתה החלטת הועד המקומי, שלא ידע כלום על תכניותיו של האירגון הלוחם. וכן לא ידעו אף הועד המרכזי והאירגון הלוחם דבר על ההתנקשות.

הפצצות הוטלו. נהרגו ששה אנשים מן הקהל, שוטר ואחד המתנקשים; 37 אנשים נפצעו. מאקארוב ואנשי האירגון הלוחם, וסאוינקוב בכללם, נאסרו. ראשל אחרה ביום זה באקראי לבוא העירה, ואף לא היה בה כל צורך בנוכחותה כאן, שהרי מלאכת הריגול לא נכללה בחובות המוטלות עליה.

ראשל לא נאסרה והיא חזרה לפטרבורג. נפגשנו במקום שקבענו לנו מראש. היא היתה מזועזעת כולה ממאסר סאוינקוב והחברים, מהמתת האנשים שנודמנו לאותו מקום באקראי; המתה זו לא נתקבלה על דעתה והיא לא יכלה לסלוח. מהלכות היינו ברחוב שעל חוף הניאב. שקעה החמה הבהירה עוד, הקיצית. ראשל התאוננה, כי אינה יכולה לחיות יותר חיים אלה, חיי רציחה ומות. היא רצתה למצא בעצמה, כשם שרצתה בכך דורה, לאחר שהמיתה את פלאווא. אני אמרתי לה: "ראשל, חדלי מזה, נחוץ עוד להאבק ולחיות. הביטי: החמה עודה מאירה, וכל זמן שהחמה מאירה — יש חיים, ותהיה עוד גם שמחה!"

ראשל ענתה: "ואני מגיפה את התריסים, מורידה ומהדקת את הווילונות בחלונות, לבל תחדור אלי אף קרן-שמש אחת".

סאוינקוב ושלושת חבריו הלוחמים כלואים בבית-הסוהר הצבאי שבסבס־טופול. פסק־דינו של סאוינקוב יכול להיות רק אחד: עונש־מוות.
חבריו של סאוינקוב — קאלאשניקוב, דבליניקוב ונאזארוב — נידונו לעבודת־פרך, משלוש עד שבע שנים; מאקארוב, כבלתי מבוגר, לשתיים־עשרה שנות מאסר בכלא הסבסטופולי העירוני, והוא ברח משם ביום 15 ביוני 1907.
לב זילברברג מציע לוועד המרכזי לארגן את בריחתם של כל השלושה או של סאוינקוב לבדו.

ביפו־כוח מטעם האירגון הלוחם ומטעם ועדה המרכזי של המפלגה הוא נוסע לסבסטופול. כאן מצא את האדם, המלווה את המשמרות לעמדותיהם במבצר; צעיר ישר ואמיץ־לב. זה היה ואסילי סומיאטיצקי, חבר ועד־המפלגה הסימפרופולי, חייל מתנדב בגדוד־הרגלים החמשים ואחד הליטאי. הנסיון להוציא את סאוינקוב מבית־האסורים נכשל שלוש פעמים. לבסוף, בליל החמישה־עשר ביולי (איוו הזדמנות מוזרה — ביום ההתנקשות הטרוירסטית בפלאווא, שאורגנה על־ידי סאוינקוב) — הצליחה הבריחה. ברחו כל השלושה: סאוינקוב, סומיאטיצקי וזילברברג.

את העת הראשונה הם מבלים בחוץ־לארץ; אחר־כך זילברברג נוסע לפינ־לאנד; במחציתו הראשונה של ספטמבר יצאו גם סאוינקוב וסומיאטיצקי להאלינג־פורס, ששם חיכה להם זילברברג.

אחרי פיזור הדומה הממלכתית (ביולי 1906) החליט הוועד המרכזי לתדש את הטרור. בראש האירגון עמד שוב אזוף, ועוזרו הכי קרוב היה סאוינקוב; חימאי ראשי נשאר לב זילברברג. על ידו עזרו: ראשל לוריא, כסניה זילברברג וואלנטינה פופובה. ראשל היא איפוא שוב פעם בתוך הפעולות. שתקנית היא, כברשה, שקטה כלפי חוץ. על האירגון הלוחם נמנים אנשים נאמנים, גם מבין החברים הקודמים וגם חדשים. ואף־על־פי־כן אין כל נסיונותיהם מצליחים. מיכאל גוץ קבע את המצב הזה כ„שיתוקן” של האירגון הלוחם. לא רק במפלגה אלא אפילו בוועד המרכזי היו נשמעים קולות, שגיבו את טכסיסי מאבקיו של האירגון הלוחם. אז העלו סאוינקוב ואזוף, באחת משיבות הוועד המרכזי, את שאלת מהימנותם על הוועד. לאחר שהסבירו את מצב הענינים מסרו מודעה, כי אין הם יכולים ליטול עליהם את האחריות להצלחת ההתנקשות (בסטוליפין); ומבלי לקבל עליהם את האחריות אינם יכולים לעמוד בראש האירגון. משום כך ביקשו לקחת מהם בחזרה את יפוי־הכוח הזה. הוועד המרכזי לא הסכים לשחררם ממשימה זו. הם נכנעו וקיבלו עליהם את מרותה של החלטת הוועד.

הכשלונות שבאו בזה אחר זה העמידו את האירגון הלוחם לפני תבעיה: איך להמשיך הלאה בפעולה? אף לסאוינקוב אין כבר שום ספקות כי האירגון נמצא במצב של „שיתוק מלא” והוא מגיע לידי מסקנה, כי גם הוא וגם אזוף אינם יכולים לנהל את הענינים בהצלחה הקודמת, שכן משפיעה בלי ספק עייפותם על הצלחתו ואי־הצלחתו של הענין. בישיבה הכי קרובה של הוועד המרכזי הסבירו את מצב הענינים והביעו את הדעה, כי באי־ההצלחה אשמה השיגרה של מעשה הלחימה, ואילו לשיגרה זו גורמת העייפות של שניהם, של סאוינקוב ושל אזוף. סאוינקוב אמר כמו כן כי את הפתרון הרדיקלי של בעית הלחימה הוא רואה בשיכלולים הטכניים, אפס גם הוא וגם אזוף אינם יכולים לקבל עליהם בעת הזאת את הדרכת האירגון הלוחם, ותהא צורתה של הדרכה זו איוו שתהיה, שכן מיוגעים

הם שניהם עד קצה גבול האפשרות וזקוקים לנופש יסודי. הועד המרכזי החליט לתת דעתו לטענות הללו ולשחרר את סאוינקוב ואף מן המשימות שהוטלו עליהם. טרם שמסרו סאוינקוב ואוף את החלטתם לוועד המרכזי, הודיעו לחברי האירגון הלוחם. לכולם היתה החלטה זו מהלומה קשה, אף כי לא בלתי-צפויה. דעותיהם של החברים נחלקו ואחר-כך, אחר צאתם של סאוינקוב ואוף, נחלק לשלושה חלקים גם האירגון הלוחם עצמו; זאת אומרת, את הטרור הוחלט להמשיך, אבל האירגון הלוחם הקודם לא היה קיים עוד. חבורה אחת שלו נסעה לאודיסה, ששם ניסתה — בלי הצלחה — לארגן התנקשות טרוריסטית בחיי הגנרל קאולפארס. החבורה השנייה, עם זילברברג בראשה, נשארה בפטרבורג, שבה הצליחה לבצע את המתת הגנרל פון-דר-לאוניץ, מדכאן האכזרי של התקוממויות האיכרים. ההתנקשות בחיי ניקולאי השני לא הצליחה.

חבורה זו כינתה את עצמה בשם „פלוגה לוחמת מרכזית של מפלגת הסוציאליסטים-רבולוציונרים“. החבורה השלישית, עם סאוינקוב ואוף בראשה, החליטה להסתלק לזמן מה מן העבודה. על חבורה זו נמנתה ראשל לוריא. ביחד עם סאוינקוב ואוף יצאה לחוץ-לארץ.

החיים בדרומה של צרפת, תוך בטלה שלמה, הגעגועים לרוסיה, הניתוק מן העבודה המפלגתית ומן החיים שמסביב, חוסר כל התענינות בחיים הללו, כי חוית הטרור וההתפוצצות הסבסטופולית שלא נמחקה, הרעילה וועזעתה עד אין מרפא. כל אלה השפיעו עליה, על ראשל, השפעה הרסנית וקשה ביותר. סאוינקוב נאמן היה עליה ללא כל תנאי, ובכל רגע מוכנה ומזומנה היתה למסור את חייה לרשותו, להוראותיו. את געגועיה לרוסיה הביעה במלים: „אף-על-פי שו'אנדארס הוא, הרי מכל מקום רוסי הנהו“. במצבה הנפשי הקשה התמזגו יחד נעימות שתכונה אישית להן וגם לא-אישית; הצטרפותן יחד מדכאה היתה. במידה שהטבע מסביב היה יותר יפה ויותר חגיגי, בה במידה נעשה לה יותר קשה ההבדל שבינו ובין זה של רוסיה מולדתה.

פה היתה אתה סאשה סאואסטיאנובה, ואף-על-פי שקשורות היו זו לזו בקשרי ידידות חזקה ביותר, נתפרדו כאן דרכיהן: סאשה חזרה לרוסיה, אל עבודת הלחימה, ראשל נשארה עם סאוינקוב לצפות לתחית האירגון הלוחם.

...הפלוגה הלוחמת בפטרבורג נתגלתה על-פי הוראותיהם של אוף ושל שני אנשים אחרים, צדדיים. זילברברג וסולאטיצקי הועלו לגרדום ביום 16 ביולי 1907, בין חומות המבצר הפטרופאבלובי.

שוב פעם נפגשתי עם ראשל בפאריס. כאן היו גם סאוינקוב ועוד מישהוא מן החברים. אלי באה מרוסיה אמו של בעלי עם בתי הפעוטה, שטרם מלאו לה שנתים. זו היתה התינוקת היחידה בכל חבורתנו, ואת לבב ראשל, כמו את לבות כל החברים, ואולי יותר משל כל החברים, היתה מרנינה ומשמחת פעוטה זו, שלא הכירה ולא תכיר אף פעם את אביה. רגש הוקרה ויראת-הכבוד היה לה אל אמו השכולה של לב. זכורתני, איך שפעם יושבות היינו שלשתנו על-יד השולחן ומבלי להוציא מלה מפה, עם דמעות בעיניה, גנחה ראשל אל כפות-ידיה של חמותי והתחילה מנשקתן...

עוברים ימים, שבועות, חדשים. מצבה הנפשי של ראשל אינו נעשה יותר בהיר או יותר שליו: להיפך — מתגברת בה המשיכה אל המות. כוחות-החיים מגיעים לקצם. לבסוף היא מחליטה לצאת מפאריס ומבטיחה לחברים, כי לא

תשלח יד בנפשה. בערב ראש־השנה (1908) באו אליה ידידיה הכי קרובים והביאו לה הרבה, הרבה פרחים; כמעט כולם פרחים לבנים, נפלאים: כל חדרה הקטן נתמלא בהם. ואילו היא עסוקה כבר בהכנות לדרך, באריות המזוזות: הלא כעבור יום תסע!

בראשון ליאנואר הוא יום הולדת בתי. חיכיתי לראשל. בבוקר היה בדעתי ללכת אליה, אבל בחוץ ירד שלג כבד ורטוב, היה קר, אויר טחוב; לקחת את התינוקת אתי לא יכולתי, להשאירה בבית לא היה עם מי. ובערך בשעה עשר באו להודיע לי, כי ראשל המיתה את עצמה בידיה.

הנה אני שוב על־ידיה, על־יד גופה. היא מוטלת על מיטתה, לבושה ומסורקת כהלכה, כמו תמיד, שקטה ואדישה; רגליה הקטנות והמחוטבות משולבות. ירית לרקה: מיתה כהרף־עין.

החדר מלא פרחים. המזודות מחכות לנסיעה. אל הלוייה בא אביה של ראשל. מה איום הוא מראהו של אב המוציא לקבורה את בתו; כמה נורא הוא הדבר לשמוע את התיפחותו הקצרה, המיואשת של גבר!

שמים אפורים, קרים, טחובים. לאזנים מגיעות דברי התפלה: "יהוה! יהוה!" איזו תחינה גדולה, איומה ולוהטת כלולה בה במלה זו!

בשביל ראשל, וכן גם בשביל דורה, היה פירוש של המלה "טרור" קודם כל "קרוב" שמביא הטרוריסט, המקריב ברצונו הטוב את חייו. אף היא, כמוה כדורה, לא יכלה להשלים עם שפיכת־הדמים; יותר קל היה לה למות מלחיות. היא לא יכלה להמשיך את חיה בטרור, ואילו בלי טרור לא היו כבר חיים עבורה. טרור — ז. א. השתתפותה היא בו ומותה היא תחת מות האויב. היא לא היתה דומה לבאָלה ולשויצר, שהיו לא רק טרוריסטים־לוחמים, אלא גם מארגנים, עסקנים מפלגתיים מובהקים, שענינים פוליטיים נרחבים להם.

שלוש נשים יהודיות, חברות האירגון הלוחם, — דורה, ראשל ובאָלה, שמו במו ידיהן קץ לחייהן. בחיים גשורה עוד אחת: פאבלה לוינסון, היא גמצאת בפאריס. ואנו קרובות הננו זו לזו וקשורות בקשרים שאין לנתקם. רק אנו שתינו נשארו מכל חברי האירגון הלוחם של מפלגת הסוציאליסטים־רבולוציונרים.

אמתר (מאטיאנה-באָלה) לאפין

הכרתיה בימי היותנו יחד חברות באירגונה הלוחם של מפלגת הסוציאליסטים־רבולוציונרים. בתקופה ההיא שעליה מדובר במיסמכים שאני מביאה כאן, — ברשימות החברים, — בקוים כלליים ביותר. מקוה אני לספר על פעילותה זו כעבור זמן מה, עת שאספר על חבריו האחרים של האירגון הלוחם.

אחר־כך היינו מזדמנות בפאריס: בהגירה.

מיתתה בלא עת של באָלה, שגרמה לעצמה במו ידיה, כרוכה היתה בטעות טרגית. בעת ההיא נפוצו שמועות כי אי־שם, בסמוך למרכז עצמו, נמצאת אשה־פרובוקאטור. סימונם של כמה פרטים בפעולתה ואי־אלה שרטוטים של מראה החיצוני, הדומים לאלה של האשה האלמונית הנאשמת, העירו אצל חברים אחדים, שטרם נרגעו אחר שגילה פורצב את אזה, חשדים נגד באָלה. מבלי לדרוש את חקירת ובדיקת השמועות הללו ומבלי לחכות לכך, קיימה היא בעצמה את פסק־דינה האכזרי והבלתי צודק, בשימה קץ לחייה.

כעבור עת קצרה נתברר, כי היתה אמנם במפלגת הסוציאליסטים המהפכנים (הס"רים) אשה פרובוקאטור: זינאידה ז'וצ'נקו. היא היתה "העוזרת" הכי סודית ומחתרתית של הבולשת הפוליטית הרוסית. במשך חמש-עשרה שנים תמימות עסקה בפעילותה הפושעת וההרסנית. לבסוף נתקבלו הוראות ברורות כי על שורות הס"רים נמנית אשה, השייכת בה בעת גם לבולשת הפוליטית ("האחראנה").

רחל לוריא

שליחי המפלגה נגשו לחקירת העניין. פתרון סופי נפתרה בעיה זו בהשתתפותו של ולאדימיר בורצב.

לי נודמן להפגש עם ז'וצ'נקו במוסקבה, לרגלי עניני מחתרת סודיים ביותר. הרגשתי כי לאחר כל פגישה אתה מתחיל ריגול אחר הבית, שבו הזמנו, ואחרי ברחובות מוסקבה. הצלחתי למחוק ולטשטש את עקבותי, אבל סרבתי להזדמן עם ז'וצ'נקו, בחשבי כי אין היא בקיאה בענינים האסורים. סרובי עורר תמהון ואי-רצון בקרב הסוציאליסטים רבולוציונרים המקומיים, שעליהם היתה נאמנת לחלוטין. ככה נעשתה באלה, בעקיפין, לאחד הקרבנות של ז'וצ'אנקו.

נען

דורה בריליאנט

דורה ולאדימירובנה בריליאנט נולדה בשנת 1879 או 1880, במשפחת סוחרים יהודית, בעיר חרסון. שם כילתה את חוק לימודיה בגימנסיה; אחר-כך בקורסים למילדות של האוניברסיטה היוריאבית. בשנת 1902 הצטרפה למפלגת הסוציאליסטים רבולוציונרים ועבדה בסניפה הקיובי של מפלגת זו. מחודש מארס 1904 היא חברה באירגון הלוחם ומשתתפת בהכנות להמתת פלאצא, השר לעניני פנים.

מראשיתה של שנת 1905, משנתקבלתי לאירגון הלוחם, עבדתי אתה יחד; שתינו טכניקאיות ועסקנו בייצור דינאמיט ובליסטראות. אבל דוקא מלאכת זו, המיוחדת במינה והמחתרתית ביותר, אשר האדם העוסק בה חי מבודד ומרוחק מחבריו, אינו

מזדמן עם איש מהם אלא אך ורק בשעה שיש הכרח בדבר, גרמה לכך שלהכירה באופן אישי לא הספקתי. ברשות שתינו היתה כמות רבת של דינאמיט, כסף-חי מתפוצץ וכל יתר החמרים הדרושים לייצור פצצות. מובן כי „כושר התנועה“ עם מטען כגון דא הוא כמעט מחוץ לגדר האפשרות. ומזדונו הנאות, אבל כבודת, לא היו מטלטלות ממקום למקום אלה בעת שלפי דרישות העבודה

אסתר לאפין

מוכרחות היינו להתליף את מקום מגורינו. על-פי בעלה היה שם-משפחתה של דורה — צ'ירקובה. את האיש הזה ראיתי הרבה פעמים בפאריס, בין המהגרים. לעתים תכופות, ומתחילה מדי יום ביומו, היה מבקרני במעוני ביחד עם חברים אחרים. כולנו ידענו כי הוא היה בשעתו בעלה של דורה. אבל איש מאתנו לא יכול להבין מהו הדבר, שיכול להיות משותף לדורה ולאישה הזו, שחיצוניותו אינה מושכת את הלב ובכלל אינו מצטיין בכלום. לא נשאר לנו אלא לחשוב, כי גורלה של דורה, חייה ומותה, שזעזעוהו ודכאוהו לעד, הם שהטילו עליו את חותמם. סיפורי על דורה מבוסס בחלקו על ידיעות המפלגה, בחלקו על עדויות חברים ומביניהן, בראש וראשונה, על זו של בוריס סאוינקוב, שהיה קרוב לה והכירה יותר מכל האחרים.

לפי סיפורי החברים היתה דורה מעוררת מן הפגישה הראשונה אתה רגשי אהדה בלבות מכריה. גוצה, צנומה במקצת, בעלת שער שחור ועינים שחורות, גדולות מאוד ועצובות; שתקנית, שולטת ברוחה, צנועה וביישנית; אבל הורגשה בה ברור השלהבת הפנימית היוקדת בקרבה ושורפת אותה, ובלב היה מתעורר הבטחון, כי אפשר להאמין לה עד הסוף ולסמוך עליה בכל. מדי הרהרי בדורה הריני נזכרת בכמה בחורות מהפכניות יהודיות נפלאות מטיפוס דומה לזה שלה, שהיו פעילות ומוכנות ומזומנות להקריב את חייהן.

המעשה הטרוויסטי הראשון, שבהכנתו השתתפה דורה, היה — המתת השר לעניינים פלאוץ. בעת ההיא התגוררה בפטרבורג, בדירה אחת עם סאוינקוב,

שמילא תפקיד של אנגלי עשיר, בא־כוחה של פירמה מסחרית אנגלית גדולה; יאגור פאזנוב גר אתם כחדרן שלהם והמהפכנית הזקנה פראסקוביה איוואנוב־סקאיה־וולושנקו בתור טבחה. „הגברת” דורה — רעיתו של אנגלי זה, שלפני כן היתה מזמרת בתיאטרון „בוף” — היתה לבשת שמלות־צבעונין וחובשת לראשה מגבעות מקושטות בנוצות, פרחים וסרטים. את תפקידיהם היו ארבעתם ממלאים באופן מצוין והצליחו לרכוש את אמונם המלא של כל אלה, ששומה עליהם לבוא במגע ומשא אתם. ככה היתה בעלת־הבית, שהשכירה להם דירה מרוהטת עשירה זו, נכנסת כפעם בפעם אצל דורה, בעת שסאוינקוב איננו בבית, ומפתה אותה שתעזוב את הפריץ האנגלי הזה, היהיר והגאותן, ותעבור למקום אחר; ואפילו הציעה לה כבר מקום כזה. רחמיה נכמרו על דורה; היא שאלה אותה, כמה כסף הפקיד האנגלי שלה בבאנק על שמה; התמרמרה על שאין הוא מגיש לה במתנה עדיים יקרי־ערך. דורה היתה מעמידה פנים כי עצותיה נגעו עד לבה; בדמעות בעיניה (היא ידעה למלא את תפקידה הקשה) היתה מבטיחה לה, כי לא בגלל הכסף היא חיה אתה, אלא מאהבתה אותה, אף־על־פי שכמובן אין לדעת אם יקחנה אתה, עד שישוב לארצו.

ברביעי לפברואר של שנת 1905 הומת במוסקבה הנסיך הגדול סרגיי, דודו של הקיסר ניקולאי השני. את המעשה הזה הכינו סאוינקוב, קאלאיאב, בוריס מויסיאנקו ודורה בריליאנט. מבצעה של פעולה זו היה איואן קאלאיאב. את הפצצה הכינה דורה. בעת שנעשו ההכנות לפעולה זו דרשה דורה שיתנו לה להשתתף בה השתתפות פעילה. על פיתוייו של סאוינקוב להסתלק מדרישה זו היתה היא עונה: „לא, אל תדבר כזאת. אני רוצה כך... אני צריכה למות...” סאוינקוב מסר את בקשתה של דורה למועצת החברים. אחד החברים אמר בהיסוס: „דורה היא אדם כזה, שאם תלך, תיטיב לעשות את החרוץ... למה איפוא להתנגד לכך? אבל...” ובמבוכתו כי רבה נשתתק. ואילו שוייצר אמר במנוחה, בבטחה, במפורש, כי דורה היא, לדעתו, האדם המתאים לכך בהחלט ושלא זו בלבד שאין לו כלום נגד השתתפותה בפעולה, אלא מבלי להסס היה שם אפילו בעצמו את הפצצה לידיה. בוריס סאוינקוב התנגד לכך בתוקף. גם כעת וגם בשנים שלאחר מכן היה הוא מחזיק בדעה, כי נשים מותר לשלוח לבצע פעולות טרוריסטיות רק בעת שהאירגון אינו יכול אחרת, אבל כיון שיש די גברים, הרי הוא „מבקש במפגיע לדחות את הצעתה”. (בדבריו אלה לא היו כלל שום ספקנות או חוסר־אמונה בדורה). על אזה לא נתקבלה דעתו של סאוינקוב, אבל הוא ויתר לתקיפתו בשאלה זו. ודורה הכינה את הפצצה.

אחר „המאניפסט” באוקטובר 1905 החליטה מפלגת הסוציאליסטים־המהפכנים (ס״רים) להפסיק את הטרור. הכוחות הופנו לעבודה בקרב המוני העם. בחורף זה הכינה מפלגת הס״רים מרידת־המונים מזוינת. הוכנו בשבילה נשק, דינאמיט, פצצות־קליעה. לשם כך הוקמו בפטרבורג שתי סדנאות. אבל החיפושים והמאסרים ההמוניים גרמו לחורבן ממש בשורות המפלגה. באחת הסדנאות הללו נאסרה דורה, כמה כאי־אלה לוחמים אחרים (לא כולם, אלא אי־אלה מהם) לא ראו חשיבות יתרה בבעיות הפרוגרמה; בדבר־מה אחר, שהיה בשבילה יותר נעלה ויותר חשוב מן הדרישות הפוליטיות והכלכליות, חיתה בחורה שקטה, ביישנית זו, שלבה לא ידע פחד. הטרור היה מסמל בעיניה את המהפכה והעולם כולו כלול היה בשבילה באירגון הלוחם.

מכ״י רוסי ח. ש. בן־אברהם

נען

קהילות באירופה המזרחית

דב רבין

פרשיות הורודנה

גרודנו — קהילה ראשית ב"ועד מדינת ליטא"

קהילת הורודנה (גרודנו), שהיתה מן העתיקות ביותר בליטה ומן המיוחסות שבהן, הגיעה למעמד חשוב ביותר בקרב קהילות ישראל דהתם בתקופת האוטונומיה הפנימית שלהן, לאחר שנמסרה לידן גביית המסים הממלכתיים מאת היהודים, בשנת 1579. גרודנו היתה ליד בריסק-דליטא ופינסק אחת משלוש הקהילות הראשיות, שהיוו את המוסד העליון באירגון של יהודי ליטה — את "ועד מדינת ליטא". ועד בשנת 1614 נתברר בפני "גאוני" (רבני) "ועד ארבע ארצות" סכסוך, שפרץ בין קהילת הורודנה לבין קהילת טיקטין, בנוגע להגמוניה על הישובים הסמוכים: זאבלודובה, הורדוק וחורושץ — סכסוך, שהיה כרוך בשאלה, לאיזו אינסטאנציה גלילית חייבים ישובים אלה לשלם מסים¹.

קהילת גרודנו היתה ב"ועד מדינת ליטא" שניה בערכה ובהשפעתה לאחר בריסק. "ראשי-המדינה דק"ק הוראדנא" היו חותמים על תקנות ה"ועד" ראשונים לאחר נציגי בריסק². לפי אותו תור נקבע הסדר להשתתפות הדיינים של שלוש הקהילות הראשיות של "מדינת ליטא", בזה אחר זה, בבתי-הדין שבידי לובלין³. וכן החולט גם לגבי מקום האסיפות של ה"ועד": תחילה ב"גליל דק"ק בריסק" (שתי פעמים רצופות: גליל זה היה הנרחב ביותר ב"מדינת ליטא"), ואח"כ ב"גליל דק"ק הוראדני (פעם אחת) ובגליל פינסק (לאחר גרודנו, פעם אחת)⁴.

גליל גרודנו שבתחום "מדינת ליטא" נרחב היה והקיף תחילה את כל השטח של "ווייבודסטבו" טרוק, חלק מווייבודסטבו וילנה החלק של זאמוט ואת פודלאשית. עד מהרה ניתקה פודלאשית את קשריה עם הועד "הליטאי" ועברה אל הועד "דד" ארצות". ובשנת 1652 נפרדה וילנה מגרודנו והיתה לקהילת ראשית ב"ועד ליטא", ולמרותה — גליל קטן. בשנות הארבעים של המאה הי"ח פרץ סכסוך בין גרודנו לקהילת קיידאן שבזאמוט בדבר הגבולות הטריטוריאליים של

* מתוך מונוגראפיה "לתולדותיה של עדת ישראל בהורודנה", שזכתה בכ' סיון תשס"ו בפרס מיסודו של הנשיא יצחק נבצבי, על שם אביו ר' צבי ב"ר ראובן שמשי ז"ל — בעד החיבור הטוב ביותר של תולדות אחת הקהילות היהודיות באירופה, שפסקה להתקיים בשעת השואה. הפרס הוענק למחבר ע"י החלטה של ועדת-שופטים ליד האוניברסיטה העברית.

¹ פנקס ועד ארבע ארצות, לקוטי תקנות כתבים ורשומות, סדורים ומבוארים בידי ישראל היילפרין, ירושלים תש"ה, הוצאת מוסד ביאליק, עמ' 30 סעיף צ'.

² פנקס מדינת ליטא, ערוך בצרוף מבוא והערות ע"י שמעון דובנוב, ברלין תרפ"ה, הוצאת "עינות", תקנות ועד ת"ד, סעיף תט"ו, עמ' 86.

³ פנ"ל (פנקס מדינת ליטא), בתקנות הנ"ל, ס' (סעיף תי"ד) עמ' 84.

⁴ שם, בתקנות הנ"ל, ס' תי"ג, עמ' 85.

שלטונה. סכסוך זה נסתיים בהחלטה, שגבול שתי ה"טריטוריות" וגליליות ייתחם בקו העילי של נהר נימאן.⁵

אולם, בעיקר היה לגרודנו סכסוך ממושך עם טיקטין. קהילה זו, שנוסדה בשעתה על-ידי יהודים מגרודנה, היתה נתונה אז, יחד עם ישובים אחרים בפודלאשיה, לתחום השפעתה של גרודנו, עד שעברו ישובים אלה לתחום של הוועד "הפולני". בין גרודנו לבין טיקטין התנהל ויכוח בדבר ההשתייכות וגלילית של שלוש הקהילות הקטנות, שהוזכרו לעיל — זאבלודובה, הורדוק וחורושטש — ושל ואסילקוב. טיקטין חיפשה משען ב"ועד דד' ארצות", ואילו קהילת גרודנו, ה"ליטאית", עמדה בתוקף על שלה. ב־1654 חילקו "המבוררים" ביריד לובלין את השלטון בין גרודנו לטיקטין בקהילות הנ"ל: בעניני מסים עליהן להיות נתונות למרות גרודנו, ואילו בעניני בית־דין — לזו של טיקטין.⁶ אולם הסכסוך לא נסתיים בכך, והוא נמשך עוד עשרות בשנים.⁷

בין הקהילות, אשר נשתייכו לגליל גרודנו, היו: לידה, ראדין, אוסטרין, נובי־דבור, אוליטא, מסטצ'קה, קאלוואריה, קרינאק, אמחור, קוזניצה, וכן טרוק, כעיר־מרכז לקראים שבליטא, שהיו משלמים אף הם מסים ל"ועד המדינה" הנ"ל.⁸ לפי תקנות "הוועד משנת שפ"ג (1623), הוטל על קהילת גרודנו וגלילה "ליתן עיניהם ולבם על עשר בתולות עניות" — מתוך שלושים, שעל הקהילות במדינת ליטה כולה להשיאן על חשבון הציבור בכל שנה ושנה.⁹

לפי התקנות של "הוועד" משנת שצ"ט (1639), הוטל על גרודנו וגלילה לקבל עשרה נערים — מבין 57, שקיבלה על עצמה "מדינת ליטא" כולה — מן "העולים ובאים ממרחקים ערומים, מבלי לבוש והולכי יחף — ואין מאסף אותם הביתה", ו"להאכילם, להלבישם ולהנעילם"; וכן למסור "לתלמוד תורה אל בית־הספר" את המוכשרים שביניהם ול"שירות או ללימוד מלאכות" — את השאר. על בריסק וסביבותיה הוטל אז לקבל 35 נערים, ועל פינסק וגלילה — 12.¹⁰

קהילת גרודנו נטלה על עצמה לטפל גם בענינים יהודיים כלליים ובסניגוריה במשפטים, שהיו כרוכים בעלילות על יהודים, כי ה"טריבונאל" (בית־הדין העליון) הליטאי ישב לסירוגין בעיר זו. ומשנת 1678 היה מתכנס בגרודנו גם כל מושב שלישי של ה"סיימים" הפולניים שמן המנין, ועוד קודם לכן נתכנס בגרודנו הסיים הפולני בשנים 1522 ו־1567.¹¹ בשנת 1639 נתמנה מטעם "ועד מדינת ליטא" שמש מיחד, שמתפקידו היה להימצא בגרודנו בזמן המושבים של הטריבונאל ולעמוד על המשמר במשפטים שבין יהודים לבין נוצרים ובענינים אחרים הנוגעים ליהודים.¹²

עוד בתקנות הוועד משנת שפ"ג, הראשונות הרשומות ב"פנקס מדינת ליטא"

⁵ פמ"ל, החלטות ועד סלוצק משנת תקכ"א, ס' תתקנ"ב, עמ' 262-263.

⁶ פד"א (פנקס ועד ד' ארצות), ס' ר"ב, עמ' 84.

⁷ שם, ס' תקכ"ח, עמ' 252.

⁸ פמ"ל תקנות ועד שפ"ג, ס' פ"ט, עמ' 17; וכן: P. Marek: Административное деление еврейских поселений в Литовской области, история еврейского народа Т. XI, Изд. „Мир“, Москва 1915, стр. 207.

⁹ פמ"ל, תקנות שפ"ג, ס' צ"ג, עמ' 20.

¹⁰ שם, תקנות שצ"ט, ס' שנ"א, עמ' 73.

¹¹ Józef Jodkowski-Grodno i okolice, Grodno, 1934.

¹² פמ"ל, ועד שצ"ט, ס' שצ"ד, עמ' 80. М Вишницер; Литовский Баал, 80. „История евр. народа Т. XI, стр. 190.

שהגיע לדינו, פסקו לקהילת הורדנא סכום, שהוציאה על חשבון „כלל המדינה“ לפי „הפנקס הישן“, ושנתנה אותו לבן-המלך¹³. וכשנתגברו במדינה „עלילות-השקר והבלבולים“, היתה קהילת גרודנו מוציאה סכומי כסף גדולים בענינים יהודיים כלליים הנוגעים לעלילות אלה ולמניעת גזירות מצד הטריבונאל ומצד ה„סיימיקים“¹⁴ וכיוצא באלה. והכנס האחרון של ועד מדינת ליטא, שנתכנס בשנת תרכ”א (1761) בסלוצק, ודן בתביעתם של „רוזני קציני נגידי ק”ק הורדנא“ להחזיר להם את החלק העודף, שהוציאו „מכבר“ על חשבון כלל „המדינה“ — פסק, שמגיע לקהילת גרודנו 35,192 זהוב¹⁵. זהו סכום גדול פי-תשעה ויותר מזה של מס-הגולגולת, שהוטל, לפי חלוקת הועד באותו כנס, על „ק”ק הורדנא והגליל“ (3,912 זה), או על „ק”ק בריסק דליטא והסביבות“ (3,920 זה) — מתוך 60,000 זה, מס-גולגולת כללי על יהודי ליטא כולם¹⁶.

על מעמדה המכובד של קהילת גרודנו בקרב חברותיה הראשיות ב„ועד המדינה“, אף לאחר חיסולו (בשנת תקכ”ד — 1764), מעידה עמדתו של קהל הורדנא בפרוץ המחלוקת הידועה שבין קהל וילנה לבין רבה ד’ שמואל בן אביגדור. על-פי בקשת הרב וילנה התערב קהל גרודנו בשנים תק”ל—תקל”א (1770—1771) בסכסוך בתקיפות והטיל את מרותו בענין זה על קהל וילנה¹⁷. פרנסי הורדנא הטיבו גם לשמור על ה„פנקס“ של „מדינת ליטא“ עד למלחמת העולם הראשונה¹⁸ (אם כי לא ידעו לשמור על פנקס קהילת-סיהם, שנעלם עוד בשנת השבעים של המאה שעברה). והעתק „הורדנא“ של ה„פנקס“ משנת תקס”ו (1706), הוא המלא ביותר משלוש הנוסחאות שהגיעו לדינו.

עלילות-דם

עלילות-השקר על היהודים היו לקהילת גרודנו לא רק נושא לטיפול בפגע זולתה — הן לא פסחו גם עליה. עלילת-דם אחת אירעה בגרודנו בשנת תקמ”ח (1788), בה נפל על קידוש השם ר’ אלעזר ב”ר שלמה מוורבלוב (וירבאלן, או וריבולובה, ליד הגבול הפרוסי). באגדות, שהתהלכו בגרודנו על עלילה זו, מסופר: לפני חג הפסח שנת תקמ”ח הלכה נערה נוצריה לכרות חול באחת הגבעות שליד העיר, וגוש גדול, שניתק ורבע עליה, הכריעה וכיסה אותה. ר’ שלמה, שעבר באותה שעה במקום, ניסה להצילה ולא עלה בידו, וישועים שעברו שם העלילו עליו, שהוא הרג את את הנערה בזדון, כי רצה להשתמש בדמה לצרכי הפסח. ר’ אליעזר הושם במאסר והוחזק שם במשך למעלה משנתיים. עינוהו, כדי שידה באשמה שהטילו עליו. הפחד והמהומה בקרב יהודי גרודנו גדלו ועצמו. כספי הקהילה החלו לזרום לתוך כיסי הישועים. החוקרים קיבלו את מתנות-היד ונתחלפו בזה אחר זה. אחרי שהריקו הישועים את אוצר הקהילה ואחרי שלא הצליחו להשפיע על ר’ אלעזר, כי ידה באשמה או יתנצר, חרצו, בניגוד לרצון המלך

¹³ פמ”ל, ועד שפ”ג, ס’ צ’, עמ’ 18.

¹⁴ „סיימיקים“ — ועדים גליליים של אצילי פולין וליטא, בהם היו בוחרים צירים לסיים ומנחים את פעולתם, מתקנים תקנות ומטילים מסים בתחומי הגליל וכו’.

¹⁵ פמ”ל, ועד תקכ”א, ס’ אלף ל’, עמ’ 276.

¹⁶ פמ”ל, ועד תקכ”א, ס’ תתקמ”ט, עמ’ 260.

¹⁷ ישראל קלוזנר: הפולמוס הפנימי בקהלת ווילנא במחצית השנייה של המאה הי”ח,

ירושלים תש”ב, עמ’ 67—75.

¹⁸ שמעון דובנוב: „פנקס המדינה“ והרפתקאותיו, במבוא למפ”ל, עמ’ XXIII.

הפולני הליבראלי סטאניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי, את משפטו למות מות ביתור לארבעה נתחים (שתי וערב).

ביום ב' לחג השבועות תק"ן (1790) בוצע פסק־הדין בפומבי לעיני קהל של אלפי צופים נוצרים, שנתכנס לחזות במחזה. את הבתרים תלו בארבעת עברי העיר, למען הדאיב את נפשות היהודים. בח' בסיון הובאו הבתרים לקבר ישראל בגרודנו ב"בכי ויללה ובמספר תמרורים", ומצבת־זכרון הוקמה עליו. וחוק הוחק בקהילת גרודנו להזכיר את נשמתו בכל בתי־התפילה בעיר בכל יום ב' דשבועות¹⁹. עלילת־דם שניה נתעוררה בגרודנו בעשור השלישי לממשל הרוסי בה. קרוב לחג הפסח תקע"ו (1816) נמצאה בסביבת העיר גופת ילדה נוצריה, מריאנה אדאמוביץ' בה, ושמועה פשטה מייד בקרב הנוצרים, שיהודים רצחוה, כדי להשתמש בדמה לצרכי החג. האשמה הוטלה על שכנה של משפחת הילדה, שתדלן הקהילה ר' שלום לאפין (ר' "שלום שתדלן"). הראיות היחידות לאשמתו היו כלי־ברזל, שנמצאו בביתו — פטיש ודקר. מאחר שלא נמצאו כל הוכחות להאשמה, וגם לא מצאו את האשם, ואיש "לא יכול היה להעלות עקבות לגילוי האמת ולהוכיח, שהיהודים משתמשים, כביכול, בחג הפסח שלהם בדם נוצרי"²⁰, נגשה ועדת־חקירה ל"חקירה ודרישה חשאיות", ואז הופיעו המומרים וארווארה אופליובה, שעברה לדת הקאתולית שלושים שנה לפני־כן, והסמל פאבל סאוויצקי, שקיבל את הדת הפרובוסלאבית, והעידו, שהיהודים נזקקים, כביכול, לדם נוצרי לשם פולחן דתי. תוצאות "החקירה" נמסרו לשלטונות בפטרבורג, ואז התערבו בענין השתדלנים, "צירי העם היהודי", עם ר' יהודא־זונדל זונברג ("ר' זונדל הגדול", או "ר' זונדל הורדנר"; נולד 1785 — נפטר 1854), איש־גרודנו, בראשם, והם הגישו מחאה נגד עלילת־הדם לשר־הדתות הנסיך גוליצין.

ב־22 בפברואר 1817 ניתן צו מטעם הקיסר אלכסנדר הראשון "לבטל את החקירה החשאית ולמצוא את הרוצח", כלומר, לטפל במעשה גופו בלי להעטותו ברקע דתי. ב־6 במארס אותה שנה שלח הנסיך גוליצין חוזר למושלי הפלכים, בו נאמר, שהמלך ציווה "להודיע לכל מנהלי הפלכים את רצונו המונארכי, שמעתה ואילך לא יואשמו יהודים בהמתת ילדים נוצרים ללא הוכחות לכך, ועל סמך דעה קדומה בלבד, שלפיה הם נזקקים לדם נוצרים".

הואיל ולא עלה בידי החוקרים למצוא את רוצח הילדה, חוסל הענין, אולם, בשנת 1826, לרגל עלילת־הדם בוולין, נתחדש המשפט בגרודנו, לפי יזמת הקטיגור. בית־הדין הגרודנאי, שעבר על הענין, פסק למסור אותו ל"רצון אלהים"; אך מפני מחאת הקטיגור, נמסר לסנאט, ואפילו ל"גוסודארסטבני סוביט" ("המועצה המלכותית"), וזה מסר לשכחה מוחלטת, מחמת התיישנות²¹.

גרודנו — עיר־אם למלאכת הדפוס העברית בליטא

גרודנו היתה עיר־אם למלאכת הדפוס בליטא, בה נדפסו הספרים העבריים הראשונים בארץ זו לאחר שקלוב. בגרודנו עלה וצמח הגרעין לבית־הדפוס

¹⁹ שמעון אליעזר פרידנשטיין: עיר גיבורים, ווילנא תר"ם, עמ' 29; הלל איסר ינובסקי: הקדוש ר' אלעזר ב"ר שלמה, ב"רשומות", בעריכת א. דרויאנוב, כרך ד', הוצ' "מוריה", ת"א.

²⁰ Ю Гессен: История еврейского народа в России Т. I, Петроград, 1916, 372-73

²¹ ש"א פרידנשטיין: עלה נדף, זכרונות ב"המליץ" משנת 1881, גליון מס' 6.

ולהוצאת הספרים ראם, שמילאו תפקיד חשוב בקורות הספר העברי ובהתפתחותו ובחיים הרוחניים של היהודים בליטה וברוסיה כולה.

אביה של מלאכת הדפוס העברית בגרודנו היה יוצקתאותיות ר' נחום (או ר' מנחם נחום) ב"ר יחזקאל מן העיר סקאהל (סוקאל) שבגאליציה, שבא לגרודנו בשנת 1785, על-פי הזמנתו של שר-האוצר הליטאי, אנטוני טיזנהויז, אשר ישב בגרודנו והיה גם מושל מחוז (ה"סטארוסטה"). טיזנהויז, שהיה בעל יזמה רבה, עשה בשעתו מאמצים להעלות את גרודנו — זו בירת-המשנה של פולין בימים ההם, ושבה ישב מלך פולין האחרון, סטאניסלאב פוניאטובסקי, במשך מרבית ימי מלכותו — ממצבה הכלכלי הירוד, בו היתה שרויה. בין יתר תכניותיו הנרחבות לשיקום גרודנו בשטח הכלכלי והתרבותי-השכלתי, רכש טיזנהויז מאת אנשי המיסדר הישועי, בשביל אוצר-המדינה, את בית-הדפוס, שהיה להם בעיר, ואמר, בין היתר, להוסיף עליו מחלקה עברית, שנראתה בעיניו כעסק מכניס רווחים. לשם כך הביא לגרודנו את ר' נחום, אשר שם של אומן במלאכתו הלך לפניו, ואת בניו ונכדיו, שהיו אף הם עובדי דפוס.²²

בשנת תקמ"ח (1788) הופיעו בבית-הדפוס המלכותי בגרודנו הספרים

העבריים הראשונים, והם:

א) „ספר זרע יעקב“, פירוש לתהלים מאת ר' יעקב ב"ר חיים הכהן, רב בוויסטינץ (בסביבת גרודנו). בשער הספר רשום: „נדפס בדפוס חדש פה עיר הועד ק"ק הוראדנא הבירה, בדפוס של אדונינו המלך האדיר החסיד — סטאניסלאוס אגוסטוס מלך פולין, דוכס גדול דליטא וצטרא וצטרא ירום הודו אמץ“²³. ב) „צורת בית המקדש מהגאון רב יום טוב ליפמן בעל תוספות יום טוב — עם ציורי תבנית הבית העתיד מהרב רב משה איוויער —“²⁴. ג) „ספר לחם שערים“²⁵. בשנים שלאחר מכן הופיעו בבית-דפוס זה (בתקמ"ט—תקנ"ד) שורת ספרים, מהם אחדים בהוצאת ר' ברוך ב"ר יוסף מ"ס (מוכר-ספרים), אב למשפחת המדיסטים ראם (נולד בשנת 1750, בקירוב — נפטר ב-1803). בין הספרים האלה אנו מוצאים בין היתר, „לוח על ששת אלפים שנה וכללים מעברונות“ וכו', שחיברו „ה"כ משה הורוויץ מ"מ ומ"צ דק"ק אמדור“ (הופיע בתקמ"ט)²⁶; המשנה עם פירוש „קב ונקי“ (תקנ"ב), וה"צוואה" של הצדיק הגרודנאי, המקובל ואיש-המוסר ר' אלכסנדר זיסקינד (תקנ"ד)²⁷.

ר' ברוך, שהיה בעל בית-מסחר לספרים ראשי בגרודנו, הניח עוד בשנת תקמ"ט (1789) יסוד לבית-דפוס עברי בעיירה אזיאר (אוזיור) הסמוכה לגרודנו,

²² ד"ר יעקב שאצקי: קולטור-געשיכטע פון דער השכלה ביי יידן אין ליטע — זאמלבוך „ליטע“, ניויורק 1951, ז' 701—702; פנחס קאן: די התחלה פון יידישן דרוק-וועזן און די ערשטע יידישע זעצער אין גראדנע און ווילנע, סעפאר, ראפדורק פונעם יובל-בוך פון פראפעס' פאריין פון דרוקער-ארב' אין ווילנע, 1936; חיים דב פרידברג: תולדות הדפוס העברי בפולניה, ת"א תש"י, פרק הוראדנא.

²³ חיים אייזעמאן: דרוק-און צייטונגס-איינריכטונגען אין גראדנא, „גראדנער צייטונג“ מ-1.2.1916.

²⁴ שם.

²⁵ ח"ד פרידברג: תולדות הדפוס העברי בפולניה.

²⁶ „פון יאר צו יאר“, אילוסטרירטער געזעלשאפטלעכער יארבוך, אונטער דער רעדאקציע פון משה שאליט, יארגאנג 4, „צענטאס“ ווארשע, 1929, עמ' 22.

²⁷ פרידברג: תולדות הדפוס העברי וכו'.

שם החל להדפיס במכשיר ספרים עבריים קטנים בהוצאה של אחרים, ועל שערי הספרים ציין כמקום ההדפסה את הוראדנא.²⁸

בסוף שנת 1793 קיבל האציל הפלני יאן יאשנסקי רשיון מאת הממשלה לפתוח בגרודנו בית-דפוס חדש, בו נדפסו ספרים עבריים עוד מתחילתו. יאשנסקי צירף אליו כשותפים שני מוכרי-ספרים יהודים, מהם האחד ר' ברוך מ"ס הנ"ל.²⁹ עם כיבוש ליטה על-ידי רוסיה, יצאה ב־30 באוקטובר 1794 פקודה לאסוף את בתי-הדפוס שבליטה לגרודנו, כדי לאפשר למושל ליטה הרוסי, שקבע את מקום-מושב בגרודנו, להשגיח עליהם (פקודה זו בוטלה אחר-כך בשנת 1796).³⁰

בית-הדפוס של יאשנסקי עבד באינטנסיביות, ומן המספר הרץ, שקבע בחלק הלאטיני אשר בשער הספרים, שיצאו אצלו מתחת למכש, נראה, כי במשך 3 שנים, בערך, הדפיס 112 ספר — מיבצע נכבד לגבי התקופה ההיא. בבית-דפוס זה נדפס, בין השאר, גם הספר „יסוד ושורש העבודה” לר' אלכסנדר זיסקינד הנ"ל, מהוראדנא, שהוצא לאור במהדורה שניה בשנת תקנ"ה על-ידי המהדיר בנימין ב"ר יעקב בישקא איש הוראדנא.³¹

„יסוד ושורש העבודה”, חיבורו העיקרי של ר' אלכסנדר זיסקינד, הוא ספר מוסר, הנוגע, לדעת המחבר, ב„אופן ההתנהגות” של היהודי „מראשית השנה ועד אחרית השנה”, במצוות שבין אדם למקום ושבין אדם לחברו, ולדעת המסכים על הספר (בן-זמנו של רא"ו, האב"ד האחרון של קהילת גרודנו, ר' בנימין ברודא), הוא „שוה לכל נפש לקטנים ולגדולים”.³²

בשנת 1799 הועברו שני בתי-הדפוס הללו, הנזכרים לעיל, שבהם נדפסו ספרים עבריים, לוילנה. אולם הדפסת ספרים עבריים בגרודנו לא נפסקה. משנת 1801 ואילך המשיך להדפיס בעיר זו ספרים עבריים ר' שמחה זימל, בנו של ר' נחום יוצק-האותיות, שהוזכר לעיל. בין היתר הדפיס את „שבט יהודה” (תקס"ט), „קצוי ארץ” (תקע"ג), וכן „ספר רפואות” (תקס"ח), באידיש.³³

בשנת 1815 ערך ר' שמחה זימל חוזה עם ר' מנחם מן מוילנה, בנו של ר' ברוך מ"ס, ראש למשפחת ראם, שהוזכר אף הוא לעיל, והדפיסו בשותפות שורה של ספרים בציון המקום „בהוראדנא ובווילנא” או „ווילנא והוראדנא”. לפי מסורת של זקני וילנה, נדפסו ספרים אלה באוזויר;³⁴ ולפי ר' שמואל שרגא פייגנוון („שפ"ן הסופר”), המנהל של „בית-הדפוס וההוצאות של האלמנה והאחים ראם בוילנא”, היתה גם „תחילת הדפסתו” של חלק מ„ש"ס בבלי עם תוספתא ואלפס, בדפוס ווילנא והוראדנא” — בעיירה הנ"ל.³⁵

ר' בנימין ב"ר יעקב בישקא, שהזכרנוהו כמו"ל בגרודנו, יסד שם ב־1809 בית-דפוס לעצמו, והדפיס בו מספר ספרים עבריים.³⁶

²⁸ שמואל שרגא ב"ר שלום פייגענזאהן (שפ"ן הסופר): דפוס ראם בוילנא, תביא לבית-הדפוס ד"ר חיים ברדיין, ב„הספר”, כתביעת לביבליוגרפיה בעריכת צבי הרכבי, בירושלים, אייר תשי"ד, שנה א' קונטרס א'.

²⁹ פ' קאג, שם.

³⁰ שפ"ן הסופר, שם.

³¹ פנחס קאג, שם; ח"ד פרידברג, שם.

³² ספר יסוד ושורש העבודה, כולל כוונות ישירות של התפלה והתורה והמצוות, מאת אלכסנדר זיסקינד במ"מ משה זצ"ל, ירושלים ת"ש. ³³ ח"ד פרידברג, שם.

³⁴ פרידברג, שם; אברהם דוקר: הדפוס העברי באוזויר, „קריית ספר”, שנה תשיעית, ב', ירושלים, תמוז תרצ"ב, עמ' 236—237.

³⁵ שפ"ן הסופר, שם. ³⁶ ח"ד פרידברג, שם.

ב־1836 נפתח בגרודנו בית־דפוס חדש על־ידי ר' יעקב יחזקאל ב"ר אברהם רוזנבלום, בהשתתפות ר' יחזקאל ב"ר אברהם צבי טיפוגראף. בית־דפוס זה הספיק להדפיס ספרים עבריים אחדים, אולם נסגר באותה שנה, כשפקדה הממשלה לסגור את כל בתי־הדפוס העבריים שמחוץ לוילנה וקייב (למעשה — ז'יטומיר)³⁷. עם גזירה זו נסגרו גם יתר בתי־הדפוס העבריים שבגרודנו.

בין הספרים, שהופיעו בגרודנו בשנה הנ"ל, 1836 — „מורה דרך“, על מסעותיהם של בני ישראל במצרים דרך המדבר ועל חלוקת הארץ לשבטים. חיברו ר' אהרן ב"ר חיים, שחי באותה תקופה בגרודנו. בקצת טפסים של הספר נוספה מפת־צבעונין של ארץ־ישראל משל „האברך מודד־ארץ מאיר געלהאר מהורודנא“³⁸.

משכילים-סופרים ומחברים בגרודנו

עוד במחצית השניה של המאה ה־18 נמצאו בין היהודים מליטה, שלמדו רפואה בפאדוא שבאיטליה ובפראנקפורט שעל נהר אודר שבגרמניה, גם בני גרודנו. אחד מאלה שלמדו בפאדוא, ר' יהודה בן מרדכי הלוי הורוויץ, רופא, חכם תורני וסופר פורה, בעל מגמות מוסריות-סוציאליות ואחד ממבשרי ההשכלה בליטה, עסק ברפואה ופעל בסוף ימיו בגרודנו (בה גם נפטר בשנת 1797). חיבוריו, שכולם כתובים עברית, היו מקובלים מאוד בזמנם על הקוראים־המעיינים, ואחדות מיצירותיו הופיעו במהדורות אחדות.

נושאה המרכזי והבולט ביותר של רוח ההשכלה, שחדרה בשליש השני של המאה ה־18 לגרודנו היהודית — זו המרכז של תורה, שבזכותו כונתה העיר בפי רבים בשם „הר־אדני“ — היה דבר החינוך היהודי והצורך בתיקונו. היה זה התחום, בו נתגלתה, כעבור שלושה דורות ויותר, הרוח היוזמת הברוכה של ציוני גרודנו ושל שוחרי תחיתה של הלשון העברית שבעיר זו, שהקימו בה את רשת החינוך העברי הלאומי ואת מרכז ההכשרה של מורים עבריים („הקורסים הפדגוגיים העבריים“, ואחר־כך — הסמיגריון העברי למורים משל „תרבות“).

אהרן (ארקאדי) בן אלכסנדר קויפמאן (נולד בגרודנו בשנת 1803, בקירוב — נפטר בפטרבורג ב־1893), שהיה מראשוני המשכילים בני־גרודנו, השתתף בקובץ הראשון, שהוציאו משכילי ליטה, בשם „פרחי צפון“ (חוברת ב', ווילנא 1844), במאמר גדול בשם „מכתב על דבר החינוך“. היה זה המשתתף היחידי בקובץ הנ"ל — בעריכת שמואל־יוסף פין, יליד גרודנו אף הוא — שהעלה ב„פרחי צפון“ בעייה מן הבעיות היוקדות של תקופתו.

א' קויפמאן היה מצאצאיו של ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא³⁹, „נתחנך על ברכי התורה, למד ורכש לעצמו, בלי עזרת מורים, את הלשונות הרוסית; הגרמנית והצרפתית על בורין, וקנה חכמה במדעים שונים“⁴⁰. בשנות העשרים לחייו עבר לוילנה, ומשם לפטרבורג. כסוחר עצים, קנה לו זכות מאת הממשלה לכריתת יערות ויצאו לו מוניטין במקצוע זה. אף פירסם ספר, בו הראה את כוחו

³⁷ ח"ד פרידברג, שם.

³⁸ „אשכול“, אנציקלופדיה ישראלית, ברלין—ירושלים תרפ"ט, 755; ז' וילנאי:

המפה העברית של ארץ־ישראל, ירושלים תש"ה.

³⁹ אפרים דיינארד: זכרונות בת עמי, ח"ב, לקורות היהודים והיהדות ברוסיה במשך

קרוב לשבעים שנה —, ניראדלעאנס, תר"פ; עמ' 189—193.

⁴⁰ „האסיף“ שבעריכת נ' סוקולוב, שנה ו', תרנ"ח, עמ' 464—465; קויפמאן ר' אהרן

(ארקאדי) בר' אלכסנדר.

במומחיותו ביערנות וקיבל בעדו תואר „דוקטור“. הוא נתעשר ורכש לו גם מעמד מכובד בצמרת השלטון, אפילו אצל הקיסר ניקולאי הראשון. קויפמאן נודע כנדבך מצנאט חובב אמנות, כאספן של ספרים עבריים ושל עתיקות וכעסקן ציבורי יהודי, בעיקר בקהילת פטרבורג. היה פעיל בהנהלתה של „חברת מפיצי השכלה“ עוד בשנות השישים, וסייע בידיה לתמוך בחוקרים וסופרים יהודים⁴¹. עזר הרבה לחסרי האמצעים שבין התלמידים היהודים המוכשרים בבתי הספר הגבוהים שבבירת רוסיה. הראשון בין הסופרים המשכילים, שעשה את ימיו בגרודנו, היה המחנך והמדקדק מנחם מאנוש בנדטסזון (1817–1888). לאחר שקיבל השכלה תורנית בגרודנו עיר-מולדתו, למד בברסלוי שבגרמניה, שם נעזר על-ידי חותנו, שהיה ש"ץ בבית-כנסת רפורמי. בשנת 1847 השלים בגרודנו את תרגומו לעברית מקראית צחה ונאה, של הקונטרס „המוסר או אחרית רשע“ („Der Denunziant“), שנכתב גרמנית ע"י הצנזור של ספרי ישראל וולף טוגנדהולד, אשר ישב בוילנה. את ה„מוסר-השכל“ של הסיפור מציין המוטו שנילווה אליו: „אמרו צדיק כי טוב, כי פרי מעלליהם, יאכלו; אוי לרשע רע כי גמול ידיו יעשה לו“ (ישעיהו ג', י"א).

עוד בשנת הארבעים למאה⁴² פתח וניסה לקיים באורח פרטי „בית-ספר לנערי ישראל כפי רוחו, אך לא עלתה בידו מפני המלמדים“, שנתייצבו „לשטן נגדו“. עד שנאלץ לסגור⁴³. בשנת 1849 ערב פתיחתו של בית-הספר הממשלתי הראשון, ברוסיה, לילדי היהודים בעיר, הוצע מ"מ בנדטסזון ע"י קהל גרודנו כמורה בבית-אולפנא זה. ואם כי השלטונות לא אישרו הפעם את מועמדותו למשרה זו⁴⁴, עוד עתיד היה, כעבור שנים, לכהן כמורה בבית-ספר זה לתנ"ך (ברוסית)⁴⁵. ב-1856 אגו מוצאים שוב את בנדטסזון מחזיק בית-ספר פרטי יהודי, ברוסיה, שלא החזיק מעמד, כנראה, כי בשנת 1862, עת הוקם בגרודנו בית-הספר הראשון ביזמת המשכילים ובאמצעיהם — הוזמן בנדטסזון להורות בו עברית ודקדוק⁴⁶.

מספרו של בנדטסזון, בן-עירו אריה ליב מילר, מורה ובעל בית-ספר תורני בגרודנו ומחבר סיפורים בעברית וגם מר"ל עברי, משבת את פעולתו הפדגוגית של בנדטסזון ומציין, שגם רוב ספריו שחיבר היו לספרי-לימוד.

הספרים שפירסם בנדטסזון הם:

„אבו בוחן“ — כללי הדקדוק באורח שאלה ותשובה (וילנה תרט"ז).

„הגיון לעתים — ענינים — המפיקים מוסר השכל — בחובת האדם לאלהיו, לנפשו ולאחרים“ (וילנה תרט"ז, ח"א, ורכ"ב, ח"ב⁴⁷). על ספר זה כותב א"ל מילר הנ"ל, כי „הפיק רצון גם מבני הדור הישן, יען תוכו רצוף מוסר השכל, צדק ומישרים, ונחל כבוד גדול מראשי חכמי הדור“. כן מספר א"ל מילר, שספר זה למדו בבתי-ספר „רבים בארצנו, כי גדול היה שם בנדטסזון בארץ“, וכן למדוהו גם „בת"ת שבפאריס“⁴⁸.

⁴¹ יהודה (לעאן) ב' משה הלוי ראזענטהאל: תולדות חברת מרבי השכלה בישראל בארץ רוסיה — — „ח"ב תר"ן, עמ' 46.

⁴² „הכרמל“, תוספת ברוסית, שנה ר', מס' 1, מ-1856.

⁴³ אריה מיללער: ר' מנחם מאנוש בענדעטסזאן, „הצפירה“ 1888, מס' 68–69. ⁴⁴ Казенные еврейские училища. Описание дел 6. Минист. На-родн. Просвет. Т. 1, Под ред. С. Лозинского, Ленинград 1920, стр. 293.

⁴⁵ „המגיד“ 1876, מס' 8. ⁴⁶ „הכרמל“, שם; „המליץ“ 1862, מס' 29.

⁴⁷ „הגיון לעתים“ הוא עיבוד של ספרו של שמשון רפאל רחנפלד, רבה של באמברג, Stunden d. Andacht f. Israeliten — — Bd. I–IV, Dinkelsbühl,

⁴⁸ א"ל מילר, שם.

„מודע לידי ישראל — כתובים בו בלשון ספרי הקודש ובלשון רוססיה, ספורי אמת מעוררי לב ולוקחי נפש, ללמד ילדי ישראל תורת המדות ותורת שפת אל" — העתיקו משפת אשכנז — — מנחם מאנוש בענדעטסזאהן איש הוראדנא, וארשא תרל"ב.

„אלוף נעורים" (וילנה תר"ם) — מקראה לנוער של סיפורים מתורגמים מרוסית.

בהקדמתו לספר זה יצא בנדטסזון, שהיה טוען קיצוני לעברית מקראית צרופה, נגד הסופרים העברים הפורצים את גדריה של לשון התנ"ך ומכניסים לתוכה מלים „מארמית" ומלשונות לועזיות.

בנדטסזון, כותב עוד א"ל מילר, היה מקפיד הקפדה רבה בכתיבת ספריו, והיה נוהג לחזור ולהגיהם ולכתבם מחדש, „עד אשר כל ספריו יצאו מתחת ידו מצורפים ומזוקקים ושפתם כשפת ספרי הקודש".

באופיו היה בנדטסזון „אוהב שלום ורודף שלום והתהלך במישרים עם כל בני עירו, כמחזיקים בגושנות כהולכים קדימה; ואם כי היה מן המשכילים הראשונים, שמר עטו מחטא נגד דתנו ולא התערב בעניני אמונה"⁴⁹.

הראשון בין משכילי גרודנו, שניסה את כוחו בשירה, היה יששכר דב הורביץ (ישכר בערוש הלוי איש הורוץ; נולד ברארשה 1845 ונפטר בה 1905). בן למשפחה מיוחסת, עבר בילדותו עם אמו, שנתאלמנה, לפינסק, שם קיבל השכלת תורנית. אחר-כך בא לגרודנו, עסק בה במסחר ו„בעתות הפנאי שקד בלימודי תורה ודעת"⁵⁰. החל לכתוב בשנת 1855 בקירוב. שירו הראשון נתפרסם בפתחת התרגום העברי של „מסתרי פאריס" של אויז'ן סי לקלמן שולמן. י"ד הורביץ כתב משלים וחרוזים מליציים ב„המגיד", ב„השחר" של פרץ סמולנסקין, ב„הבקר אור", שיצא לאור ע"י א"ב גאטלאבער, ואחר-כך בעריכת ראובן אשר ברוידס, ב„האסיף" וב„כנסת ישראל" של שפ"ר.

היה מפייץ בשעתו בגרודנו את הירחון הסוציאליסטי העברי הראשון „האמת" שבעריכת אהרן ליברמן⁵¹. אחר-כך כתב בנוסח של חובבי-ציון. כשפירסם יל"ג, לאחר הפרעות של שנת תרמ"ב, את שירו „אחותי רוחמה", בו הביע ספק, אם יוכלו היהודים להיוושע ע"י יישוב ארץ-ישראל במצבה אז, והטיף ל„מלון אורחים", שאליו צריכים בני ישראל להגר „עד יחמול עלינו אבינו" — יצא נגדו י"ד הורביץ ב„השחר" (תרמ"ג) בשיר בשם „אחותי נאשמה".

יצירות י"ד הורביץ הופיעו גם במקובץ („משלי יששכר", ורשה, 1887; „מירושלים בבלה", ורשה, תרס"א; „למנצח על השירה", ורשה תרס"ד). משיריו ומתרגומיו שובצו לתוך „זכרונות לבית דויד" לא"ש פרידברג⁵².

מנחם מנדל דוידסון (נולד בתקצ"ב, בקירוב — נפטר בתמוז תרע"ג בביאליסטוק), ממשוררי „השחר", היה הקשיש בשלישיה של חובשי בית-המדרש „חברה משניות" בגרודנו לחבריו, הסופר אברהם שלום פרידברג (תקצ"ח — אדר א' תרס"ב), והמשורר קונסטנטין-אב"א שפירא (טבת ת"ר — אדר א' תר"ס). „אהבתנו המוסתרת לשפת קדשנו", כותב א"ש פרידברג בזכרונותיו⁵³,

⁴⁹ שם.

⁵⁰ ספר זכרון לג' סוקולוב, ורשה תרמ"ט.

⁵¹ ה"א ינובסקי: זכרונות נשכחים, ו' — שלושת הרועים, „הצפירה", מס' 18.

⁵² בהוצאה שישית של „אחיאסף", ורשה, חלק ראשון, עמ' 27.

⁵³ אברהם שלום פרידברג: ספר הזכרונות, ורשה תרנ"ט, ח"ב, פרק 23.

עשתה את שלושתנו „לאגודה אחת, ורוחה החלה לפעמנו ולהדריכנו בנתיבותיה איש מעברו, איש עפ"י המקרה אשר הביא האלהים בידי. לי היה ספר „אהבת ציון“, שקראתיו בלי חשוד, עד כי הוצק עלי מרוחו וסגנונו רגל על לשוני. לחברי ש' [פירא] היה ספר „דברי שיר“ אשר למת"ל לעטעריס, ותהי השירה משוש דרכו ובאהבתה שגת תמיד. וחברנו ד' [וידסון] קרא ושנה אצלנו בשני הספרים גם יחד, ועל כן היתה ידו רב לו במליצה ושיר כאחד. כלי חמדתנו אלה היו שיחתנו ושעשועינו בכל עת, מדי נאספנו יחדיו להתרועע בית איש יומו. והנה קם השטן להפר את האחוה אשר בינינו!

וזה הדבר: ר' אליהו, אבי אשר אב"א — אשר בן אליהו שפירא חברי, היה מקנאי הדור הישן, שהיטב חרה לו על בנו, בראותו כי התמדתו בלימוד הגמרא הולכת ורפה. ויחל לארוב לו ולהתבונן למעשיו. ויהי היום, וימצאו יושב אל השולחן בחדר משכיתו וכותב עברית משכיל שיר ידידות. ותבער כאש חמתו, ויחטוף מידו את הגליון ויקרעהו, ויך את המשורר הצעיר מכה רבה, ויאסרוהו בחבלים אל השולחן ויניח לפניו ספר „שבט מוסר“, ויצוהו לכתוב ממנו גליון שלם בכל יום, אם באמת ובתמים חשקה נפשו לכתוב בלשון הקודש לשמה. ואם לא ישמור מצוות שפתיו לקומה כראוי, והפליא את מכותיו, ושבר כל עצמותיו, ולא ישאר מהם בבשרו מפני זעמו.

אבל מוסר גדול מזה היה שמור לחברנו ד' [וידסון], הגדול בשנים משנינו — כי למחרת היום בבוקר, ככלות העדה להתפלל ב„חברה משניות“, קם אבי משוררנו הצעיר ויעש את בית המדרש כמרקחה, ויקרא על ד' [וידסון] מלוא רועים, המון קנאים שומרי ה' צבאת ומגניו בכל עת, והם לקחוהו מן הגמרא, שהחל ללמוד בה אחר התפילה, כדרך כל הארץ, ויאחזו בערפו ויוציאוהו דרך הפתח וישליכוהו מן המדרגות (כי „חברה משניות“ היא בעליה אשר על גבי „בית המדרש הגדול“) ארצה.

לחכם ונבון כמנחם חברי דיה היתה הרמיזה הזאת להבין דבר מתוך דרב, כי אין דעת חובשי בית המדרש נוחה הימנו — ולא יסף עוד לבוא שמה.
ור' הלל איסר ינובסקי, מאנשי בית המדרש הנ"ל, מספר בזכרונותיו⁵⁴ על אותו ענין: אשר שפירא, „שנתפקר בגלוי, סבל הרבה איינעימות מאביו הקנאי, ר' אליהו ווארשאוו, שסטר על לחיו בפני קהל המתפללים, על שהוא מבלה עתו בקריאת ספרים חיצוניים ובכתיבת מליצות“, ואילו למ"מ דוידסון „קרה מקרה בלתי-טהור, שהוציאוהו מבית המדרש ויעשוהו — למשורר. באחד מלילות שבת, מספר הא' ינובסקי, כאשר שכב דוידסון על משכבו ב„חברה משניות“, החלה „רוח השירה לפעמו והעירה בו את התשוקה להעלות על הכתב את חרוזיו ואת רעיונותיו, שהגה והרה באותה שעה. שכת ר' מנחם על דבר השבת“ וביקש מבחור, אשר ישן מעבר למחיצה הרעועה והמתחרת, ב„קלויז“ הסמוך, ליתן לו נר וגפרור דרך החור. „מנחם נפל בפח: הבחור ה„קלויזי“ קנא את קנאת השבת“ וסיפר על הענין לגבאי „חברה משניות“. „אותו יום דנו את דוידסון לספוג ארבעים מלקות גם קיימו את פסקידינם בו ביום בין מנחה למעריב. אמנם, קידם מנחם, ששובב היה ואמון על מעשי-קונדס, „את פני הרעה וישם כר במכנסיו והמלקות לא הכאיבוהו, אבל עונו נכתם ויהי אנוס לעזוב את בית המדרש ואת ארוחת ימיו על שולחן הגבאים, ויהי למורה“ ולמשורר.

⁵⁴ הא' ינובסקי: זכרונות נשכחים, א' — מבית-מדרשי „הצפירה“ 1920, גלי מס' 13.

ואילו א"ש פרידברג, ממשיך ה"א ינובסקי, ידע להתהלך עם חברי "חברה משניות" ולא הקדיח את תבשילו, ושמו זוכרו לברכה בח"מ עד היום".
מ"מ דוידסון, לאחר שעזב את גרודנו, נדד במקומות שונים, בהם עסק בהוראה, עד אשר נשתקע בביאליסטוק, שם היה מורה לעברית רוסית, גרמנית וצרפתית. מחונן בפיקחות, נודע כמפיק בדיחות שנון, כממשיל משלים וגם כמלחין. חינוך דור של משכילים ואינטליגנטים יהודים. היה כותב גם נוסחאות למצבות בתרומים עבריים. לאחת ממהתלותיו-משובותיו הקדיש א"ש פרידברג פליטון רביחן בזכרונותיו.⁵⁵

על חיי אב"א שפירא, לאחר עזבו את עיר-מולדתו, על הטרגדיה שבהם, המרתו את דת אבותיו והתרפקותו על עמו — נכתבו דברים הרבה, ולא נבוא לחזור על כך במסגרת מיוחדת זו. הוא הדין בנוגע ליצירתו כמשורר עברי, שכונסה בספריו (חזיונות בת עמי, תרמ"ד; "שירי ישורון", 1887; ו"שירים נבחרים", 1911), ובתוכה שיריו הליריים הנוגים "בשדמות בית לחם" ו"ברכת הנרות" והאגדה "דויד מלך ישראל חי וקיים", בה הנציח, בין היתר, את דמותו הנלבבת של מלמדו ב"חדר".

שפירא חזר לגרודנו לבקרה. "שנתיים לפני מותו, כותב ה"א ינובסקי, ביקר את ה-Alma Mater שלו ואת הפינה, בה ישב והגה בספרים וכתב חרוזיו, ולא הרבה המשורר לשהות בביה"מ, כי "זרם דמעות פרץ מעיניו וימתר לעזוב את הבית". יחידי מן השלישיה נשאר בגרודנו אברהם שלום פרידברג. הוא למד את מלאכת השענות והתפרנס עליה, נדד בגיל 15 לדרום-רוסיה וחזר לאחר ארבע שנים לעיר-מולדתו. השתלם בלשונות ומדעים והיה למורה-שעות בבתי העשירים. היה מנושאי דגלה של ה"השכלה" בגרודנו ומלוחמי מלחמתה. גם על פרשת חייזר ופעולתו הספרותית לא כאן המקום להוסיף דברים, ותהא זו סיפוריו ההיסטוריים "עמק הארזים" ו"זכרונות לבית דויד", שנתחבבו על בני-הנוער העבריים, או תרגומיו ופעליו כעורך.

פרידברג — "הר-שלום" בכינויו הספרותי העיקרי — עזב את גרודנו בשנת תרמ"ג, עת הוזמן לפטרבורג להיות עוזר ראשי בעתון "המליץ". עוד קודם לכן, באייר תרמ"א, כחודש לאחר פרוץ הפרעות בדרום-רוסיה, קרא אש"פ, במכתבו לידידו המשורר יהל"ל, לשידוד מערכות במחשבתם של המשכילים והעסקנים היהודים ו"ליסוד ישוב עמנו בארץ אבותינו מקדם"⁵⁶. וב"המליץ" המשיך אש"פ לעשות נפשות לרעיון של חיבת-ציון והשתדל לעשותו לכלי-מבטא לתנועה. רשומות אש"פ, ב"ספר הזכרונות" שלו, מלבד הענין הכללי שבהן, הן גם אחד המקורות החשובים ביותר להיסטוריוגרפיה של תקופת ההשכלה בגרודנו. מראשוני הכתבים בעתונות העברית מגרודנו היה משה מאיר אוסטרינסקי (1842—1870), משכיל בעל מזג סוער, שמת באבו, והרבה לכתוב בייחוד ב"הכרמל". יצחק ב"ר דב אנדרס (1854—1920), תלמידם של מ"מ דוידסון ושל שאול פנחס רבינוביץ' (שפ"ר), שעשה שנים מספר כמורה עברי בגרודנו — הדפיס מאמרים ב"המליץ", "העברי", "הלבנון" ובמכתבי-עת עבריים אחרים של תקופת ההשכלה וחיבר ותרגם סיפורים שונים ("סיפורי אלישיב", "הנלכד" ועוד). היה מארחם ומאכסנם הנלהב של הסופרים העבריים, בביקוריהם בגרודנו.

⁵⁵ א"ש פרידברג: ספר הזכרונות, ח"ב — "אהבה במס"ק" (במסירת קולמוס).

⁵⁶ שם, ח"א, עמ' 137—138.

מקבוצת הסופרים שומרי המסורת ושוחרי ההשכלה כאחד בגרודנו ייזכר בראש וראשונה ר' ישראל דויד מילר (נולד בשנות הארבעים של המאה הי"ט), נפטר (1913). היה יליד כפר ליד סקידל הקרובה לגרודנו, התיישב בעיר זו עוד בימי נעוריו, והיה מורה לעברית וכותב דברי מליצה ומכתבים בשביל רבני גרודנו וגביריה. חיבור-הבכורה שלו היה "מלחמת סופרים" (וילנה, תר"ל), בו התקיף את ספרו של משה אהרן שאצקס "המפתח" (שהופיע באותה תקופה), וקנה לעצמו שם בקרב חוגי החרדים (ב"המפתח ניסה שאצקס לפרש את אגדות התלמוד בדרך ראציונליסטית — כאלגוריות, שעיקרן הוא ה"מוסר-השכל"). י"ד מילר הרבה לכתוב כתבות ומאמרים ב"הלבנון", "המגיד" ו"הצפירה" וחיבר ספר על "היהודי הטוב", ר' נחומ'קה מהורודנה, אשר הקדיש את חייו לעזרה לעניים ולכל נתון במצוקה. הספר ("תולדות מנחם", פיעטריקוב, תרע"ג). יצא לאור לאחר מות המחבר — ע"י בנו, ר' אריה ליב מילר, שהוזכר לעיל.

כן הוציא שורה של חוברות באידיש, בעיקר בתולדותיהם של גדולי ישראל, מעובדות ברובן מעברית, ביניהן "תולדות מונטיפיורי" (וילנה, 1890), "תולדות האר"י" (וילנה, 1895) ועוד. י"ד מילר היה מוכרספרים עבריים ועשה את חנותו לבית-מקרא ולספריה. פעל להרבצת הלשון העברית ולהפצתה, והיה אחד מראשוני הפעילים למען ישוב א"י. גם אריה-ליב מילר, בנו, שהיה מוכרספרים, מורה ובעל בית-ספר, שהרבו בו בלימוד העברית, פירסם סיפורים ומאמרים בעתונות העברית ועסק גם בהוצאת ספרים עבריים⁵⁷.

שמעון אליעזר ב"ר יקותיאל פרידנשטיין (נולד בגרודנו 1852), תלמידו של ר' נחומ'קה, כותב הרשומות של גרודנו היהודית ובעל "עיר גבורים" (וילנה, תר"ם), הנחיל לנו את הציונים שמעל גבי המצבות שבבית-העלמין הישן שבעיר זו. "בעמל רב וביגיעת גפש, גם בעזרת זכויות מגדלת, הצליח חפצו בידו להעתיק את הרשום על המצבות העתיקות, אשר עיפר הזמן בעפר מות ויכם עליהם במשאון" — מספר על פרידנשטיין קלמן שולמאן במבואו ל"עיר גבורים". מלבד "עיר גבורים" ומאמריו בעתונות ובמאספים, נדפסו ממנו: "תקות ישראל" (ורשה, תר"ן), "הרואה ואינו נראה" (רשה, תרנ"ד) ו"עץ פרי" (וילנה, תרנ"ח) וכרך של סיפורים היסטוריים ("ספורים", וילנה תרס"ג).

מבין המשכילים כותבי רוסית בגרודנו נזכיר את יוסף (אוס'פ) בן יעקב גורביץ', עסקן ציבורי, שהיה רב מטעם בעיר בסוף שנות הששים ובשנות השבעים של המאה ומורה לדת ישראל בגימנויה לנערות. מלבד מאמרים רבים בכתבי-העת "ראזסביט" ו"רוסקי יבריי", תרגם לרוסית את סידור התפילה והוציאו לאור (מהדורה שניה — וילנה, 1870). כן פירסם ספרים ברוסית על דת ישראל בשביל הנוער ועל תולדות היהודים בימי התנ"ך, וכתב מאמרים על ההיגיינה הציבורית, מצב האשה אצל היהודים בימי קדם, התפילות העבריות ועוד.

⁵⁷ אריה ליב מילר — על דבר תולדות הרב המחבר, בספר "תולדות מנחם" לי"ד מילר; זלמן רייזען — לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, פרעסע און פילאלאגיע, באנד 2, ווילנע 1930, עמ' 406—409.

צבי הרכבי

ייקאטרינוסלאב *

א. העיר בהתפתחותה

העיר נוסדה ב־1778 בערבת נובורוסיה על הגדה הימנית של הדנייפר על ידי פוטיומקין, שהועידה לגדולות (יש אומרים: להיות בירה חדשה במקום פטרבורג?) וקראה ייקאטרינוסלאב (בימי פאול, 1796—1801, הוחלף שמה לנובורוסק, וכך נקראה עד 1926, שבה נקראה דנייפרופטרובסק ע"ש פטרובסקי — ראש השלטון הסובייטי־האוקראיני, שבשעתו עבד כפועל בבית־חרושת בייקאטרינוסלאב). תחילת ייקאטרינוסלאב כעיר מחוז, מ־1783 — עיר הפלך.

תוך המאה הי"ט הופכת העיר למרכז תעשיה כבדה על רבבות פועליה ותנועה מהפכנית חזקה, בהיותה סמוכה למכרות פחם וברזל של אגן־הדוניץ (דונבאס). עוד מקודם פרח כאן הסחר — תוצרת חקלאית, עצים, מוצרי התעשיה. על כיפי הדנייפר בסמוך לעיר נבנתה בתקופה הסובייטית תחנת־הכוח הענקית — „דנייפרוסטרוי” — שהופצצה ביד־הרוסים בעצמם לפני פלישת הנאצים ושוב נבנתה על ידם עם גירוש הגרמנים במלחמת העולם השנייה.

האוכלוסיה, שמנתה אלפים אחדים בלבד בתחילתה, עברה בסוף המאה הי"ט את מספר 100,000 נפש, ועם פלישת הנאצים מנתה כ־500,000 נפש¹.

ב. האוכלוסיה היהודית בעיר

עוד ב־1768 הותר ליהודים לגור בנובורוסיה ולעסוק במה שירצו. ב־1794 הוכנסה ייקאטרינוסלאב ל„תחום המושב”. היהודי הראשון שבא לגור בעיר היה ר' משה סטאניסלאבסקי (מצאצאי — שמעון סטאניסלאבסקי שכתב, ברוסית, על תולדות יהודי רוסיה). ב־1787 באו לגור בה כמה יהודים.

ב־1857 נמצאו בפלך יקאטרינוסלאב 359 קראים ולהם „כנסה” בעיר הפלך (באותה שנה היו בכל רוסיה 14,000 קראים).

יהודים	1805	היו בייקאטרינוסלאב כ־376
"	1825	880
"	1847	1,699
"	1897	41,240 (37% מהאוכלוסיה)
"	1920	72,928 (44.5%)

* מתוך מונוגרפיה ב„ספר ייקאטרינוסלב” המוכנת לדפוס ומתוך דברים שנאמרו בכינוס בני יקאטרינוסלב שנתקיים בחל־אביב בג' סיוון תשי"ז ובו הרצו, מלבד רט"א: ישראל ריטוב, דניאל וקסלר, אברהם שלונסקי, ה. ה. בירמן, ישעיהו שר ועוד.

(1) ראה ערך „ייקאטרינוסלב” באנציקלופדיה הכללית־הרוסית של ברוקהאוז־עפרון וערך „דנייפרופטרובסק” באנציקלופדיה הסובייטית הגדולה על שתי מהדורותיה; מ. אשעראוויטש, שטעט און שטעטלעך אין אוקראינע, ניריורק, 1948, ח"ב, עמ' 99—111.

ב־1923	היו בייקטרינוסלאב	50,237 יהודים (%) 29 מהאוכלוסיה)
ב־1926	" "	62,073 " (26.9%) "
ב־1932	" "	100,000 " (26.4%) "
ב־1940	" "	100,000 " (20%) "

מתוך 10,000 יהודים למעלה מחומש מן האוכלוסיה — שהיו בייקטרינוסלאב עם פלישת הנאצים באוגוסט 1941, שרדו־חזרו מעטים בלבד. אפשר להגיד, שאם תהליך גידול האוכלוסיה בכללה בעיר מהווסדה ועד המלחמה העולמית השניה נמשך בפרופורציה אריתמטית, הרי תהליך גידול האוכלוסיה היהודית בה נמשך בפרופורציה גיאומטרית. הסחר היה המקצוע העיקרי של היהודים כאן. אם ב־1805 היו לעומת 263 סוחרים נוצרים בעיר 7 סוחרים יהודים בלבד, הרי ב־1897 היו הסוחרים היהודים 74% מכלל הסוחרים. 17 מושבות יהודיות (נוסדו בשנות 1846/1855) כיתרו את ייקאטרינוסלאב ובהן כ־8000 נפש ורכושן הקרקעי — כרבע מיליון דונאם, מהן שנתקיימו עד פלישת הנאצים.

ג. פרעות

הפוגרום הראשון היה כאן ב־1883; נמשך יומיים: 20—21 ביולי. תוצאותיו — מאות משפחות נשדדו. שוב היו כאן פרעות: בסתו 1884, 1886, 1904, 1905 (20.8). הפוגרום הגדול (67 הרוגים באכזריות, מאות פצועים) היה כאן בשני באוקטובר ב־1905 והוא נמשך שלושה ימים (21.10—23.10). ה„הגנה העצמית“ נוסדה עוד ב־1903 והיא פעלה גם בשנות הפורענות והרג רב של 1920—198 („לבנים“ של גנרל שקורו, אוקראינים למיניהם, מאכנו וכו'). וכאמור, הפורענות הטוטאלית האחרונה: פלישת הנאצים בסתיו 1941, כשרוב היהודים שאר במקום — אם מתוך כך שנמנעה בריחתם, או מתוך רצונם של יחידים להשאר במקום (מתוך טעות פטאלית וחוסר ידיעות נכונות על כוונת הנאצים)².

ד. הקהילה ומוסדותיה, רבניה ופרנסיה

כבר בתרכ"ח שלחה „עדת ייקאטרינוסלאב את תודתה (כמובן בעברית) לר' משה מונטיפיורי. בסמוך לתר"ס מוצאים אנו כאן קהילה מאורגנת היטב בעלת רשת מוסדות תורה וחינוך, צדקה וסעד, 80 „חדרים“ ובהם 800 תלמידים, ישיבה ובה 80 תלמיד; „חדר מתוקן“³.

1) על מאכנו בייקאטרינוסלאב ראה בספרו של ארשינוב על „תנועת מאכנו“. ² ראה שמריהו לוי, מזכרונות חיי, ספר ג'; מנדלי מו"ס, שריפטען, 237I; י. לשצ'ינר סקי, הרקע הכלכלי של תחום המושב ליהודים ברוסיה, „העבר“, חוב' א', עמ' 36—39; י. טריווש, היהודים בנובירווסיה, „העבר“, חוב' ב', מעמ' 200 ואילך; צבי הרכבי, לחקר משפחות (מהדורה שניה), מעמ' 48 ואילך ושם סומנה כל הספרות; הנ"ל, קונטרס משפחת הרכבי; הנ"ל, קהילת ייקאטרינוסלאב, „הצופה“, י"א בטבת תשי"ג; ראה בזכרונות של הקומפוזיטור מ. גוליןקין.

³ ב„המליץ“ 1898 (125) מסופר, כי הת"ת בייקאטרינוסלאב קיימת זה 50 שנה. על „חדר מתוקן“ בייקאטרינוסלאב ראה קובץ „ברקאי“, ברוקלין תש"ו, וספר זכרונות של ח. א. זוטא.

בפרוס מלחמת העולם הראשונה היו בעיר כ־30 בתי חינוך יהודיים (מהם ישיבה ושלוש ת"תים); 12 בתי־כנסת גדולים, מלבד בתי־מדרש, בתי־תפילה ו"מנינים". בסמוך למהפכת 1917 הוקם כאן פוליטכניקום יהודי.⁸

שני זוגות רבנים ידועים לנו בייקטארינוסלאב. תחילה שימשו כאן הרב ר' דוב זאב (בערעוואלף) קוזווינקוב ז"ל — מגדולי חב"ד, המכונה ה"משפיע מסטארו־דוב"⁹ — לחסידים מזה, והרב ר' בנימין (בנימיןקה) זקהיים ז"ל ל"מתנגדים" מזה; ואח"כ: הרב ר' לוי יצחק (לויק) שניאורסאהן ז"ל⁵ (ח"י ניסן תרל"ח — כ' מנ"א תש"ד באלמא־אטא, קאזאחסטאן, רוסיה, בגידוש) ז"ל — נין ונכד של בעל "צמח צדק", הוסמך ע"י גאוני הדור, רבות פעל במסירות נפש להחזקת היהדות, הרבצת התורה ועניני הכלל, בתרס"ט בא לשבת על כס הרבנות — תחילה לחסידים ולבסוף כרבה היחיד של הקהילה (תר"פ—ת"ש) מזה והרב ר' פנחס גלמן ז"ל — חניך ישיבות ליטא, ציוני־עברי, עסקן, ר"מ (נפטר כבן 40 בסמוך לתר"פ) ל"מתנגדים"־ליטאים מזה.⁶

מבין ראשי הקהילה בלטו שלושה: ר' משה כרפס⁷ — בעל מכרות ומפעלי תעשיה כבדה, נדבן, ירא שמיים, המכלכל־המנהיג בתבונה את עדתו; ר' מיכל מיידאנסקי⁸ — סוחר, חובב־ציון נלהב, בר אוריין; שמרל בן פייבל (סרגי פאוולוביץ) פאליי — בעל טחנה, שלקח לו חתנים ציונים: את מ. מ. אוסישקין, אינג' מ. ברוק ודר אביגדור יעקובסון.

ה. ציונות

ייקאטרינוסלאב היתה מרכז ציוני־עברי עוד מימי "חיבת ציון" א (כאן פעלו מיידאנסקי, ר' אברהם הרכבי), ביחוד בשבת אוסישקין וד"ר שמריהו לויין, כרב מטעם, בתוכה (מפעילי הציונות: י. ליאחובסקי, ו ברונטמן, ב. טופרובסקי,

3א) ראה מאמרו של יעקב גולדבורט, הבוקר, 13.2.47.

4) ראה עליו: הרב ש. י. זוק, סיפורי חסידות (א. ציוני, ת"א, תשט"ו): סיפורים 142, 508 (עמ' 146—107, 495—497, במפתח שמות (עמ' 545): ר' דוב זאב מייקאטרינוסלאב; אברהם הרכבי, המליץ 1894 (188); על מחאת רבני רוסיה נגד "קידושין על תנאי של רבני צרפת" (מרחשון תרס"ח) חתום בין השאר גם זאב וואלף; "אין תנאי לנישואין" לארהן דב אלתר וואראנאווסקי, ווילנא תר"ץ, ויש מקום לזהותו כהרב דוב־זאב קוז'ניקוב.

5) ראה עליו: קובץ ליובאוויץ, ברוקלין, תש"ד; נפתוליידוד, ב. וסט, ח"ב, עמ' 301; סטנסיל על פרשת יציאתה מרוסיה של אשתו הרבנית חנה (כעת בברוקלין); היה מחותנו של האדמו"ר מליובאוויץ הרי"ץ זצ"ל ועמו בעצה ובפעולה. בנו, הרב מנחם־מנדל שליט"א, הוא כעת האדמו"ר מליובאוויץ.

6) ראה על רבנותו: "המודיע", תרע"ד (23). נוסף על שני הרבנים שימשו בקהילה שלושה מו"צים — ראה ב"המליץ" 1870 (11) על פטירת הרב שניאור־זלמן רבינו מו"צ בייקאטרינוסלאב.

7) ראה עליו: צבי הרכבי, לחקר משפחות, הפרק "ר' משה כרפס", ושם סומנה כל הספרות; ש. לויין, מזכרונות חיי, ס"ג, מעמ' 87 ואילך; אנציקלופדיה לחלוצי הישוב, כרך ה'; "הצופה", כ"ו בשבט תש"י; שם, כ"ו באדר ב' תשי"א; שם, י"א בטבת תשי"ג.

8) ראה עליו בין השאר: "הצפירה" 1912 — על פטירתו. וההקדשה לו בספרו של ב"צ אייזנשטאדט, "דור רבניו וסופריו" במלאות לר' מיכל מיידטנוסקי 70 שנה — כ' שבט תרנ"ה).

8א) בלתי־ידוע עדיין חלקם של הייקאטרינוסלאביים בנסיון ההתישבות בעבר־הירדן, בגולן (תרנ"ד—תרנ"ו). ד. יורעאלי מכנרת עלה עם קבוצת חבריו מייקאטרינוסלאב בעליה השניה, לאחר ביקורם של ד"ר מוסינזון וד"ר בוגרשוב [בוגר] בעיר. ראה "ההתישבות בגליל העליון, תשט"ו, עמ' 39 ובמפתח.

ואח"כ האחים ברזובסקי). גם "הרב מטעם" מר מנחם ברושטיין היה ציוני נאמן. הציונות בעיר לאחר המהפכה היא פרק מפורא בפני עצמו.⁹ מעיר זו זרמה עליה מובחרת לארץ-ישראל. עם העליה השניה עלה מכאן המורה ר' חיים יהושע שפירא ז"ל, יורעאלי (אכר במושבה כנרת), עתה נודע גם כמלחין.

בעליה השלישית נתבלטו: משפחת המשורר אברהם שלונסקי, ח. ספיבאק (ממיסדי "עונג שבת" בת"א), משפחת המדפיס סטרוד, חנניה רייכמן (המתרגם, בעל המכתמים), יונה כסה (מזכיר מפא"י כ"כ), יעקב אביטל ז"ל, שחקן "הבימה" (בנו של המורה והמחבר העברי אבא ארש), מרדכי ורבקה גובר (הורי האחים — צבי ואפרים הי"ד), פרופ' דולז'נסקי ז"ל (בנו הפרופיסור מהרוגי שיירת הר הצופים הי"ד; בתו תמר — סופרת), עו"ד ש. אוסישקין, ועוד רבים (עולי ייקאטרינוסלאב בא"י מונים למעלה מ-100 משפחות).

הרב נחום גולדשמידט (מנהל הסמינר "בית יעקב" בת"א, המשפיע החב"די, משפחת הדסה רחל בירמן (רחובות), השר י. בר יהודה, פרופ' גרוסמן (חיפה).

ו. אישים

בייקטרינוסלאב קבורים המשפטן אליהו אורשאנסקי¹⁰, הסופר נחום כהן (נאומוב)¹¹, ר' יעקב ושלמה אולשוונג, הציוני ד"ר יעקב ברנשטיין כהן¹², הרופא ואספן הספרים ד"ר יוסף חזנוביץ. ר' ישראל בנימין לבנר¹³, בעל "כל אגדות ישראל" ועורך עתונים בעברית וברוסית לילדי ישראל, שימש כאן בהוראה. כאן ישבו מ. מ. פייטלסון המבקר ויעקב לרנר המשורר. בימי מלחמת העולם הראשונה באו לייקטרינוסלאב פליטים רבים מפלכי הספר, וביניהם: הגאון רח"ע גרודזנסקי זצ"ל, הרב צבי פשדמסקי¹⁴ (אב"ד לייזאווא), לכאן עברה מווילנה הגמנסיה הציונית העברית של פ. א. כהן על מוריה: פנחס שיפמן (בן-סירה)¹⁵ וד"ר י. ל. ברוך¹⁶.

כאן ישבו אחיו של ליאו מוצקין וגיסו של ד"ר ח. וויצמן — ד"ר משה אברהם ליכטנשטיין¹⁷.

(9) ראה בספרו של א. רפאלי (צנציפר), במאבק לגאולה, את הצילומים: 83, 169, 216, 225, 251, 269, 284, 442, 709; נפתולי דור (ב. וסט), תש"ז, עמ' 186—188; אברהם מילשטיין, בראשית הדרך; נפתולי-דור (קובץ ב', בעריכת בנימין וסט), תשס"ו, עמ' 229—235.

(10) ראה עליו: כנסת ישראל 1 (1886); מנדלי מוכר ספרים ב"המליץ" (תרל"ח, 17); קלזנר ב"הספרות העברית החדשה" (כרך ו', עמ' 413, 519); י. טריווש, "העבר", ח"א, עמ' 59; ב. גנקין, שם, חוב' ג'; צבי הרכבי, לחקר משפחות, עמ' 52.
(11) ראה עליו ב"ווסחוד": 1833—30, 31; 1893—26; 1894—3, 4; 1906—1, 31, 4542.

(12) ראה בין השאר עליו: ד"ר נ. מ. גלבר, "העבר", חוב' ב', עמ' 53, 58, הערה 27. ד"ר גלבר מציין את שנת פטירתו כ-1928 (במקום 1926).

(13) ראה עליו ב"דור וסופריו" לאיינושטאדט, עמ' 36—37.

(14) ראה לעיו: "שבני שיש", בהקדמה ובעמ' פ"ה.

(15) על שיפמן בייקטרינוסלאב ראה: דוב שטוק בהקדמה ל"בית היוצר" (פ. בן-סירה, אמנות, ח"א, תש"ח) עמ' 18—19. שיפמן הדפיס בייקטרינוסלאב את הצהרת בלפור בעברית, תרע"ח.

(16) י. ל. ברוך תיאר את תקופת שבתו בייקאטרינוסלאב בזכרונותיו, ב"הד ליטא" א, ב' 272, ועוד.

(17) ראה אסופות, 5 במאמרו של הנשיא י. בן צבי.

הרב יצחק פרידמן ז"ל טברג, (נחלת יצחק ע"י ת"א) — מוצאו מיקאטרי-
נוסלאב.

זמן מה ישב כאן בער ברוכוב ובעל מרכז תנועת פועלי ציון¹⁷.
הפרקליט אוסקר גרוזנברג נולד ביקאטרינוסלאב, כידוע.
השרים נמיר וארן ישבו ופעלו ביקאטרינוסלאב.
מכאן באה הרופאה החלוצה ד"ר צפורה לבובה.
בין המורים העברים הנאמנים האחרונים יש להזכיר את ר' שלמה ש.
פרומקין, שחיבר גם ספרי שימוש¹⁸. כאן ישב כמה שנים דוד אטינגר, בעל תעשיה
ומתבר „שפתנו במראות" היושב כעת בתל-אביב.
בייקאטרינוסלאב פורסמו עתונים וספרים מיוחדים ליהודים — בשלוש שפות:
עברית, אידיש, רוסית¹⁸.
רבות נכתב על ייקאטרינוסלאב היהודית בתקופות שונות. ועדיין בנמצא,
אם כי בטמון, חומר רב לתולדות קהילה מפוארת, שנסתם עליה הגולל¹⁹.

(17) ראה בזכרונות אשתו („בצל קורתו") על ייקאטרינוסלאב.
(18) לוחות נטיות בדקדוק, מלון אורתוגרפי עברי עם תרגום לרוסית, תרע"ג) —
שניהם בייקאטרינוסלאב.

(18א) ראה אצל רפאלי תג"ל ברשימת העתונות באידיש את המס' 14, 33; ברוסית —
34, 45.

(19) בארכיון הציוני בירושלים יש חומר רב ומעניין על ייקאטרינוסלאב בעזבונו שם
אוסישקין, ש' לוינ ועוד ויש לעבדו ולפרסמו. מרת הדסה רחל בירמן (רחובות) הישישה
העלתה בכתב רבות מתולדות ייקאטרינוסלאב היהודית-העברית-הציונית והן שמורות בידי
על מנת לפרסמן.

כיום נמצא בעיר בית-כנסת אחד המושך מאות יהודים אליו בימי התגים. רבה
הראשי של מוסקוה, שנבחר במקום הרב ר' שלמה שליפר ז"ל, הרב יהודה ליב לוינ
שליט"א, שימש מקודם כרבה של דנייפרופטרובסק.

בכתב-האישום במשפט נירנברג (טופס רוס, עמ' 54, 67) נאמר, כי ב-12 לאוקטובר
1941, חדשים לאחר פלישת הנאצים, נהרגו בדנייפרופטרובסק 11.000 איש [קרי: יהודים].
בדנייפרופטרובסק ובקוויב נהרגו ע"י הנאצים 60.000 יהודים. בעיר שחררו מן הנאצים
26.11.44. ראה עוד: מערדער פון פעלקער II, איליא ערענבורג, מאסקווע, 1945; משה
כהנוביץ, מלחמת הפרטיזנים היהודים במזרח אירופה, עמ' 171.

נפש לנעדרים

שלום בן-ברוך

ברוך שוחטמן הי"ד

מזמן שעלה לארץ בשנת תרפ"ו דר בירושלים ובה גם נפח את נשמתו, כשנפצע על ידי יריות הלגיון העברי ברמת רחל בכינוס הארכיאולוגי בסוכות תשי"ז. איש ירושלים מובהק היה.

מופלא היה בשקדנותו, ברבגנות ידיעותיו, ברחניותו העמוקה, בתפיסת הדברים ובכל מידותיו התרומיות, שמהן הבולטת ביותר היתה אהבת הבריות — תרתי משמע: אהבת בני אדם בכללם ואהבת כל אדם בפרט. כשם שהיה ל"אורים ותומים" לציבור, למוסדות ולחוקרים בנוגע לפרטים נעלמים בהיסטוריה, בספרות ובעסקנות, כן היה מיטיב עם רעהו, עם מדע ובלתי מדע, ועמד לו תמיד בשעת דחקו. היה איש רעים להתרועע, הצטיין בערנות כלפי מאורעות החיים והספרות. ולא היה איש שלא ביקש את קירבתו.

חלק גדול מזמנו הקדיש לבני אדם, לביקורים בבתי ידידים ובאספות המוקדשות לענייני תרבות ורוח; ומפליא הדבר שבפיוור זה של עתותיו הצליח הן לקיים בנאמנות ובמסירות את חובתו היומיומית והן להגיע להישגים ניכרים בעבודתו הספרותית-המדעית. האירה לו פנים ההצלחה בזה שפרנסתו-מלאכתו היתה בתחום נטיתו הנפשית העמוקה. כי מראשית עמדו על רגליו אהב ספרים וספרות ומדע, ספרנות וביבליוגרפיה. ואהבה זו באה על סיפוקה כאשר נתמנה זמן קצר מאד אחרי עלותו לארץ לאחד הפקידים-הספרנים בספריה הלאומית בירושלים (בעבודת הספרנות החל להתמחות עוד בשבתו באודיסה), ועד מהרה נתבקש להיות גם חבר המערכת של הרבעון הביבליוגרפי "קרית ספר" היוצא לאור מטעם הספריה. במשך שלושים שנה כתב מאמרים-רצוניות על ספרים בשפות שונות, עבודות מחקר, הערכות לעסקנים, לסופרים, לאנשי מדע.

כדי להכיר יותר את ברוך שוחטמן צריך לפנות לעיר מולדתו באלטה שבאוקריינה, פלך פודוליה, שהיתה עיר ואם בישראל ורבה היתה השפעתה הן על תושביה גופם והן על יהודי הסביבה הקרובה והרחוקה. היו בפודוליה ערים מחוזיות יותר גדולות, אך היא עלתה על כולן בריכוז רב של יהדות ותורה, של חסידות והשכלה, של ציונות וערנות ציבורית, של אידיאליזם ציבורי. פודוליה, חבל-ארצם של הבעש"ט ורבי נחמן מבראצלאב, היתה רוויה חיים יהודיים מסורתיים וגעגועים לגאולה עד כלות הנפש. היא גבלה בפלכי חרסון, בסרביה, קיוב, ווהלין וגם גאליציה וקיבלה מכל אחד מחבלי-ארץ אלה. לבאלטה קמו אישים נעלים שהשפיעו על הנוער וההמונים השפעה רוחנית גדולה. החסידות היתה מושלת בכיפה בבאלטה ובפודוליה כולה, רבת-הסבל והעינויים מידי הגויים (בכל הפרעות והשחיתות, מגזירות ת"ח ות"ט ואילך, רב היה חלקה), אך גם קירבת אודיסה המודרנית פעלה את פעולתה. פודוליה נתנה לנו כמה סופרים והוגים ומדענים — ברדיצ'בסקי, הילל'ס, אליעזר שטיינמן, א. ד. גורדון, יוסף אהרנובitch, מ. בן-עמי, פרופ. צבי שארפשטיין, פרופ. יחזקאל קופמן, יוחנן טברסקי ועוד, ועובדה זו מעידה על הרוח אשר היה מסביב. מבני באלטה עצמה אציין כאן רק אחד — את ד"ר יהודה אבן-שמואל, מתרגם "מורה

גבולים" ומפרשו, המחנך והוגה הדעות העמוקות, הסופר והחוקר והמרצה בחסד עליון, שעד עתה טרם הוערך כראוי. בסביבה זו גדל ברוך שוחטמן והתבשם מן המזיגה המופלאה של תורה וחכמה והשכלה, ממכלול-השאיפות ששלטו בלבותיהם של טובי העיר. הוא היה מבחירי הנוער הבאלטאי ובשנים האחרונות של שבתו שם הגיע לעמדה בולטת בציונות, בקהילה ובעיריה. אחרי כן גלה למרכזי תרבות ומדע ברוסיה ובחוץ לארץ וקיבל תשראה מאת גדולי ישראל, קרא ושנה ושימש תלמידי חכמים הרבה. כאשר עלה לארץ, כבר עוצבה דמותו — אמות אחדת מבני הדור הצעיר, בעל כשרונות גדולים (בתוכם זכרון כביר), שהיו מאחוריו שנים לא מועטות של שרות לציבור ולעם, שנים שגם סבל בגללו (נרדף ונאסר ע"י השלטון הסובייטי).

בסקרנו את עבודתו הספרותית והמחקרית עלינו לציין קודם כל את השתתפותו ב"קרית ספר", רבעון בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. לפי חשבוננו של העורך גרפסו ברבעון ותר ממאה ועשרים מאמרים-רצוניות של ב. ש. למן תרפ"ח עד החוברת האחרונה, הווה אומר: בכל חוברת פירסם מאמר או אף שנים. ובקורתו היתה למופת מבחינת רצוניה מדעית; הוא דיקדק כחוט השערה עם בעלי הספרים, ויהיו אף המכובדים ביותר. בקיאותו המפליאה הביאתהו לידי גילוי פגמים אפילו בחיבורי מומחים גדולים; אך הערותיו נכתבו תמיד בלשון עדינה ולבבית, בחינת "נאמנים פצעי אוהב". תפקיד לא פחות חשוב מילא שם ע"י רשימה שיטתית של הספרים החדשים — עבודה, שבה היה עוסק בכל חוברת של הרבעון הביב-ליוגרפי. אין זו העתקה סתם של שם הספר והמחבר, כי אם גם הגדרת מהותו של החיבור בצדה בשתיים-שלוש שורות בצירוף הוספה מאלפת, למשל: המהדורה או הכרך הקודם נתפרסמו בתאריך פלוני ובמקום זה וזה; יש תירגום של הספר בשפה זו או אחרת. רצה המזל — ומאמרו האחרון ב"קרית הספר" הוקדש לבקורת הספר החדש של אחד העם (פרי עטם של אריה סימון וד"ר הלר), אותה האישיות שנתן לה את תשומת לבו היתירה כמעט במשך כל זמן עבודתו. מענין כי ב. ש. — בהתאם לכל הרוח של כתיבתו — מביע את סיפוקו הנפשי שהמחברים, עם כל הערצתם לאחד העם, אינם נוהגים משוא פנים כלפיו בספרם ואינם נמנעים מלבקרו במקום שהוא ראוי לבקורת!

מדור אחד בעבודתו הם מאמריו על סופרים, אנשי מדע ועסקני-צבור. מרובים הם ונתפרסמו בכתבי-עת שונים, בלכסיקונים ובאנציקלופדיות. הוא מבליט תמיד פרטים בלתי ידועים לקהל הרחב, ובזה הערך העיקרי של עבודתו. כן, למשל, כתב מאמר מיוחד "אוסישקין ועבודת ההווה ב"העולם", במלאת ע"ה שנה למנהיג הציונות הרוסית, בהאירו שם צד אחד של פעולות המנהיג הזה, שהיה ידוע דווקא ביחס של ביטול כלפי עבודת ההווה מתוך דרישה שהציונים יתרכזו בעבודה למען ארץ-ישראל גרידה. במאמר אחר "ז'בוטינסקי והפארלאמנט הרוסי", בירחון "גליונות", שוב נוגע הוא בפרשה, שמעט מאוד דובר עליה בספרות העשירה על הלוחם הציוני הגדול. חשובים גם מאמרי ב. ש. על ציונים ועסקנים שונים, שנשכחו מן הלב או שמלכתחילה לא היו ידועים לשדרות הרחבות של הצבור — על זאב טיומקין, שהיה בשעתו אחד משלושת המנהיגים הראשיים של ציוני רוסיה; על ד"ר יעקב לאנדסמן, אחד מן הציונים הפעילים באודיסה, שנלחמו במסירות במשך עשרות שנים לחינוך יהודי-לאומי בסביבה של מתבוללים; על מנשה אלטמן, המחנך הבאלטאי הדגול (עיין רשימתי עליו בחוברת ג' של "העבר"), ועוד ועוד. חובתנו לציין לחוד את הערכים שנכתבו ע"י ב. ש. בלכסיקונים ובאנציקלר

פדיות: ב„אשכול“, באנציקלופדיה העברית והכללית, ב„אנציקלופדיה לציונות“ שיצאה בעריכתו של משה קליינמן בשנת תש״ז (רק כרך אחד בלבד, אותיות א—ג). באנציקלופדיה האחרונה שייכים לו עשרות ערכים, בתוכם שוב עסקנים בלתי ידועים או נשכחים, וחסד הוא עושה הן עמהם והן עם תולדות הציונות בזה ששמר את זכרם. מי עוד זוכר כיום את העסקן הגלח, הסטודנט וואסילי ברמן מימי חבת ציון, למשל, או את שמואל בארבאש, אחד ממנהלי הבאנק הציוני וחבר הוועד של חובבי ציון, או אברהם גרינברג, יו״ר וד חובבי ציון לפני אוסישקין? וכמובן מרובים כאן הערכים מפרי עטו של שוחטמן, המוקדשים לציונים ראשונים במעלה כגון ביאליק, אוסישקין, אחד העם וכו׳.

המדור האחרון והחשוב ביותר: המחקרים ההיסטוריים והספרותיים של ברוד שוחטמן, הראויים לכינוס בספר מיוחד, יען כי ערכם הוא לא לשעתם בלבד אלא לאורך ימים. בין אלה יש למנות בראש וראשונה את סקירתו הגדולה ביותר, המוקדשת לאודיסה, שהושקע בה עמל כביר ומצומדת אליה ביבליוגרפיה גדולה (נתפרסמה בכרך השני של סידרת „ערים ואמהות“ היו״ל ע״י מוסד הרב קוק). המונוגרפיה משתרעת על חמישים עמודים נרחבים והיא שלימה לפי מידת האפשרות, כשאנו מנותקים ממקורות סובייטיים, זה ארבעים שנה כמעט. משום כך גם מרובה בה העבר על ההווה, והרינו מוצאים בה תיאור חשוב על מרכז היצירה התרבותית והלאומית המעשית, הגדול ביותר שקם לנו בדורות אחרונים מאז תקופת ספרד. שני למחקר זה בגדלו ובחשיבותו הוא „י. ל. גורדון בתור פובליציסט“ (32 עמוד) — עבודת הגמר של ב. ש. באוניברסיטה העברית, שוב הממצה ביותר את הנושא. כמבקר־מנתח מופיע לפנינו ב. ש. גם בעבודתו „שירת הכלל ושירת היחיד בספרותנו החדשה“ — הרצאה שהמנתה קרא אותה בכינוס העולמי למדעי היהדות בירושלים בשנת תש״ז. מעבודתו באנציקלופדיה העברית והכללית נציין את הערך „אשכול“, המכיל מביא היסטורי על האנציקלופדיות בכלל; וכן את הערך „באלטה“ — קטן מבחינה יחסית, אך חשוב בהצבת ציון לעיר יהודית באוקריינה, שקרני־השפעתה יצאו לפנינו לאזור רחבי־ידים ושחרבה באחרונה בגלל תעלולי הבולשביקים ושחיטות האוקראינים והנאצים.

נזכיר גם את הפעלתנית המפליאה בהיקפה של ב. ש. בחיבור ביבליוגרפיות מיוחדות של יצירות סופרים ואנשי מדע המכילות פרטים ופרטי פרטים — עבודה מופתית לעוסקים במקצוע זה. הביבליוגרפיה של ספרות השואה 1933—1939 (גילויי הנאציות בספרות הפובליציסטית, המדעית והסיפורית־השירית), שפירסם ב. ש. ב„רשומות“ תש״ז מכילה 167 ערכים בשפות שונות — ספרים שלימים, וכן כמה מאמרים נוספים. ברכה כשלעצמה קובעות הערותיו לאגרות־אישים, שהיה נוהג לפרסם, למשל, לאגרותיו של דובנוב, של אחד העם וידידים שונים אליו. כאן האיר את עיני הקורא בידיעות, אשר שאב הן ממקורות שבדפוס והן מזכרונותיו האישיים. באחרונים השתמש ביד רחבה גם כשחיבר את מאמריו על גדולי ישראל, כי רבים מהם הכיר אישית ואף היה ממקורביהם (אויסישקין, ביאליק, טשרניחובסקי, קלזנר ועוד). ואחרון אחרון חביב: מחקריו — בעיקר ב„העבר“ — על ראשית הספרות היהודית ברוסיה: השבועונים „ראזסוויט“ ו„ציון“, שניהם ברוסית שיצאו באודיסה בזה אחר זה לפני 95 שנה. הוא התכוון לכתוב את המשך הפרקים המאלפים הללו, השופכים אור גדול על תולדות היהודים ברוסיה — והנה הקדימם המוות ושם קץ לעבודה היסטורית־ספרותית זו כמו גם לפעולתו הברוכה בתחומים אחרים. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

האזכרה לברוך שוחטמן ז"ל במלאת שלושים לפטירתו

(ירושלים, בית-הלל, יום ד', י"ט בחשון תשי"ז — 24.10.1956)

ברוך שוחטמן ז"ל

הפותח ד"ר ק. וורמן:

גודל אכזרי לקח מאתנו חבר נאמן וחביב שאהב את החיים והיה רודף שלום, ידיד העולם. הוא נפל קרבן לצמאון דעת וחיים בחוג החוקרים וחובבי המדע. עוד באותו היום הטרגי בבוקר היתה לנו שיחה ערה ורצינית מאד על עניני הספריה, על תכניות לעתיד, ושעות מעטות אחר-כך נפצע פצעי מוות.

הלב דואב כשאנו מעלים את דמותו היפה של ברוך שוחטמן, ולכן כאשנו מנסים לצייר את קלסתר פניו עם הצחוק הדק על שפתיו, לא נוכל עוד להבין את גודל המהלומה שנפלה עלינו.

פרופ' קלאוזנר, מורו וידידו הנאמן יעריך אחרי את אישיותו, את התפתחותו, את פעולותיו הרב-גוניות וחברים אחרים יוסיפו לדמותו. אני חפץ מתוך כאב עמוק, מתוך אהדה רבה לנסות לציין בקווים מעטים את דמותו.

עבדתי עמו במחיצה אחת במשך 9 שנים, וזו תקופה קצרה בהשוואה לזו שמר שוחטמן היה קשור עם בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטה, אבל שנים אלו היו שנות מלחמה, שנות סכנה והרס ובאותו הזמן שנות בנין בשבילנו. בתקופה כזאת מתגלות תכונות הנפש של אדם יותר מאשר בתקופת שלום ושלווה.

ברוך שוחטמן היה אופטימיסט מטבעו; הוא האמין בהתקדמותה המתמדת של האנושות, האמין בנצחון הצדק ותמימותו המקסמת עזרה לי לעתים קרובות מאד להתגבר על משברים ועל מכשולים. טוב לב, איש ורך היה האיש, והתייחס תמיד באהדה לכל הבריות; לא חי לשוחטמן אייבים, והוא ידע גם בוויכוח החריף ביותר, — והוא היה איש הוויכוח ואיש השיחה — לכבד את הוולת.

שוחטמן אהב והעריך באהבה עמוקה את ספרותנו, את הספרות הכללית, את האמנות העולמית, ולא התקיימה בשבילו בכלל מחיצה בין הלכה ומעשה; בין ממשות ודמיון; בין חיי השעה לבין יצירה אמנותית-רוחנית. במובן זה היה שוחטמן אישיות שלמה לגמרי. ברוך שוחטמן היה ידען גדול באותו זמן היה סטודנט נצחי. תשוקתו לדעת, ללמוד יותר, להרחיב את אפקיו לא ידעה גבול, מסירותו לנכסי התרבות, למכמנים רוחניים, לא הכירה כל סייג.

שוחטמן היה ספרן בכיר בעל זכרון פנומנלי, ביבליוגרף גדול, היסטוריון יהודי, סופר וכל תכונותיו הרוחניות שרתו אותו למלא ולבצע את יעוד חייו, להיות לעוזר גדול. ושוחטמן עזר לרבים רבים בעבודותיהם, במשאלותיהם, במחקרם. תמיד היה נענה לזולת, והיה מאושר בפעולה זו. הוא פעל מתוך הכרח פנימי במילוי מצוה ובאותו זמן מתוך שמחה אמיתית יוצרת.

שוחטמן היה איש הרגש, איש האינטואיציה, לא איש השירות. ומתוך התלהבות יתרה, לפעמים לא היה יכול להבדיל בין עיקר לטפל. התעניין בכל כך הרבה שטחים עד שלא תמיד היה יכול לחזור לעומק כולם. אבל דוקא הרוחב העצום של ידיעותיו ושפע ידיעות בכל השטחים האלה וגם בולמוס קריאתו עזרו לאחרים באופן מיוחד במינו. הוא היה יוצר ושופע שולק מתנו בלא תמורה.

קשה לתאר לעצמנו את החיים הספרותיים בארצנו בלי דמותו החביבה של שוחטמן. קשה מאד להמשיך בפעולותינו בבית-הספר הלאומי והאוניברסיטאי, שהוא היה קשור בו קשר חיוני במשך 30 שנה. הוא אהב את בית הספרים והיה חי בו לא פחות מאשר בחיק משפחתו והחברה. גם בשנים הקשות, הייתי אומר, הגורליות של הספריה הלאומית אחרי מלחמת השחרור, כאשר נותקו מהר-הצופים הוא פעל למענו באומץ-לב. למרתו גילו היה עולה לעתים קרובות מאד להר-הצופים כדי להתעניין באוצרותינו, כדי לחקור בארכיון אחד העם שהיה קרוב ללב.

הנהלת האוניברסיטה העברית הסכימה ברצון רב לבקשתו הוא להאריך תקופת שירותו. חי לשוחטמן עוד תכניות רבות. ואנחנו מצדנו צפינו להמשיך תקין של פעולותיו המבורכות בספריה, במערכת „קריית ספר“, בשירות הביבליוגרפי של הספריה בכלל. אנחנו קוונו גם-כן שיעניק מעשרו ומשפע ידיעותיו לדור הצעיר בתור מורה בבית-הספר לספרנות של האוניברסיטה העברית שיפתח עכשיו.

מותו של שוחטמן היא אבידה כבדה מאד ואנחנו מתאבלים מרה יחד עם המשפחה המכובדת. אנחנו נכבד את זכרו, את דמותו העדינה, את אישיותו היפה בפעולותינו למען הרמת קרן התרבות בארצנו, שהיתה כל-כך אהובה עליו.

קשה לי מאוד לדבר על האיש הזה שהכרתי והוקרתי אותו במשך 50 שנה רצופות, עוד מאודיססה. אני רק משהו אספר מן הרשמים שהשאיר בלבי לזכרון נצח. הוא נולד בפודוליה, בעיר בלטה שממנה יצאו הרבה חכמים וסופרים. הוא היה תלמידו של אדם מצויין, יוצא-מנהל, זה היה המנוח רבי מנשה אלטמן, שהקים דור שלם של ציונים ושל סופרים עבריים. כפי שאני משער הוא שנטע בלבו את האהבה ללשונו העברית, לספרות העברית ולציון, אהבה חזקה מסלע.

אחר-כך השלים את לימודיו באירופה, כי לא רק ידיעות עבריות חשובות, אלא גם ידיעות כלליות רבות יתו לו. למד בהיידלברג, למד באודיססה והשלים את לימודיו באוניברסיטה העברית שגמר אותה בשנת 1933, אם אינני טועה, מלא ידיעות עבריות וכלליות. ודאי שמעתם, כמעט שאין איש שנמצא באולם זה שלא שמע על זכרוננו הפנומנלי. זה לא סתם זכרון טוב, זה היה זכרון שאני, שאומרים עלי שגם לי היה זכרון טוב, — ונשאר עוד משהו מהזכרון הזה, — אני הייתי משתומם על ידיעותיו הכבירות ועל זכרוננו המופלא, היוצא-מנהל. הוא יכול היה להזכיר אותי — אני נוטל דוגמה אחת — שבשנת 1909 דיברתי באודיססה באסיפה של חובבי-ציון ביום פלוני — ואת היום הפלוני אני כבר שוב לא זוכר — ובשעה פלונית. ואפשר היה לסמוך על זה, מעולם לא טעה בידעה כזו. ידיעות כאלה אין זוכרים סתם בקלות-דעת, זה חסד אלוהים, זה דבר יוצא-מנהל. ועל-ידי-כך הוא נעשה לעזר לכל מי שעסק במדע. מי שרק הטיל ספק באיזה פרק, באיזה מאורע, באיזה מקום של מאורע — פנה אל שוחטמן ושוחטמן אמר את הדברים וסמכו עליהם, ומעולם לא קרה שיטעה האיש שסמך עליו.

זה היה גם ענין עבודתו. אולי בשל כך הוא לא כתב ספרים שלמים, מפני שהוא היה כולו מלא ידיעות עצומות והידיעות הללו לא נתנו לו, מתוך ריבויין העצום, להביא את הדברים לידי סינתזה. כאשר כתב איזה דבר שלם, מושלם, זה היה יוצא-מנהל. המאמר שלו על אודיססה באנציקלופדיה העברית הוא אחד המאמרים השלמים ביותר והמענינים ביותר שקראתי על העיר הזאת, שאני מכיר אותה כעשר אצבעותי. אבל במאמריו הרבים, שודאי ידבר עליהם ד"ר יואל, ב"קריית ספר" הוא ביקר ספרים, ומענין הדבר, הוא היה ותרן גדול, לא ראיתי שיכתוב קשות על איזה ספר. האמת היא שרוב הספרים גרועים, המיעוט טוב, לא הרוב טוב, מעולם לא כתב דברים קשים על איזה ספר שהוא. לבו הטוב — שעוד אדבר עליו — לא נתן לו לפגוע בבן-אדם. כאשר פגעו בבן-אדם — זה לא כבר נכתב מאמר בלתי-צודק על איזה ספר — יצא הוא להזהיר את הכותב, הוא לא נח ולא שקט, הוא לא נתן לי מנוח. "אדוני מוכרח לכתוב איזה דבר, כדי שיראו שאין המבקר הקפדן הזה צודק". כך נגע הדבר ללבו למרות שזה אדם שהוא רק מכיר אותו.

אבל כשם שהיה ותרן בדרך-כלל בביקורת של ספר — הוא אמר שבכל ספר יש בו משהו טוב ואפשר ללמוד ממנו — כך היה קפדן בנוגע לפרטים. מעולם לא היה גותן שספר יעבור על ידו ולא יעיד על עשרות הפרטים שהמחבר עצמו לא שם לב להם, וגם אלה שקראו את הספר לא שמו לב חוץ ממנו.

זה סימן מובהק של איש מדע. איש המדע מתחיל מקטנות. הפרטים יכולים להיות פעוטים בעבר, חבל דק שנשענים עליו ויכולים ליפול. איש המדע מבקר קודם-כל את הפרטים. מה שגיטה אמר בגרמנית — יראת הכבוד בשביל הדברים הקטנים, מפני שהמדע שואף לדעת בדיוק את הדברים. גופא דעובדא עיקר. איך קרו הדברים. והוא תמיד שם לב לדברים אלה. ו"א, דייק בפרטים הנוגעים ליחיד ולאדם, בכל ספר, תמצאו זאת במאמריו ב"קריית ספר".

זו הייתה התרומה הגדולה שהוא תרם למדע. חוץ מזה כתב הרבה מאמרים קטנים

גם באנציקלופדיה. הנה המאמר על „ציון“ שפרסם עכשיו, זה מאמר חשוב מאד הכלל תקופה שלמה. זה בא מתוך זכרוננו הכביר ומתוך ידיעותיו היוצאות מן הכלל.

אבל זה לא הכל, ואני מעז לומר, זה גם לא העיקר. יש, גבירתי ורבותי, שני מיני בני־אדם, יש מין בן־אדם שפעולתו, עבודתו מבוטאת באישיותו. יש בן־אדם שאישיותו מבוטאת בפעולותיו. יש סופרים גדולים, חכמים גדולים שכתבו ספר אחד, מאמר חשוב אחד ובוזו קנו את עולמם. יש כאלה שקנו את עולמם בתור בני אדם. בפרקי אבות שלנו ידוע כמובן לכולכם, היו חמישה תלמידים לרבי יוחנן בן־זכאי. הוא מנה את שבהם ושאל אותם איזה דרך יבור לו אדם. לא אעבור על חמשת התלמידים, הוא אמר שהעיקר היא עין טובה. אבל הוא משבח את ר' אליעזר הורקנוס, האומר, שהעיקר הוא לב טוב.

ברוך שוחטמן כלל בתוך עצמו גם את המעלה הגדולה של רבי אליעזר בן הורקנוס, וגם את המעלה הגדולה של רב יוחנן בן־זכאי. היתה לו עין טובה וגם לב טוב. עין־טובה — צרות עין, לא ראיתי מעולם שתהיה עינו צרה באדם. כמה שדיברתי אתו על כל־מיני אנשים שמעתי רק טובות. הוא היה אדם שהמפלגות לא אכלה אותו בתוכנו, כפי שהיא אוכלת כל אדם ואפילו הטובים שבהם. אם היה אדם שמפלגות זו לא היתה קיימת בשבילו, לא תפסה אותו — זה היה שוחטמן.

אילו הייתי יכול לגזול יותר מזמנכם הייתי מספר עובדות מפליאות, על אנשים שדאג להם, שהוא לא היה בן משפחה שלהם, וחשב שהם טרעים, אבל כאשר הגיע לדבר עליהם, היה אומר: יש להם מעלה כזאת וכזאת, יש לו ערך כזה וכזה, בזה צריך לכבד אותו. זה דבר יקר המציאות, ויקר המציאות ביחוד אצלנו, לצערי הגדול. זה מצד אחד, עין טובה, לא צרות עין. לא רצון לדכא את הסופר, להראות לו שהוא בור, עם הארץ שאינו מבין שום דבר. הוא היה מעיר הערתו והולך הלאה. הוא לא כיסה ולא הסתיר דעתו אפילו מגדולי הדור. אינני רוצה לקרוא בשמות, אבל נדהמתי לא פעם כשראיתי למי העיר הערות נכונות, אבל מעולם לא דיבר בכעס, לא דיבר בשמחה לאיד: תפשיך, הגה, אתה טעית בדבר זה.

זה סימן של עין טובה. היה שמח על כל ספר חדש, על כל דבר שהיה רואה בו ניצוץ של כשרון. היה בא ושואל: „אדוני קרא ספר זה או מאמר זה, כמה הוא יפה“ ושם שמחה גדולה שאני אשתתף בשמחתו.

ולב טוב — היה מחלק ידיעותיו על ימין ועל שמאל, לכל אחד. לא היה איש שבא לשאול בעצתו ולשאול על איזו ידיעה ויאמר לו: לך ולמד. הוא היה הולך ומחפש, מאבד זמן, מאבד כוחות ומציע לאיש שביקש מבוקשו, לשם שמים, לא לשם הכרת תודה, לא לשם תהילה ותשבחות, רק לשם שמים, כי חשב שהוא עושה בזה דבר טוב בשביל הספרות ובשביל המדע.

אם תקחו את המעלות הללו, אם תקחו את הזכרון הפנומנלי, את העין הטובה והלב הטוב, אתם תבינו בשל מה כל־כך הרבה אנשים אהבו אותו, בשל מה האולם הגדול הזה מלא וממולא ואנשים עומדים ואין להם מקום לשבת, כל־כך נרעשו בגייהאדם ממותו וכך זעזע המקרה האומלל הזה שדוקא הוא צריך היה למצוא מותו בחקירת ארץ־ישראל ליד רמת־רחל בכנס כזה, דוקא שוחטמן, האיש שמעולם לא עשה רעה לשום אדם, תמיד צידד בזכות, מצא בכל אדם, בכל מקום ובכל דבר את הצד הטוב שבו.

לי קשה מאד לדבר לא רק מפני שבמשך 50 שנה היה בן לוחית בהרבה דברים, עוד מהוועד של חובבי ציון עד הימים האחרונים. יש עוד דבר, שמעולם לא פללתי ולא עלה על דעתי שאני, בן 82, אספיד אותו. תמיד חשבתי, הוא ישאר צעיר אחרי שנים על שנים. הגדול רצה אחרת. להשלים עם זה קשה, מאד קשה. לי עד היום נדמה שכל זה חלום בלהות ופתאום יקום ואראה שהוא חי.

ודואב הלב. אני היית רק רוצה שלא רק זכרוננו ישאר בתוכנו לאורך ימים, בזה איני מסופק, הייתי רוצה שיימצא משהו שיוציא את מאמריו הגדולים והקטנים, יוציא אותם בספר מיוחד. זה לא רק לשם זכרו, זה לשם זכרוננו, לשם הזכרון שלנו. אנחנו נלמד מהם הרבה דברים ומאות ספרים יבוקרו על פי ההערות שלו. הרבה דברים שלא ידענו, שאנחנו שכחנו אותם הוא הזכיר אותם בהזדמנות הראשונה; הרבה דברים כאלה צריך שישמרו בתוכנו לדורות. ואם נעשה לכל הפחות את הטובה הקטנה הזאת, את הכרת החובה הזאת נדע שאם בחיי לא עשינו כל מה שצריך היה לעשות כדי לכבד אותו, כדי לדומם אותו, כדי שירגיש עצמו במקום הראוי לו, על-כליפנים אחרי מותו זכרו יהיה חי בתוכנו ויכירו וידעו מה עשה האדם המופלא הזה בעל הלב הטוב, העין הטובה, הזכרון המופלא.

ד"ר י. יואל:

ברוך שוחטמן הצטרף למערכת „קריית ספר“ בחורף תרפ"ה והמשיך בעבודתו עד ימיו האחרונים. במשך כל התקופה הארוכה הזאת, קרוב ל-29 שנים, עבדנו, המנוח ואני, במחיצה אחת, ולכאורה אין כמוני מסוגל לתאר את דמותו ואת אישיותו ולהעריך את מפעלו. אך אני מרגיש שאולי דוקא קרבה יתרה זו והקשר האישי ההדוק ותמגע הכמעט יום-יומי, דוקא אלה מקשים עלי לצייר תמונה אובייקטיבית ושלמה. אנסה איפוא ללכת בדרכו של המנוח שאהב את המספרים ואת הסטטיסטיקה, מפני שהמספרים מדברים בשפת העובדות, ואולי הם דוקא הנותנים תמונה שלמה ועובדתית.

מרבוב מאוד היו הביקורות שכתב חברנו שוחטמן ב„קריית ספר“. מספרן מגיע עד למעלה מ-120. זה שיא שכמותו שום משתתף אחר ב„קריית ספר“ לא הגיע אליו. המספר הגדול הנה כשהוא לעצמו אומר כבוד, אך אפילו הוא מגלה רק טפח מפעולתו ב„קריית-ספר“, וטפחיים והרבה יותר מטפחיים נשארו מכוסים. אין מספר לתאורים שהוא הוסיף לספרים שנרשמו בביבליוגרפיה ושלא הראו את האינצ'יאלים הידועים היטב לקוראי „קריית ספר“ ב. ש., מפני שלא היו בהם דברי ביקורת או תיקונים.

חוג התענינותו היה רחב מבחינת הנושאים שבהם עסק בעיקר, אפשר לדבר על חמש קבוצות. ראשית-כלל, הציונות בכללותה. כגון: „ספר הציונות“, תולדותיה; שוב תולדות הציונות בכלל, או איזה נושא מיוחד, כגון: „הצהרת בלפור ותולדותיה“. ובעיקר הספרים על אישי הציונות ושל אישי הציונות. אפשר לומר שלא היה ספר על וייצמן או של וייצמן, הרצל, ז'בוטינסקי, צ'לנוב, ארלוזורוב ועוד, שהוא לא כתב עליהם דברים ב„קריית ספר“. בין כולם יש להזכיר עוד במיוחד את הערצתי לאחד העם, ובחבורת הנמצאת כעת ביפו תופיע הביקורת האחרונה שלו דוקא על ספר בנוגע לאחד העם.

הקבוצה השנייה, תולדות ישראל, בדורות הקדומים ובפרט בדור האחרון. גם כאן ספרים כלליים, כגון: „תולדות ההתיישבות“, וגם ספרי הזכרונות האישיים. שתמיד מצא בהם חידושים וגם ידע להוסיף עליהם.

הקבוצה השלישית, תולדות ישראל, בפרט תולדות היהודים ברוסיה, אבל גם נושאים חברתיים. לפני שנים רבות הוא כתב על שני ספרים. באידיש „הבורז'ואזיה והפרולטריות היהודים ברוסיה במחצית הראשונה של המאה ה-19“, ו„הורמים החברתיים השונים ביהדות רוסיה במאה ה-19“. נושאים כאלה עניינו אותו בפרט.

הקבוצה הרביעית, תולדות הספרות, וודאי לא עבר ספר אחד על ביאליק שעליו הוא לא הוסיף דברים משלו, וכן על סופרים אחרים.

הקבוצה האחרונה — הביבליוגרפיה, שאחרים חיברו והוא העריך אותם והוסיף עליהם דבריו.

בדרך-כלל לא האריך בביקורותיו — אחד, שנים או שלושה עמודים הם תופסים ברובם הגדול, ורק מעטים מהם ארוכים יותר. והיתה לו דרך משלו שכבר הזכיר אותה פרופ' קלאוזנר. קודם-כל תאר את תוכן הספר, ואחר-כך הוסיף תיקונים, והסתייג בפרטים שבעובדות שאין להתווכח עליהם: מספרים, תאריכים ושמות. אבל לא התווכח עם המחבר על השקפות, על גישות לנושא, מפני שדאי חשב בדברים של שיקול הדעת: המחבר סובר כך, אני סובר אחרת, ומי יאמר לי שדעתי היא הנכונה. וכפי שכבר הזכיר פרופ' קלאוזנר, גם אני אינני זוכר איזו ביקורת שלילית, כל שכן לא הרסנית שהוא פסל ממש איזה ספר שהוא. אפשר לומר שהוא קיים בשינוי קל דברי חז"ל: אל תהי בו לכל אדם ואל תהי מפליג לכל ספר, כי אין לך אדם שאין לו שעה ואין לך ספר שאין לו מקום.

מכל הדברים המרובים שלו לא אוכל להרבות בדוגמאות, אבל דוגמה אחת ברצוני להביא כי היא אופיינית בשבילו ויוצאת מן הכלל ממה שאמרתי כרגע, שעל הערכות לא התווכח עם המחבר. על הספר „מסת ומעש" הוא כתב אחת הביקורות הגדולות שלו והראה בקיאותו בתולדות הישוב והארץ, ושם הוא מביע צערו בגלוי על כמה דברים שכתב מחבר הספר על הרצל, ועל רוב הדברים שהוא כתב על נורדאו. ואופייני הדבר על מה הוא מגיב כאן: לפי דעתו, פגע בכבודו של אדם שלא היה ראוי לכך. ויש גם לציין לשבח את האומץ שבדבר מצדו. בדרך-כלל נמנעים מלכתוב ביקורת מפני שמכירים את המחבר, אם הוא יושב בארץ רחוקה, ניחא, אך אם כותבים על אדם במדינתנו הרי זה קשה יותר. ונזכור נא שלא אדם סתם היה המחבר שעליו הביע המנוח את צערו, אלא זה היה נשיא המדינה חיים וייצמן, ואף על פי כן לא הסתיר שוחטמן את תגובתו.

מעבודותיו הביבליוגרפיות של עצמו פרסם מעט ב„קרית ספר". יש הביבליוגרפיה של כתבי גולאק על ה„אוטואמנסיופציה". רוב הביבליוגרפיות שלו הן אישיות והן הופיעו בקבצים המיוחדים לאנשים האלה ולא ברבעוננו.

כבר הזכירו את אישיותו הנעלה וציינו אותה. מקרב לב משתתפים אנו בצערה של המשפחה הנכבדה. יהיה עלינו להמשיך בעבודתנו, אבל אבידתו תורגש ותהיה מרגשת זמן רב.

ד"ר ברידיין:

בשני הקבצים הגדולים על הציונות שברוסיה שהוציא בשנים האחרונות מר צנציפר, נמצא חומר רב על ברוך שוחטמן כציוני. רואים אנו תמונות משנת 1908—1909 בשעה שהשתתף בעבודת הוועד באודסה; משנת 1913 בשעה שהיה ממייסדי ארגון הסטודנטים בהיידלברג; ב־1917 בשעה שהיה ציר בכינוס הגדול בפטרסבורג. ב־1923 בשעה שהשתתף בכינוס הבלתי-ליגלי של ציונים באודסה וכו'.

בציבוריות היהודית שברוסיה תפס ברוך שוחטמן אפוא מקום גדול בשנים ההן לפני 40—30 שנה ואף 50 שנה. אין אנו יודעים מה תהיה צורת החיבורים על הציבוריות בארץ. אם ידברו על ציבוריות פוליטית ודאי לא ימצא מקום לו בספר הזה. ואולם בציבוריות בכלל וביחוד בחיים התרבותיים שבארץ כאן יתפוס ברוך שוחטמן מקום רב באותו חיבור שיבוא לדבר על תקופתנו אנו. לא היתה נקודה בה לא נגע שוחטמן ולא היה איזה ארגון ציבורי, תרבותי שלא השתתף בו.

אבל זה לא החשוב חשוב דבר אחר, שבא ואומר דרשני. שמענו על הזכרון מפנומנלי שלו, שמענו על השקדנות, על יצר הידע, על התכונות שבהן ניכר. ואולם מה הרקע לכל הדברים האלה? מה היה היסוד לכל הדברים האלה? נדמה לי שלא אני היחיד, כי אם רבים כמוני ביקשו תשובה על השאלה הזאת.

לא ידעתיו ברוסיה, אבל שמעתי עליו בראשית המהפכה, שמעתי על חבר יהודי באגודת הסטודנטים בעיר אחרת, על חבר שיודע הרבה, הוא יודע את כל גרץ בעל־פה, לא רק את גרץ העברי, שפר והרכבי, כי אם של גרץ הגרמני בן 11 הכרכים. הא יודע את פישר בעל־פה. לא 6 הכרכים שיצאו בתרגום עברי, כי אם 11 הכרכים מההוצאה האחרונה. נוסף על זה הוא יודע בעל־פה את רובאקין. השם רובאקין היה קדוש ברוסיה אצל אלה שעסקו בספרות, היסטוריה ומדע. הוא האדם שידע ב־3 כרכים אלה לרכו את כל הטוב בספרות העולם, בלשון הרוסית, להסביר ולבאר ולהדריך את האדם שרוצה להתמסר ללימוד המדע. חיפשתי פתרון לדברים אלה ולשמורות אלו, וגם בשנים הראשונות של ידידותנו לא יכולתי להבין זאת מפני שלא קל להבין. ואולם הדבר ניתן להתפרש על ידי הרקע שלו. ראשית־כל היחס לשלושת המורים הגדולים שהיו לו, מורים וחברים כאחד. מנשה אלטמן ז"ל, שהכניס אותו לתוך עולם הרוח והיהדות, זה שהיה אחר־כך חותנו. פרופ' קלוזנר, ייבדל לחיים, שהכניס אותו לעולם היהדות מצד אחד והאנושות מצד שני, כדברים המשלימים זה את זה. וחברות וידידו ד"ר יהודה אבן־שמואל, קאופמן.

ולא רק מורים, כי אם גם מקומות חשובים לפיתוחו של רוח האדם. באלטה היא נקודה אחת. סביבה יהודית, טיפוסית, של המושב היהודי על הצרות, המאבקים והנסיונות שבה, מצד אחד. העיר הקוסמו־פוליטית אודיסה, מצד שני. אותה אודיסה שידעה לשמור על רוחם של מנדלי, ביאליק, צ'רניחובסקי, פרופ' קלאוזנר ייבדל לחיים, וכל האינטליגנציה והטוב של היהדות, ובוטינסקי ואחרים שחיו בה.

ועיר הקודש, עיר הנצח ירושלים, אחרי שהגיע לכאן. אבל כל אלה ניתנו לו משום שהיה לו משלו. ומשלו היה לו דבר נדיר אצלו והוא ההרמוניה הנפשית שנשמרה בו עד הרגע האחרון. הוא ידע לאחד את המדע ואת האמונה. את המסורת ואת החסידות ואת ההשכלה. את היהדות ואת האנושות, ועל כולם האמונה באדם ותאבה לאדם.

לא התפלאתי, כאשר שמעתי כעבור שנים, שאותו אדם, אותו סטודנט שבמוחו התקפלו הידיעות על רובקין, וגם גרץ וגם קונו פישר, מצא מקומו בבית הספרים הלאומי ושם הוא משמש כספרן, כי הספרנות לא היתה בשבילו מקצוע, כי אם יעוד, יעוד אחד הקדושים ואחד הגדולים שבעולם. ועל משמר זה של יעוד זה עמד כאן למעלה מ־30 שנה, בצורה זו ולא בצורה אחרת. ומובן כי כאשר עמד להיווסד ארגון ספרני ישראל היה הוא מהראשונים שנתן ידו לארגון זה; ומובן כי בשעה שבחרו את הועד הפועל היה הוא הראשון שנבחר לוועד הפועל; ומובן כי כאשר בחרו בוועדת התרבות של ארגון הספרנים היה הוא אחד האקטיביים שבארגון זה.

הוא היה אופטימי, וגם זוהי שאלה מהיכן נובעת האופטימיות. אומרים: מתת ה'. אבל במידה ידועה היא גם מתת האדם לעצמו. הוא היה אופטימי, משום שחי מתוך הנאה, הכרת מילוי חובתו כלפי האנושות והיעוד הגדול שיש לו.

אצל אחד מאבותיו, אצל זלמן שניאור מלאדי, שהוא היה ממשפחתו, יש שאלה על הוויכוח מה יותר טוב להיות בין הנותנים או בין המקבלים. יש אנשים האומרים שהנאה גדולה יש לו לאדם שמקבל, הנאה יותר גדולה מאצל האדם שנותן, משום שנותן לפעמים גם אינו יכול לתת בלב שלם, בו בזמן שמקבל מקבל בלב שלם. על־כל־פנים המקבל יש לו הנאה אינטנסיבית יותר, בא רב זלמן שניאור ואמר: אם הנאה, זו הנאה אינטנסיבית הרי הנאתו של הנותן הנאה ממושכת יותר. המקבל נהנה בשעה שמקבל, אבל כעבור זמן הוא אולי גם מתחרט על זה שקיבל, הוא לפעמים גם שונא את האדם שקיבל ממנו, ואילו זה שנותן נהנה גם בשעה שנזכר במתנה שהעניק לאחרים.

שוחטמן לא היתה לו הנאה כזאת מפני שלא היה צריך לזכור ולחשוב את כל ההנאות

שנתן, הוא נתן כל-כך הרבה בכל יום, בכל שעה לכל-כך הרבה אנשים, הכל זכר, אבל זה לא זכר.

לעומת זה היתה לו הנאה אחרת, הנאה יותר גדולה וחשובה, והיא שבשעה שהיה מעניק לאחרים היה מעניק גם לעצמו. על-די זה שהיה נותן לאחרים היה ממלא את רצונו במובן זה היה שוחטמן אחד האנשים המאושרים בעולם, לא רק בעולמנו אנו, ומאות ואלפים נהנו בכל יום ובכל שעה.

ד"ר יואל מנה את המאמרים שכתב שוחטמן. אני הייתי מסתכל בשעה שאני קורא ב"קרית ספר" לא רק אחרי האיניציאלים של האנשים שכותבים, אבל בכל הערה מכירים את הכותב, לכל אחד יש סגנון משלו, הייתי מחשיב לא את המאמרים שהיה חותם שוחטמן שמו תחתם, כי אם אלה שלא היה חותם.

דבר אחד אופייני שאני רוצה להביא כאן ביחס לחוברת האחרונה שזכינו לראות בה שורותיו הוא. בשעה שהוא כותב על אנטולוגיה אחת של אחד הסופרים, יש בה כך וכך סופרים, כך וכך מאמרים, ואחר-כך באים התיקונים, ובתיקונים האלה כתוב: זה נולד לא בשנה זו, אלא בשנה זו; זה מת לא בשנה זו אלא בשנה זו. כאן יש מקום לשאול: משום מה לא לקח אנציקלופדיה ולא תיקון, משום מה ברוך שוחטמן צריך לתקן כל דבר, זה כמו אותו פונדק שבו שליטה בעלת-הבית ובאים אליה אורחים ואוכלים ואחר-כך היא ניגשת ומנקה את הכל, משום שהיא יודעת את החולשות, אבל לה אסור להשאיר בלתי-נקי. להם מותר, כי הם לא אנשי מדע ולא עוסקים בזה. הם בורחים לעולמות היפים של השירה ומשום-כך עלולים לטעות, גם בתקופת חייו ומותו של סופר.

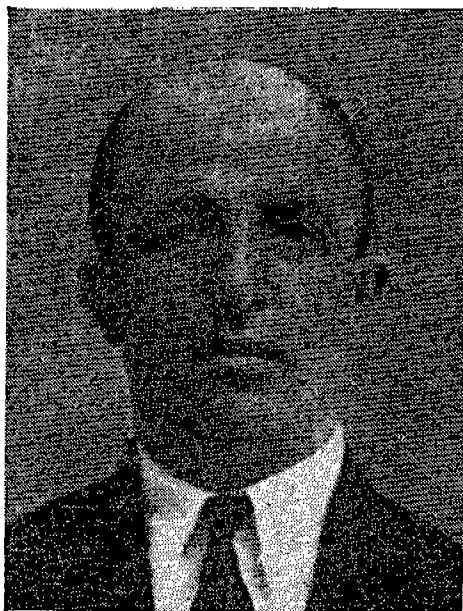
משום-כך בשעה שהייתי רואה אותו רץ לאסיפה זו או לאסיפה אחרת, בין אם לארץ-כיאלוגים ובין להיסטוריונים ובין לאמנים, לא הייתי אומר לו: למה תרוץ לשם, הוא מוכרח היה לרוץ, הוא רץ מתוך הורה כי שם מצא אנשים שיגשו אליו וישאלו זאת ואת וזה יענה וימלא זאת. משום-כך נדמה לי שעד הרגע האחרון עמד על המשמר, משמר של ספרן הנותן מה שיש לו לאחרים הזקוקים לזה.

אנו מצטערים על-כך שלא יכול היה למלא את מה שהיה בידי למלא. חלל ריק נשאר מבלי שיתמלא על-ידי משהו. כתוב היה באחד העתונים "החדר הריק". החדר הזה לא ישאר ריק, ודאי ימלאו מקומו, וקל למלא מקומו של אדם, אבל לא קל לבוא במקומו של האדם עצמו. את המקום אנו ממלאים אבל חלל ריק ישאר אצלנו. אדם שיודע את תולדות היהודים, ביחוד תולדות היהודים באמת, כמו שידע שוחטמן, אדם שיודע את העתונות היהודית כמו שידע שוחטמן וידע את הספרות היהודית כמו שידע שוחטמן, לא על-ידי כרטיסיה ייעשה הדבר ולא על-ידי רצון בלבד, יש צורך בתכונות, יש צורך בלימוד, בעבודה, במסורת של דורות.

דוד מירנבורג ז"ל

(למלאת 25 שנה לפטירתו בכ"ה בטבת תשי"ז)

דוד מירנבורג היה איש שבזכותו אני כותב את השורות האלה בעברית וכותב אותן בארצנו. תלמידיו הציונים ויודעי עברית שלמדו אצלו את השפה ורכשו ממנו את האהבה לעם ולארץ נמצאים כאן למאות.

דוד מירנבורג

בשנת 1905 בא לסרטוב על הוולגה, עיר שבתוכה היו מאות אחדות של משפחות יהודיות בין רבע מיליון רוסים. האידיאליים של רוב אבות המשפחות האלה מבחינת חנוך ילדיהם היו הכנסתם לגימנסיה הרוסית ואחר כך לאוניברסיטה. בנוגע לחנוך יהודי לא הרחיקו דרישותיהם לכת מאשר הקניית קריאת תפלות ושיוכלו להגיד אחרי מותם „קדיש“. כן חשב החלק הלאומי כביכול, אבל היה חלק ניכר ביחוד בחוגי האינטליגנציה והסוחרים האמידים, שגם את המעט זה חשבו למיותר, ואם לא להלכה הרי למעשה היו מטפחים בין ילדיהם את רעיונות ההתבוללות.

לסביבה זרה כזו נכנס בשנות שלאחרי המהפכה הרוסית הראשונה יליד חסלביצי חניך סלובודקה, דוד מירנבורג, והתחיל ממש להפוך את עולם היהדות מקצה אל קצה. התחיל לתת שעורים פרטיים לבני „בעליהבתים“, בעיקר לגוער שבקר בבתי הספר התיכוניים הרוסים. תפקידו לא הצטמצם בכך שהיה מקנה לתלמידיו את ידיעת השפה, ההסטוריה וספרות עברית. הוא היה מחונן בכשרון מיוחד להעשות בזמן קצר לידיד המשפחה שאליה היה נכנס ללמד. השפעתו במובן

הלאומי על כל בני המשפחה וידידיה היתה עצומה, לאט לאט היו משתלטים בחיי משפחה כזו ערכים ומושגים, שעד כה היו כל כך רחוקים מהם: חותמים על „הצפירה“ ו„רוזבט“, קונים שקל, מנדכים לנטיעת עצים ביער הרצל, רוכשים מניות של הבנק הקולוניאלי, תולים על כתלי ביתם את קופסת קרן הקימת, בקצור עושים את כל אותן המצוות של „הציונות הקטנה“, שהיו חלק בלתי נפרד של תחיתנו הלאומית בשנים ההן. ככה התחילו לנשב במשך זמן קצר רוחות חדשות בין יהודי סרטוב: הדרישה לחנוך לאומי הלכה וגברה, ואז התחיל דוד לטפל במרץ בשאלת יסוד בית ספר עממי בסרטוב, הזמין עוד שני מורים ובלי תקציב פתח את בית הספר, שבו כבר נרשמו בשנה הראשונה עשרות רבות של תלמידים. הוא היה מנהל בית הספר, וגם המורה הראשי, הוא היה הדואג לדירה, לשכר המורים, לספרי למוד וכו'. הוא ארגן מקהלה ולהקה דרמטית מבין תלמידי בית הספר ותלמידי הפרטיים, ובכל שנה בפורים ערך את הנשף המסורתי הגדול שבו היה מציג חלק מפרי עבודתו בשדה החנוך הלאומי.

בהיותו נואם מצויץ היה מנצל כל אספה פומבית גדולה, ביחד את החגים כשהמונים היו נזהרים לבית הכנסת, להטפה, לתחייה לאומית, ולציונות. בתחילה נתקלו נאומיו בהתנגדות חרישית ולפעמים גם בהפרעות גלויות, אבל לאט לאט, עם גדול ההכרה הלאומית גדלה תאודה אליו ולהשקפותיו והקהל הרחב התחיל להרגיש צורך נפשי פנימי לשמוע אותו. בחגים, כשחלק גדול של מבקרי בית הכנסת היה מטייל בחצר והיתה עוברת השמועה שדוד מירנבורג צריך עוד מעט לעלות על הבמה ולנאום, מיד היה מתמלא האולם הרחב של בית הכנסת עד אפס מקום, ודממה חרישית היתה משתררת מתוך צפיה לשמוע דבריו.

פעולותיו הצבוריות לא הצטמצמו בעבודה ציונית וחנוכית עברית גרידא. הוא היה ער לכל פעולה שיש בה משום עזרה לכלל ישראל ולפרט מישראל. הוא המריץ את פעולת ההנהלה המשקית של בית הכנסת (ככה קראו באופן רשמי לוועד הקהלה בימי הצאר), הוא היה פעיל בכל מיני חברות לעזרה הדדית שהיו קיימות בין יהודי סרטוב. למרות היותו העסקן הצבורי ולמרות כשרונותיו המצוינים והבלתי שכיחים כנואם וכמארגן, לא רדף אחרי כבוד ואת הנשיאות הרשמית היה תמיד מוסר לאחרים. אף בועד הציוני לא היה, או יותר נכון לא רצה להיות, יושב ראש, כי הרדיפה אחרי כבוד היתה זרה לרוחו.

בשנת 1914, עם פרוץ המלחמה העולמית, כשזרם המוני הפליטים מערי פולין וליטא באו לסרטוב ותושבי העיר היהודית רבו מאלפים לעשרים אלף, אנו רואים את דוד מירנבורג בין ראשי הדואגים לפליטי המלחמה. היה עמוס ימים ולילות עבודה ודאגות צבוריות: יש לפתוח בתי ספר בשביל ילדי הפליטים, יש דרישה לגן ילדים, את בית הספר הקיים יש להפוך לבית ספר תיכוני, יש לארגן שעורי ערב בשביל המבוגרים וביחד בשביל תלמידי בתי הספר הגבוהים (עם פינוי האוניברסיטה הקיובית לסרטוב, התרכזו בסרטוב מאות אחדות של סטודנטים יהודים), יש לפתוח ספריה עממית. כל זה העמיס על שכמו מחוץ לפעולה הציונית היום-יומית בהסתדרות הציונית ובוועד חובבי שפת עבר. ונוסף על כך, ישיבות אין ספור בועד לעזרת הפליטים וברעדותיו המרובות. ואחר כך, עם מהפכת פברואר 1917, התרחב כר העבודה עוד יותר. הנה הוא ציר לוועידה השביעית של ציוני רוסיה בפטרוגורד, חבר במועצת העיריה של סרטוב (אחד משני היהודים במועצה שנבחרו על פי הרשימה הציונית, שאר הרשימות נכשלו), חבר פעיל בועד הקהילה הדמוקרטית בסרטוב, וציר לוועידה היהודית הכל-רוסית. מטעם מרכז

ציוני רוסיה הוא עובר בכמה ערים ועיירות, ומנהל שם את מלחמת הבחירות לקהילות והמועצות המוניציפליות, מארגן סניפים חדשים של הסתדרות הציוני וכי, עם ההגירה בתמון של פליטים לסרטוב, ועם המהפכה הרוסית, היינו זקוקים לדוד ביחוד במלחמתנו במפלגות הפוליטיות האויבות לנו שברחוב היהודי. עד עכשיו ידענו שישנם ציונים ויש מתבוללים, ומלחמתנו עם האחרונים אם לא היתה תמיד קלה בכל זאת הצלחנו ונצחנו על פי רוב. שמענו על „הבונד“ אבל פנים אל פנים כמעט שלא נפגשנו אתו. וכשהופיעו אצלנו כולם בבת אחת, אידישיסטים למיניהם, פולקיסטים, בונדאים, ס. ס. וי. ס., סוציאלדמוקרטים ואנרכיסטים יהודיים, לא היינו מוכנים לקרב, והמלחמה גופא נעשתה קשה ומסובכת הרבה יותר. אז עמד דוד מירנבורג — בשל הנסיון במלחמה הפוליטית של 1905, ובעל ידיעות רחובות בכל הדקדוקים והפרטים של ההלכה והמעשה במלחמת המפלגות — בראש המחנה ונהל את מאבקנו עם יריבינו. ואת הצלחתנו המזהירה בתדשים ההם יש לזקוף במידה מרובה על חשבון הכשרון הפולמוסי הבלתי רגיל של דוד מירנבורג, וכוח השפעתו על המונים.

ופה אני נזכר באחד הנצחונות המרובים שנהל בשנים ההם, בזמן הבחירות למועצת העיר. הבונדאים הוציאו כרוז מלא שיקוצים עלינו והדביקו אותו בחוצות העיר: הכרוז התחיל במלים: „אם אין אתם אזרחי רוסיה החפשית, הצביעו בעד הציונים“. הציונים נקראו לאספת עם לשם מחאה על דברי הנאצה האלה. המון כאלפים איש התאסף בחצר בית הכנסת ושמע בהקשבה תוך מחיאות כפיים סוערות את הנואמים הציונים. בשעת האספה הופיעו הבונדאים ודרשו רשות הדיבור, וכשלא נענו, התחילו להקים שערוריה. ארגון החיילים שלנו, „החייל הציוני“, הציע את שרותו להרחיק את המפריעים, אבל ד. מירנבורג לא רצה להשתמש בכוח ופנה לקהל בשאלה: „מי רוצה לשמוע את הנואמים הציונים ירים את ידו“, אלפים הרימו את ידיהם. „מי רוצה לשמוע את הבונדאים“, איש לא הרים יד. אולם הבונדאים מהשיכו להפריע. אז הציע מירנבורג לכל אלה שרוצים לשמוע את הבונדאים להשאר בחצר הזאת, ואלה שרוצים בהמשכת האסיפה שסודרה מטעם הציונים לעבור לחצר הסמוכה. כולם כאיש אחד עברו לחצר הסמוכה, והקבוצה הקטנה של הבונדאים נשארה בחלל ריק, ורק אז נסתלקו. כל הפעולה הזאת נעשתה במשך דקות מספר ועשתה רושם עצום. זה היה כוח השפעתו של דוד מ. על ההמונים.

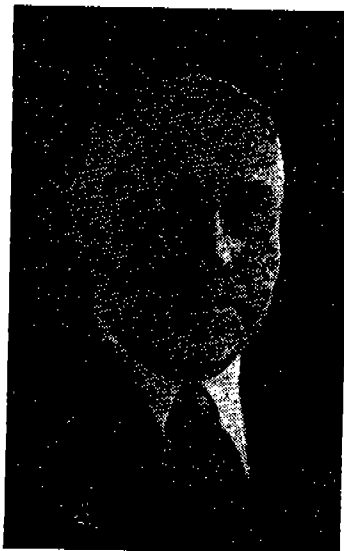
בשנות 21—1919 גר מירנבורג במוסקבה. שם היה פעיל ב„הבימה“, במרכז של תרבות ובוועד הציונים. בשנת 1921, אחרי הפרעות באוקראינה, כשהתחילה הבריחה בהמון לגבול רומניה, ומשלחת מיהודי אוקראינה באה למוסקבה בדרישת עזרה והדרכה, שלחה הסתדרות הציונית את דוד מירנבורג לגבול כדי לארגן את ההגירה. עם סידור העבודה הנ"ל עבר בסוף 1921 לברלין, ובשנת 1926 בא ארצה והתישב בירושלים. גם בתחנותיו האחרונות הקדיש את מצו, נסיונו, ויזמתו לשרות הציבור, לשרות תרבות עמו וארצו. ככה חי את חייו משחרית ימיו, בוער, סוער ומסור לצרכי הכלל.

בחייה הפרטים היה חביב ומכובד על הכל. אהוב הנוער, עליז ושמת תמיד. הלוצותיו המבריקות עברו מפה לפה. היה מוכן תמיד לעזור לזולת. מעולם לא שאף לסידור טוב בשביל עצמו (לכך היו לו הרבה הזדמנויות, אבל דחה אותן תמיד), רחב לב ועניו, סמל היושר והכנות, כזה היה דוד וכזה נשאר בזכרון מכריו. אורו דעך בדמי ימיו, אלפי תלמידיו, ידידיו, ומכריו ישמרו את דמות אישיותו הנעלה.

פ. דייקן

הרב אריה קארלין ז"ל

ב־7 בינואר 1957 נפטר בתל־אביב הרב אריה קארלין, אחד מגדולי החוקרים בתלמוד ובמשפט העברי בדורותינו. נולד במוהילוב (רוסיה) בשנת 1875, ובן 82 היה במוותו. אחד השרידים האחרונים שינקו את תורתם, את שיטות לימודיהם, את מידותיהם התרומיות מהחינוך בישיבה המפורסמת בולוזין מפי ר' נפתלי צבי יהודה ברלין.

הרב אריה קארלין

היתה לי הזכות להכירו ולעבוד שכם אחד אתו משנת 1912 או קרוב לזה בפטרבורג. באותה שעה היה אחד המורים באקדמיה ללימודי המזרח מיסודו של הברון דוד גינצבורג, שבה שימשו בהוראה מטובי המשכילים ברוסיה. באותו פרק זמן השתתף באנציקלופדיה היהודית בשפה הרוסית בהוצאת ברוקהוז-עפרון. יחד עם כמה אנשי תורה ומשפט לקח חלק ביסוד הסניף לחקר המשפט העברי ליד החברה היהודית ההיסטורית-אתנוגרפית, שבראשה עמד מ. וינאוור. הסניף גם ניגש לפרסום קובץ מיוחד, מוקדש לבעיות היסטוריות-משפטיות. הספיקו לסדר ואף להדפיס שני מאמרים גדולים ומקיפים, האחד של קארלין על האונס והכפייה בדיני ממונות לפי התלמוד, והשני של כותב הטורים האלה על האסמכתא (התנאה בחוזה שיש בה משום הפחדה וקנס). אבל מלחמת העולם

הראשונה סתמה בשנת 1914 את הגולל על מפעל זה, שהבטיח גדולות. כל החומר הנדפס הלך לאיבוד ונשאר רק טופס אחד בידי כותב השורות האלה.

אחרי כעשרים שנה בא ארצה וחידש את עבודתו המדעית המשפטית. השתתף בכינוס העולמי למדעי היהדות בירושלים, שהוזמן ע"י האוניברסיטה העברית, וקרא בו הרצאה „לחקר המשפט העברי“ (נתפרסמה ב„הפרקליט“ בשנת 1948). כתביו המשפטיים העיקריים: תורת חושן המשפט, ותורת אבן העזר. בהם הוסבר תוכן חלקי השולחן ערוך החשובים לאור הדעות והמגמות של מדעי המשפט בדורותינו. המחבר שמר ככל האפשר על דיוק הגוסס והלשון של המקור, ובדברי ההסבר חשף את הרעיונות החברתיים והמוסריים שבהם חדורות ההלכות השונות, הנטולות לכאורה כל קשר פנימי. בקיאות רחבה, הבנה עמוקה, תפיסה ישרה על דרך הפשט וההגיון — הן התכונות שבהן מצטיינים כל הדברים, שהוציא מתחת ידו בחריצות ושקדנות מרובות.

עם קום המדינה נתבצר בשבילו מקום חשוב ורב-אחריות של המומחה במסורת המשפטית העברית באגף החקיקה של משרד המשפטים. ועל מילוי תפקיד זה שקד עד יומו האחרון.

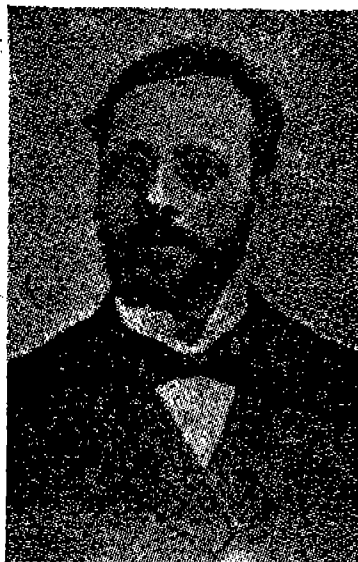
לגבי כל הצעת החוק, שהועלתה על הפרק במשרד המשפטים, היה מתפקידו להרצות את ההלכות המקבילות, כפי שתגבשו בתלמוד, בפוסקים, בשאלות ותשובות. התזכירים שלו הגשמים במשרד המשפטים מהווים חומר רב ערך ורב משמעות. חלק גדול מהחומר נתפרסם ע"י משרד המשפטים בשנת תשי"ד בשם „דבר משפט“, ספר אחד על דיני ירדות וצוואות ואחד על דיני המעמד האישי. חלקים אחרים נתפרסמו ב„הפרקליט“.

המנוח טיפל גם בשאלות תלמודיות מחוץ לעניני משפט, והגיה חומר לא מועט בכתובים. היה מעורב עם הבריות וחביב על מכיריו. יהי זכרו ברוד.

ד"ר ח.ד. הורביץ — כלכלן וסופר

(30 שנה למותו)

עוד בעבר הלא־רחוק נמשך לבם של חכמי־ישראל לעניני רוח בלבד; וכשנתנו את דעתם למצבו החמרי של עמם, תלו על־פירוב את הקולר רק במשטר המדינה העוין. הם סברו, שאם ימוג בזמן מהזמנים הסדר האוטוקרטי, למשל, של רוסה הצארית, יגאלו היהודים ממילא מכל תלאותיהם וגם ממצוקתם המשקית. במשטר הדימוקרטי — היו הכל בטוחים — לא יהיה מקום לאפליות דתיות וגזעיות, ותוך קבלת שוויון־זכויות ישתנה מצב היהדות מיסודו ואף מעמדם הכלכלי יהיה כשל שאר האוכלוסיה.

ד"ר ח.ד. הורביץ

רק מעטים ידעו שאין הדבר ניתן לפתרון בפשטות יתרה, שכן קיימים תהליכים סוציולוגיים וכלכליים, שהם הרבה יותר עמוקים. אחד מאלה, כלכלן וסופר מובהק, היה ד"ר חיים־דב הורביץ. הוא הציב לו למטרה להועיק את דעת הקהל למצבה המשקי של יהדות רוסיה. הוא הקיף את הבעיה והגיע עד חקר צפונותיה, ובמשך השנים הופיע באופק כבר־סמכא כלכלי בדורו.

*

חיים־דב הורביץ נולד בשנת תרכ"ה (1865) בביתו של מלמד־דרדקי בעיר הוריה־הורקי שבפלך מוהילב. הא למד בחדר, השתלם בתלמוד אצל הרב־דמטא. ונסע לוינה להמשיך בהשכלתו. שם ביקר בבית־המדרש לרבנים, שבראשו עמד אז יצחק־אייזיק וייס (מחבר „דור, דור ודורשיו“) ולמד גם באוניברסיטה. אחר־כך עבר לברלין.

גמר את הפקולטה לפילוסופיה, בהתמחותו בכלכלה ומדעי החברה. חיבור הגמר שלו *Die Entwicklung der menschlichen Bedürfnisse und die sociale Gliederung der Gesellschaft* הוצא כספר ע"י פרופיסור שמוללר, בפירסומי המכון לחקר המדינה והחברה בשנת 1901. מחקר זה עורר בזמנו רושם רב בחוגי הכלכלנים. עוד בתקופת הלימודים השתתף ח. ד. ה. בכתביעת רוסיים. אך בהיותו בברלין, התקרב לאחד העם ולמ. י. ברדיצ'בסקי. הם השפיעו עליו השפעה רבה ומכריעה. הוא נכנס לתקופה חדשה של פעולה ספרותית, פורה ומגוונת. כך, למשל, התחיל לפרסם בעברית וביידיש סיפורים, מסות ספרותיות, מאמרים מדיניים ועוד. ברם, גולת הכותרת בעבודתו הספרותית היו מחקריו הכלכליים המעמיקים וכן סקירותיו הפופולריות על נושאים אלה. הם נתחבבו מאוד על ההמונים והוציאו לו שם של מדען גדול היודע להסביר לקוראיו בסגנון קל את משנתו.

לשם כך הוציא את ספרו „המחזון — פרק בכלכלה ציבורית“ („תושיה“, 1900), שנתקבל על דעת בעלי-המקצוע כמנחה בסבך הבעיות של ענף זה. שנתיים לאחר-מכן יצא מתחת עטו מחקר מקיף „שאלת הכלכלה ומקומה בתנועתנו הלאומית“ („השילוח“ תרס"ב, כרכים ט', י'). בחיבור זה נשמעה בפעם הראשונה הטענה שאנו נדחקים יותר ויותר לשולי הכלכלה ונמצאים מגושלים מכל עבודות-יסוד שבתעשיה ומלאכה. המחבר מוכיח את צדקת דבריו במספרים לקוחים מהמפקד של יהודי רוסיה (נערך ע"י יק"א).

כדאי לציין שמחקר זה נכתב כמה שנים לפני הופעתו של בר ברוכוב והיה בכך משום חידוש רב. עיני המשכילים נפקחו בפעם הראשונה לראות באור נכון את מצבנו בהווה ולקראת העתיד שאינו מבטיח הרבה.

אין המחבר מסתפק בכתיבה בלבד וחותר להפעיל את אנשי-המעשה להשקיע מאמצים לשינוי פני הדברים. הוא מרצה אותה שנה בועידה השניה של ציוני-רוסיה (מינסק, 1902) על „שילוב שאלת הכלכלה בתכנית הציונית“ ופונה גם להמונים בשפת אידיש בעל-פה באסיפות יחד עם המנהיג הציוני הידוע יצחק ברגר ובכתבי-עת של הימים ההם. הוא מפרסם סידרות-מאמרים בעתון היומי „דער פריינד“ (בעריכתו וחלקית — בחתימת שמו הברז „א. סוחר“), המסבירים לקוראים מחוגי העם את הבעיות הכלכליות המסובכות ואת המצב המשקי של יהדות הגולה. התוכן המדעי המאלף, הנמסר בלשון שוטפת ומתובל אמרות עממיות ודוגמאות חיות מהמציאות היהודית ברוסיה — הוציא לו מוניטין בין כל שכבות האוכלוסיה היהודית.

ברם, המצב נעשה פאטאלי והצריך פעולה מעשית ומיידית. צפוי היה, לכל הדעות, הרס ודאי ליהדות רוסיה. מכל צד הודגש ההכרח להיאבקות בחורבן המתרגש ובא. הדרך היחידה הניתנת לביצוע בתנאים אלה — אמר ח. ד. ה. — היא עזרה הדדית בצורה קואופרטיבית, והוא הושיט את ידו לחברת יק"א לשם עיסוק בייסודן ומימון של קופות-מלוה-וחסכון יהודיות. הוא מכתת את רגליו כ„אינספקטור“ משוב יהודי למשנהו; עורך בקורת הקופות הקיימות, מדריך את חבריהן ומסביר להם את תפקידן. כן מעורר הוא את היהודים לייסוד אגודות שיתופיות לאשראי במקומות שעדיין אינן קיימות בהם. אך מקל-הנודדים שלו אינו מחליף לגמרי את העט. אין הוא מזניח גם את ההסברה בכתב ומציא חוברות לביסוסו של הרעיון השיתופי. והנה כמה מהן: „עזרו לעצמכם“, „אשתקד והשתא“, „מי חייב?“, „עזרה הדדית לבעלי-מלאכה“ וכד'. כן הוציא ספר מקיף „הפרקטיקה של קופות-מלוה-וחסכון — מורה-דרך למוסדות-אשראי קואופרטיביים“.

בשנת 1914 התחיל להופיע בעריכתו ובסיוע עוד 3 מעובדי מרכז קופות-המלוה הירחון הראשון העוסק בתנועה השיתופית של יהודים — „הקואופרציה היהודית“. בפרוץ מלחמת-העולם הראשונה צומצמה בהרבה פעולה זו. האזורים המאוכלסים יהודים נמצאו בשטח הכיבוש, ואלה שנשארו ברשותה של רוסיה — דולדלו בהם הלווים ללא תקנה. גם הירחון החדש חדל מלהופיע. ח. ד. ה. ממשיך אז את עבודתו הספרותית והפובליציסטית בלבד. הוא מפרסם מאמרים כלכליים (בחתימת „א. סוחר“) בעתון היומי „פעטראגראדער טאגבלאט“ ומוציא ספר ביידיש „מעמדות ומפלגות יהודיים — סקירה סוציולוגית“ („גאולה“, 1918). באותה הוצאת-ספרים עמד להופיע ספר שני בעברית „הציונות והפרובלימות האקונומיות“. אך לרגל המצב במדינה לא בא הדבר על ביצועו.

בשנת 1919 העתיק ח. ד. הורביץ את מושבו למינסק, השתתף בהנהלת מחלקת-העבודה של מרכז ציוני-רוסיה וערך עתון יומי ציוני „פארן פאלק“ (למען העם).

*

מלבד מאמרים בשטח הנ"ל כדאי לציין גם כמה וכמה פרסומיו בשטח מדיני שהופיעו בארבעת העתונים, בהם השתתף המחבר כעורך: „יידישע פאלקסצייטונג“ בוארשה (יחד עם הסופר מרדכי ספקטור), „דער פריינד“ (יחד עם ש. גינזבורג וש. רוזנפלד), „פעטראגראדער טאגבלאט“ (יחד עם יצחק גרינבוים וש. רוזנפלד) ו„פארן פאלק“ (כעורך יחידי).

מהעבודות הגדולות כדאי לציין: „תורת קארל מארכס“, „המפלגות הסר-ציאליסטיות ברוסיה“, „מצבם הכלכלי של יהודי רוסיה“, „מכתב לשמעון דובנוב“, „עולמו של שלום-עליכם“, „טיפוסים חברתיים-כלכליים בספרות היהודית“.

פרק מיוחד מהווים סיפוריו של ח. ד. הורביץ: „מחלוקת לשם שמים“, „עיזה של רבי נתן“, „הציץ ונפגע“, „הפושע“, „דרייפוס“ ועוד. ברובם הוא צייר יהודים עמלניים בעיר מולדתו הור-הורקי, הנקראת שם „הור-הר“. הם כתובים בלשון המשנה הדומה לסגנונו של מנדלי-מוכר-ספרים.

בערוב יומו עמד ח. ד. ה. בראש מוסד כלכלי חשוב במוסקבה ושם נאסף אל עמיו בשנת 1927. עד הרגע האחרון עשה מאמצים לעלות לארץ-ישראל, לחיות בין קוראיו ותלמידיו המרובים, להשמיע את דבריו בכתב ובעל-פה, לראות את חלומו בהתגשמותו ואת הרשת הקואופרטיבית המגוונת שיש לו בה חלק לא קטן. חלום שלא ראה את פתרונו.

ד"ר ש. אורחוב

יהודית חלד ז"ל

יהודית חלד ז"ל נולדה ב־1900 בעיירה ברוסיה הלבנה ליד פינסק, השאיפה להשכלה, להתקדמות, לחרוג ממסגרת צרה כבר נתגלתה בה משחר נעוריה. ובגיל צעיר מאד יצאה ללמוד בגימנסיה בבריסק. בשעה שבני משפחתה הוגלו, בזמן מלחמת העולם הראשונה, על ידי הרוסים לעיירה רוז'אני שליד סלונים, כבר החלה יהודית בת ה־15 לעסוק בעבודה צבורית בשטח התרבות והסיוע לזולת, הצטרפה לנוער הציוני, וגילה לא מנע בעדה מללמד עברית לכל מי שצרה ללמוד.

נדחי המשפחה לא נסתיימו באותה עיירה, ובהזדמנות הראשונה עברה לקיוב. שם נרשמה למחלקה הרפואית פדגוגית של האוניברסיטה בקיוב, והתכוונה לעבודה ציונית מעשית בהשתלמותה בקורסים לגננות עבריות של מר אלטרמן אשר העביר, באותו פרק זמן, את בית ספרו מווארשה לקיוב. כאן בקיוב התמסרה לפעולה הציונית והצטרפה ל"אגודת צעירי ציון" ועמדה בראש הסניף הציוני של סלובודקה.

ב־1922 נאסרה יחד עם כל יתר חברי הועידה הכל־רוסית של צעירי ציון. וכשעלתה לארץ תפסה מקום בארגונים ומוסדות שהיו קרובים ללבה ולהכרתה — התאחדות נשים לשווי זכויות נאמנות הלשון העברית העולמית "מגן", התאחדות יהודי רוסיה, ועד ההורים המרכזי, אגודת "אל־תירא" (האגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה). רבות עשתה למען מפעל "העבר". ללא עת הלכה לעולמה ולא הניחה תמורתה.

אגרות סופרים

אגרות אברהם מאפו ז"ל

הסופר נתן גורן ז"ל אמר זמן מועט לפני מותו לכתוב בשביל „העבר” מעין מונוגרפיה על מאפו ומכתביו שלא נתפרסמו עוד, ולא זכינו לכך. אולם נשאר ממנו תיק, המוכיח על אסיפת החומר. נוסף על שלושת המכתבים של מאפו הנתונים להלן, יש גם מעין שיר קצר של אד"ם הכהן על „אהבת-ציון” של מאפו, ומכתב קצר למאפו מאת מיכה יוסף לעבאנוזה.

מבין המכתבים, חשוב ביותר הוא המכתב מאת מאפו ליהודה ליב מאנדלשטם, מחבר המלון הראשון מרוסית לעברית ומעברית לרוסית. המיניסטר הנזכר במכתב הוא נורוב. בשעתו היו מספרים, שנורוב כשהציג את מאפו לפני הגימנזיום אמר: „היהודי העני הזה המתגורר בעירך הוא מלומד גדול וסופר מצויין, שמימות הנביאים לא קם קמותו סופר צחות בשפת עבר”, כך מסר ראובן ברייסיין במונוגרפיה שלו על אברהם מאפו, מפי זקני המשכילים בקובנה. בהקדמה לספרו „חווה חזיונות”, שנתפרסמה בהקדמה ל„עיס צבוע”, מספר מאפו כי „המיניסטר נאראוו מבין שפת עבר לאשורה, דיבר אלי בהדר גאוני „קראתי את ספריך, בחנתי, והנה כתובים בשפה ברורה בשפת כתבי הקודש”, ועד היום האחרון לא אשכח היום ההוא, וענתה בי השירה הזאת: הן שלח לך לשפת-עבר) אלהים

מושיע ורב

יועץ בדבר מלוכת השר נאראוו

יבינך יכיננך ואזן לך יעיר

בקש מלך אדיר יכלכל בתבונה

בלמודים ינהל ורעה אמונה

ולך שפת קודש פניו יאיר.

אולם לפי המכתב למאנדלשטאם, שבודאי כתב לו בדיוק, יוצא שנורוב דיבר אחרת. בכל אופן ברור שנורוב, המיניסטר בימי ניקולאי הראשון, בדבריו על התלמוד דיבר כאחד המשכילים הראשונים, הטובים שבהם, שהיו רחוקים מהתנפלות על התלמוד. נורוב היה אגב בידידות עם הפרופיסור דניאל חוולסון, שנקרא על שמו „דניאל אבראמוביץ”, כי היה סנדק לטובתו לנצרות. הוא שהזמין את יוסף חוולסון, שגמר חוק למודיו בברסלאו, באוניברסיטה ובבית מדרש הרבנים, לבוא לרוסיה לכהן כיהודי מלומד במיניסטריון להשכלת העם. הדבר היה על פי הצעת אברהם גייגר, כשנורוב פנה אליו לשלוח לו יהודי מלומד, ענה לו: הרי יש יהודי רוסי, יוסף חוולסון המתאים למשרה זו. נורוב לא דרש כלל שחוולסון ימיר את דתו. ההמרה באה בשביל סבות אחרות, שלא כאן המקום לספרן. ואת המשיג על התלמוד וכר ידע הכל מאפו מחוולסון, כי כדי להגות בתלמוד עם כל מפרשיו ודקדוקיו לא יספיקו כל „חיי איש”.

את איטר בער וואַלף, שמאפו כתב אליו כאל „עלם נכבד”, הכרתי היטב. הוא היה

אחד העסקנים החשובים בליטא, קרוב למשכילים העברים וגם להגאון רבי יצחק אלחנן. היה אחד האמידים, בעל בית חרושת גדול, והיה מכובד מאד על כל יושבי ליטא. לעת זקנתו, בימי קרנסקי, בשנת 1917, כשהייתי אחד מעורכי „העם“ הביא לי שיר לכבוד רוסיה המשוחררת, כתוב בסגנון של מאפו. צר היה לי על שלא מצאתיו מתאים להדפס ב„העם“, אף כי לא היה גופל מן השיר של מאפו לנורוב. אבל הרי הזמנים משתנים, ובאמת אילו היה עכשיו השיר הזה בידי, ודאי שמצדו ההיסטורי ראוי היה להדפיס כיצירת אחד מתלמידיו של מאפו.

ב. ב.

✱

קאנווא, 5 מאי 1957

אל פאר חכמי ישראל. הצופה לדור ודורשיו. נזר הסופרים וכו', כש"ת [כבוד שמו תפארתו] מוהרי"ל מאנדעלשטאם ג"י [נרו יאיר].

בעש"ק [בערב שבת קודש] הגיעני מכתב רומעכ"ת [רום מעלת כבוד תורתו] אשר לא יערכהו כל מחיר עם ברכתו אשר אליה לא נשאתי נפשי. עודני שש על אמרותיו הטהורות כל היום ההוא וכל הלילה והנה מקרה חדש שמור לי, מקרה? אך מי הקרהו לפני? הן ידו גודעה לי בו וחדשים לבקרים רבה אמונתי בזה. אך אבאר נא דברי.

אם אבוא לפני כבודו הרם להרים מראה עיני ומשמע אזני בכוח הדמיון והייתי כחזקאל בן כפר נגד ישעיהו בן כרך שראה את המלך והחזיון כרוח המושל עולה על מערכי לבי ומענה לשוני למה אחשיכתו במלין בלי דעת? על כן אספרה הדברים כאשר נקרו ויאתיו.

בהשכימי ביום השבת בבוקר והנה נער שלוח אלי מאת משגיח בית ספרים לקרוא לי אל הגימנאזיום ששם כל המורים נאספים לראות ולהראות את פני האדון המיניסטער אחרי נסותו את התלמידים. חשתי ואבואה שמה ויקדמוני מורים אחדים בבשורתם כי האדון המיניסטער חפץ לדעת אותי. ויהי כתום הנסיון וכל המורים יצאו באולם הארוך והנה המיניסטער, הגובענער, אחריו הדירעקטאר יוצאים ממדרגה השביעית וכל המורים נצבים שורה ואנחנו המורים העברים אחריהם והמיניסטער עבר עליהם ובהגיעו אלינו הציגנו הדירעקטאר לפניו באמרו כי אנחנו המורים העברים, והמיניסטער ענה ואמר לנו: „צר לי כי שבת היום לכם ולא אוכל לבקר בבית ספרכם אך מי זה ה' מאפו הסופר?“

ואנכי עמדתי הכן ואשיבהו כהלכה והוא אמר אלי: „קראתי ספריך ואנכי בררתים ואמצאם טובים, טובים מאד ומאד ינעם לי לדעתך.“ ואנכי עניתי: הן כל ישעי וחפצי למצא חן בעיני המשרה הרוממה בכונני בספרי לתכליתה.

אך לא יכולתי להאריך לשון כי הוא ענה ואמר על דברת בני עמנו הדבקים בתלמוד כל היום והבורים לחכמה ודעת.

ויען ויאמר:

„אמור לאחיך כי לא חפץ תחפוז המשרה להתקומם על הדת ולא על התלמוד. כי האם רוסיה הניחה תמיד לכל עם ועם מנהגיה וחוקיה וכן תנית לאחיכם בני ישראל את חוקי אבותיהם והתלמוד אך לא לכלם, כי אם להגות בתלמוד עם כל מפרשיו ודקדוקיו לא יספקו כל חיי איש. והמשרה הטובה הלא שמה לפניכם ספרים הדרושים לחפצכם. כי לא תתקומם על דתכם, חלילה וחלילה לה ולא עלתה כזאת על לבנו, כי אם כל ישענו וחפצנו לגיל חרפה מעל אחיכם אשר עד כה היה

שם יהודי משותף לגוכל ערום וחפצה עתה להעביר הכתם הזה. לא על התלמוד
תתקומם כי אותו תנית לשרידים, אך תנו נא מקום גם לחכמות ולמדעים. הן עד
כה התנהלה המשרה אתכם לאטה במדות הרחמים ואם יוסיפו אחיכם ללכת עמה
קרי והלכה אף היא עמהם בחמת קרי ובמדות הדין".

ויפן אל שני המורים הפדגוגים ויאמר: האם יתגוללו ויתנפלו עליכם היהודים
גם פה? ויען הדירעקטאר: הן על ה' מאנאשעוויץ כתבו שטנה על דברת הנסיון
של רבנים. "ידעתי, ענה המיניסטער בשימו ידו על שכם האחד והשני. ידעתי כי
צפויים אתם אלי משטמת אחיכם ועליכם אנחנו נשענים כי כל תעשו לטובת עמכם.
ומאנאשעוויץ ומרעהו אמרו: הן שוטנים משמרי הבלי שוא. ובדברים יספו עוד
כאמור למעלה והאדון המיניסטער פנה לצאת והגובערנער הוכיחני ברוח אהבה
כ לא בקרתיו עד כה וכי לא ידעני וישחרני לבקרו. אך אנכי ירא פן יאמרו כי
הולך אנכי לאכל קורצא בהושר הזה ולהלשין אליו על משמרי הבלי שוא, כי תתום
עתה כל העיר לאמר: הבאישו המורים את רית היהודים בדברם דופי בתלמוד אשר
כל הנוגע בו נוגע בבבת עינו. ושומרי נשף יתלחשו למצא מוצא לכסף לכרות
שוחה למלשינים יקחם אפל וידמו בחשך כי בחשך בחרו וימאסו באור ואנכי בחרתי
לי בספרי דרך להציג את הבליהם ערומים אשר יהיו שחוק לכל רואיהם מבלי נגע
בם. בדרך הזה התיצבתי ובה אלך יתר ימי צבאי. אך ירפה ממני לחץ מצבי?"

גבר נעלה! אל כבודו הרם תלויות עיני ובדבריו הנעימים אראה לי פתח
תקוה ומי יתן והיו דבריו אל רש"י פין כי אז יוסיף אמן והזכירני. אך בטחתי כי
אם החל להראות אותי חסדו לא ירף עוד, למען אוכל להשלים את משכיות לבבי
בספרי אשר יאהבם מאד הדור החדש מבלי קנות אותם כי שלשים נמצאים בוילנא
רבתי עם ידי בם לכל אנשי העיר דורשי הטוב. וזה שכר פעלי ועמלי הרב! אך
מבית האדיר עמנואל השגתי 110 בס"ה וזה שכרי וכבודי, ומה רב לי כבוד ופרים
בראותי כי מצאו דברי חן בעיני כבוד הרם כאשר אחזה במכתבו היקר לי מכל
יקר ובהגות לב מלא כבוד אהבה ויקר הנני מברכו ומכבדו בכבוד הנאה לערכו
הנעלה.

אברהם מאפו

9. ט.

בתי ספר הפרטים נוהגים כמנהגם. המקרא אין זכר לו ושפת עבר גרושה
כחללה ותבנים יגדלו כבני הכושיים. כעת מייעראוויץ מצא הון לו והנה סביבותיו
ירקדו שעירים. ומה הוא ר' עלינקע קאראטינגער אשר הוא נשען על ידו? ר' צדוק
בצלמו ובתבניתו! כי אני ידעתי ראשית דרכו והליכותיו עתה הוא ירומם את
ר' ישראל, למען יאמר נא ישראל כי רב פעלים הוא אך פעלם על ארץ רבה. אנכי
הייתי בראסיין ולא הכרתי מקומה כי נהפכה כלה וששה בתי מדרש וגם בית מוסר
שם. וכן היא רוח היום לדור החדש: או אל האוניווערזיטעט או לתורה, לחופה
ולבתי מוסר. אין דרך התכון לעם ואין טעם ודעת ודברי הריבות יוסיפו ועדת
ישורון מלאה פרצים ולא בחזיון לבי חזיתי "סוד העיט הצבוע" כאשר כבודו הרם
השכיל פיהו. כי אם חזות הכל היא. חזיון משמות לעם. אין חכמה ואין עצה
לגבר ראה עני כי אם לקום ולשחק בהתולים ולצון. ואני תפילה לאל חיי לאמן
רוחי כחי וזרעוטי למען אוסיף תת אמרי שפר לדור החדש ולמצא בם חן וחסד
בעיני כבודו הרם.

הנ"ל

אחי מחמד נפשי!

מכתבך השני מפאריז הקריה העליזה האיר אל עבר פני ותאורנה עיני. איך היתה זאת כי החשיתי עד כה, יען לא הודעתני האדרעססע במכתבך הראשון. בפאריס לי אח נחמד ונעים! אח יודע לבי ומבין הגיגי. בפאריז קריה עליזה יתלונן עתה כל חמדתי בימי חלדי. סמל אהבתי ומשאת נפשי, על נהר ניעמאן נפשי כעוטיה, נחבאה בחזיונותיה, ועל נהר סענא רוחי מרחפת על כנפי אתבה וידידות! אלה הם הדברים אשר אשיב אל לבי לרגעים ורוחי יתעודד אף נפשי תשחרך ותחבקך ימיני. ושפתי נושקות לשפתיך, ובהמון מעי אקרא: אחי! אחי! תנחומות חיי! ישעי וחפצי, הודי כבודי ומאדי! ובהגיגי זאת תבער אש בכל עורקי, ורוחי יתנשא רום שמי שמים, עד יוצר הכל ירא אתבה ואחות. אז כל יצורי דמיוני כאין לפני, כי אנכי בראתי יצורי, ואהבתי אותך בריאה תבראני. ואחשבה לדעת הליכותיך בחוצות פאריז אשר לא ידעני ולא ידעו אבותינו, ורוחי מלא רגשות תודה וכבוד לאיש המופת גבר הנעלה אשר בצלו תחיה. כי מי עשה לך את כל הכבוד הזה? הוא הוא. הלא עמנואל זה שמו וזה זכרו בלבבי, צר לי מאד כי כל לשון דלה ורזה להביע בה רגשות תודה נשגבה, כעת אחקרה מלין והנה תפל במ. כי החלישו אותם נבוכי לב ויהיו לי כעלים נובלים אשר כל רית אין בקרבם.

הבו לי בני אלים! הבו לי אמרות טהורות, הבו לי שפה חדשה ודברים חדשים. הא לכם לבבי לערבון כי לא אתן לזרים כבודם ולא אחלל תפארתם, רק הבו לי מלין נשגבים להריק רגשתי תודתי לאדיר בעמו למעוז ומחסה לאחי ולמקור חיים ואדם רב. הבו נא לי! אך, אין עונה מהם! כי לא לאדם ניב שפתיהם. לכן לאשר ממני יגורו בני אלים אשא נפשי, ולמבין הגיגי אעתיירה: אל ה' האירה פניך תמיד לגבר הקימות על, וקרני תרים בכבוד והדר והיה הוא וביתו נס להתנוסס עד קצוי ארץ מדור דור! כן יהגה גם לבך אחי כהגות לב אחיך אוהבך כאישון עיני. **אברהם מאפו**

על דברת ביתי אל תחקור. הן משכורתי מבה"ס היא כל יבול ביתי. אשתי חולה במיטתי ובני אצל ש"ב קאפולאנסקי, בשאוויל. האדון הקוראטאר זה ז' שבועות הרבה לדבר עמדי כשתי שעות ברחוב העיר ואף יעצני לבקש עזר כסף מהמשרה להוציא לאור פרי המועילים וכן עשיתי כי ערכתי דברי על גליון גדול בטוב טעם ודעת זה ז' שבועות ואחריהם טרם נודעה לי. הנ"ל

ג

לידידי העלם הנחמד המליץ הנפלא שורק נעים בכרם שפת עבר כש"ת מ' איסר וואולף.

אל תאמר נשיתיך! הן רבות אמרתי לרבים וכן שלמים, כי עומד אתה לנס נערי ישראל אשר כרםם כן זנחו שפת עבר היו נוטרים כרמי זרים, וכרמם, כרם חמד לא נטרו. יען מה? יען לא ידעו דרכיו ועיניהם לא ראו מחמדיו. על כן היתה ראשית דרכי לטעת בכרם שפת עבר לא זמורות זר כי אם צמחי ישראל למען יראו וידעו בנים סוררים כי גם אדמת יהודה פוריה. קח מחברתי לזכרון. אולי כתובה היא לדור יבוא אשר עליהם תתחשב. הן הם יבינו דרכי ויחשב לפעלי צדק. וכן תענה גם אתה כי לא לשוא עמל ידיך אוהב שפת עבר ודורשיה.

המחבר

אגרות אחד העם

שתי קבוצות שלא נתפרסמו עד היום בצירוף מבוא והערות ע"י
יוחנן פוגרבינסקי (תל-אביב)

מספר האגרות שאני מפרסם אותן כאן שייכות לסוג האגרות שלא נתפרסמו ע"י אחד העם ז"ל בקובץ האגרות שלו מטעמים שונים (לשם הבנת הענין אני מביא גם שני קטעים ממכתבי אחד העם שנתפרסמו בקובץ האגרות הנ"ל).

מאז פרסם אחד העם את ששת כרכי האגרות שלו, עברו שלושים שנה, ומאז גם ביטל והאיסור לפרסם מעובדו בלי רשות האפוטרופסים, הממונים לכך (האיסור היה מוגבל למספר שנים בלבד).

לאגרות שאני מפרסם כאן יש ערך ציבורי, ספרותי ולאומי. הן הגיעו לידי בעיקר מאוסף האגרות, הנמצאות ב"בית אחד העם" וב"ארכיון הציוני המרכזי", ואני מודה למסדות הללו על שאפשרו לי את העתקת האגרות מהאורגינלים שבגנזיהם.

ביחס לאגרות גופא המובאות להן, יש להעיר את ההערות הכוללות הללו:
האגרות מתחלקות לשני סוגים. סוג אחד המסומן באות א, מתייחס למקרים המעציבים שקרו במשפחתו של ההיסטוריון הידוע ש. דובנוב הי"ד בשנת 1909, ואח"כ גם בביתו של אחד העם גופא, בסוג שני המסומן באות ב, בארבע אגרות שנכתבו ל"ח רבניצקי, א. דרויאנוב ולר' מרדכי בן הלל הכהן, שיש להן ערך ציבורי וספרותי. כל האגרות מצוידות בהערות ובחסברים מתאימים.

ועתה על קבוצת האגרות א.

כדי שהקורא יבין את ארבע האגרות הבאות בקבוצה זו עלי לספר בקצרה על הסרגדיה המשפחתית, שקרתה בביתו של אחה"ע בשנת 1912.

הביוגרף הנאמן של אחד העם ז"ל, סיר אריה סימון, שהיה ידידו הקרוב של אחד העם בלונדון באותה תקופה, כותב בספרו "אחד העם" עמ' 68 את הדברים האלה שאני מביאם כאן:

"בשנת 1912 אירע במשפחתו של אחה"ע דבר, שגרם לו כאב-לב עמוק וממושך: בתו השניה נישאה לסופר הרוסי הידוע מיכאיל אוטורגין. יחסו של אחד העם לנשואי-תערובת היה זה של האדוקים השמרנים ביותר; ולא זו בלבד, אלא שראה במעשה בתו מעין תעודת-כשלון לו ולתורתו, שכן נבנתה שיטתו הציונית על הכרת הסכנה האורבת לעמנו מפני ש"בנינו ובנותינו נתונים לעמים אחרים, ויוצאים אחד אחד לבלי שוב אלינו עוד". הוא הרגיש, שמעתה אין לו עוד רשות מוסרית לצאת אל הקהל כנושא דגלו של הייחוד הלאומי של עם ישראל. המלחמה הפנימית שבין רגשות האב ובין חובתו הלאומית, כפי שהבין אותה הוא, נסתיימה בנצחונה של האחרונה: הוא ניתק את קשריו עם בתו, ויותר מעשר שנים עברו עד שהקרע נתאחה. בינתיים, נשא את סבלו בעומק לבו. — — מדברי מר סימון יוצא, איפוא, כי המקרה המעציב הזה שקרה לבתו של אח"ע, האהובה עליו מאוד, השפיע לרעה על מצבו הרוחני של אחד העם, וכפי שידוע לי גם על

מצב בריאותו הכללי. באותה שנה פסק להיות אחד העם, מורה נבוכי הדור, ונהפך לאשר גינזברג. כדי להבין את הטרגדיה הזאת בחיי אחד העם כדאי לציין, כי דוקא באותה השנה התעתד לכתוב ספר גדול על המוסר היהודי וגם הכין לשם כך חומר רב (הכרטיסים הנ"ל נמצאים בבית הספרים הלאומי). שיתכן שהיה נהפך להספר בה"א הידיעה בספרותנו. האסון המשפחתי הזה השפיע עליו עד כדי כך, שהוא הפסיק את ההכנות לכתיבת הספר, ומאז כמעט שלא פרסם אף מאמר חשוב גדול. כמעט ונסתלקה ממנו השכינה. לשם הבנת מצבו האישי של אח"ע כדאי לקרוא את שני הקטעים מהמכתבים לש. דובנוב ולמ. סמילנסקי שאני מביא להלן מתוך אגרות אח"ע, וגם ממכתבו למרדכי בן הלל הכהן שלא נתפרסם עדיין בשום מקום, ומתפרסם כאן בפעם הראשונה בדפוס.

לשם הבנת הדבר איך קרה שהמכתבים הללו לדובנוב וסמילנסקי נתפרסמו ע"י אחד-העם גופא בכרך ד' מהאגרות עמ' 289 ובכרך ה' עמ' 1—2, הריני מרשה לעצמי להביא כאן קטע מזכרונותי שנתפרסמו ב"העולם" לשנת 1929, גליון 15:

"אני זוכר את האפיזודה שקרה בזמן ההעתקה למחברת של המכתב הבא בראשונה בכרך זה [כרך ה']. כפי שהזכרתי לעיל היה אח"ע מכין לי בכל יום כמה מכתבים בשביל ההעתקה, והיה מסמן אותם בסימנים שונים. והנה, כשניגשתי להעתקת המכתב למ. סמילנסקי מן כ"ח טבת תרע"ג וראיתי את תכנו, נתעורר אצלי ספק אם רצוי להכניסו למחברת. ראיתי שהוא נוגע בפצע עמוק וישן, שעדיין לא נגלד למרות זה שכבר עברו מני אז יותר מ-12 שנה. לשאול את אחד-העם על זה לא יכולתי, כי הוא לא היה בביתו; ולחכות עד שיבוא, זאת אומרת שצריך הייתי לשבת בטל עד שובו. לכן התבוננתי וראיתי, כי המכתב ערוך ומסודר ע"י אחד העם בשביל ההעתקה, וכדי לא לעכב את העבודה ובהתחשב עם זה שאם לא אכניסו למקומו אולי יבוא אחרי כן המסדר בדפוס לידי בלבול בסדר המכתבים — וגם בהתחשבי עם העובדה שמכתב עם רמז דומה לזה נדפס כבר בכרך הרביעי (כרך ד' עמ' 289) העתקתי אותו כנהוג. אחרי שובו של אח"ע מטילו, כשבאנו לבדיקת ולקריאת החומר, התפלא אחד העם שהעתקתי את המכתב הזה, ואמר לי כי המכתב הוכנס בטעות, וכי עשרות מכתבים דומים כבר הושמטו מפני התוכן שבמכתב הזה. אני הראיתי לו כי המכתב נערך על ידי, וכי גם סימן אותו להעתקה, כנהוג, והסברתי לו שלא יכולתי לחכות שעה ויותר ולא לעשות כלום, כי עבודה אחרת לא היתה לי, ומשום כך האשמה לא בי תלויה, אבל מה שהעתקתי לא חשוב כלל, כי אפשר למחוק אותו. הוא חשב קצת ואחרי כן אמר:

"תדע, יקירי, שאני החלטתי בזמן שעברתי על המכתב הזה להשמיטו,

ואינני יודע באמת איך קרה הדבר, כי אחרי שהחלטתי בדעתי להשמיטו,

סימנתי וערכתי אותו לדפוס. לו הייתי אדוק, הייתי רואה בזה אצבע אלהים;

ואני חושב כרגע שאולי באמת כדאי לא למחוק מתוך המחברת, ויכנס המכתב

הזה לתוך קובץ האגרות שלי, וישאר גם האסון שלי כנחלת ההיסטוריה".

כפי שסיפר סיר אריה סימון הפסיק אח"ע את היחסים שלו עם בתו האהובה

ובמשך אחת עשרה שנה נמשך הקרע המשפחתי הזה, ורק בשנת 1923, כשאח"ע היה בפעם

האחרונה בחייו בחו"ל נפגשו האב והבת, ומאז הוקמו היחסים המשפחתיים ביניהם.

באמצע שנות השלושים עזבה הבת, רחל, את בעלה הנוצרי, שהיה, אגב, אחד מטובי

המספרים הרוסיים, ליברל וידיד פרטי של זאב ז'בוטינסקי (אגב, ההכרה הראשונה בין

בתו של אח"ע ובנו של הכומר הרוסי אוסורגין התקיימה בחדרו של זאב ז'בוטינסקי שגר

אז ברומא), ועלתה לארץ ישראל וקבעה את מקום מגוריה בירושלים. שם עסקה בפרקליטות

במשרד גיסתה, העו"ד רוזה גינזסר, אשתו של אחיה. שלמה גינזסר.

בשבוע שאחרי פסח ש. ז. הלכה לעולמה אחרי מחלה קשה בגיל של 70, והפרשה

הזו היא כיום באמת נחלת ההיסטוריה.

ועתה על קבוצת המכתבים השניה, המסומנה באות ב'. גם המכתבים שבאו בקבוצה זו ראויים לתשומת לב, מכיון שהם מראים לנו את אחד העם מכמה צדדים. הקורא ימצא ענין בדעתו של אחה"ע על ועידת מינסק, שבה השתתף, על עתונותו של א. בן-יהודה, שהיתה שלילית בהחלט, וגם נראה את אחה"ע כשומר על כבודו האישי, בזמן הפולמוס המעציב ע"ד הוצאת אנציקלופדיה עברית שהיתה אז על הפרק. אחד העם דחה את ההצעה שהוא יקבל את העריכה הראשית, אחרי ששתי הקבוצות המתחרות בהוצאת האנציקלופדיה באו לידי הסכם. אחה"ע מסביר את טעמי התנגדותו להצעה זו, טעמים הנותנים כבוד לאחד העם.

אם כי אני נותן כאן מספר לא גדול של מכתבי אחה"ע, בכל זאת גם מהם אפשר לראות את גדולתו של אחד העם גם מבחינה ציבורית-ספרותית וגם מבחינה לאומית קפדנית בעיקר בשאלה של נשואית-ערובות.

קבוצה א'

I

לונדון, 7 אדר תרס"ט — 14/27.2.1909

למר א. דרויאנוב, ווילנא.

ידידי היקר!

מכתבך מן כ"ו שבט הגיעני באלה הימים וגרם לי צער הרבה. כי אהבתי לפנים את האומללה¹ הזאת כמעט כבת, ובשעת קלקלתה כתבתי לה ע"פ בקשת אביה כל מה שאפשר היה לי לכתוב במצב הזה, ולא נענית. לכתוב לדובנוב — איני יודע איך ומת. את יחוסו אליה אתה מפרש לך באופן פשוט ביותר: „אכזרי הוא" — ותו לא. אבל, סלח לי, אין הדבר פשוט כל כך. אדרבא, אני מלא כבוד לאיש הזה ולאומץ רוחו, שלא מת ולא יצא מדעתו מתוך צער. הגע בעצמך, איש שהקדיש כל חייו להרמת הרוח הלאומי העברי, איש הדורש ברבים כל ימיו (כלומר, משבא לידי הכרה זו), שיכולים אנו לחיות ולהתפתח כעם מיוחד גם בגולה, ואין הדבר צריך אלא רצון וחנוך. — והנה באה בתו, שנתחנכה בתוך ביתו ותחת השפעתו, ומהפכת את הקדירה על פיה! אילו לא היה כאן אלא חטא נגד המוסר וחרטה אחריו, בודאי צריך היה למחול לה, כי יצר הרע שולט בלב הכל, ואין צדיק באר, אבל איך יוכל איש כדובנוב להשלים עם הרעיון, שבתו „מפסמת עגלים לעבודה זרה" ושיוצאי חלציו יהיו גוים ואנטיסמיטים? במצב כזה יש רק דרך אחת להינצל מן היגון המכלה את הגוף והנפש: — לעקור מן הלב בבית אחת כל הגשרים שבינו ובין הנפש החוטאת ולראות אותה כאילו מתה ואיננה עוד. כך היו עושים אבותינו, וגם הם לא מתוך אכזריות אלא מפני שלא יכלו באופן אחר לשאת את הצער הנורא, שהיה קשה להם ממות. — אתה מרמז, שאפשר שיביאנה יסורית עד „מעבר למבול"², ואני אלחוש לך, שלפי דעתך, אם תוכל עי"ז להינצל מיסוריה, מוטב שתעשה זאת. כי מאחר שילדיה הם „מעבר לגבול", הרי היא כרותה כבר מן האילן, ואין לכלל ישראל תקוה ממנה. תלך לה לילדיה ותציל לפחות את חייה הגשמיים, וכי לא אחת היא אם שלשלת הגוים מזרע דובנוב תתחיל בדור שני או בדור שלישי?

— — — אילו ידעתי שנכונה השערתך, כי כבר רופף הקשר בינה ובין האיש ההוא, אולי צריך היה לבקש תחבולה, להצילה יחד עם ילדיה, כמובן, לא ברוסיה.

¹ הכוונה היא לבתו של שמעון דובנוב בשם אולגה; שהתאהבה בן עם נכר ונישאה לו; ² כלומר שתמיר את דתה.

ששם הילדים לא יוכלו להתחנך בגבול ישראל. כבר חשבתי וחשבתי על זה. קשה אמנם הדבר מאד, אבל על יסוד כזה הייתי יכול לבוא בדברים עם דובנוב ויחד היינו עמלים למצוא תשובה לשאלה קשה זו, ואפשר שהיינו מוצאים.

ע"ד האסיפה³ לא אטריחך לכתוב לי כל הפרטים. די לי במה שקראתי בכה"ע בשביל לצייר לי את הדבר כמו שהיה; הלא יודע אני היטב גם את ה"במה" וגם את ה"משחקים". גם ע"י השתתפותך באסיפה כבר קראתי בכה"ע, ומתוך "השלח" נודע לי גם, שנכשלת כמעט ב"אחד העמיות"! פע! — —

והנני דו"ש ומברכך בכל טוב,

שלך באהבה

II

מונטרו, 3 ספטמבר 1912.

למר ש. דובנוב, אודיקירקא.

מכתבך היקר מן 17/6 הגיעני בשעה של צער, אשר בלבלי את רעיוני והסתיי דעתי מכל שאר עניני החיים. אהה, יקירי! נתקיימה בנו, בכולנו, הקללה היותר נוראה שבתוכחה: "בניך ובנותיך נתונים לעם אחר"¹, כאילו רוצה הגלות לצחק בנו ולהראותנו עד היכן כוחה מגיע... אין בי כוח לכתוב על זה בפרטות, אבל גם מתוך רמז זה תבין את הדבר, וגם את מצב נפשי תבין, יותר מאחרים...

אך החיים דורשים את שלהם. וכה עזבתי את ביתי לפני שבועים לבקש מנוחה...

III

למר משה סמילנסקי, רחובות.

לונדון, 7 ינואר 1913 (כ"ה טבת תרע"ג)

זה החודש הרביעי שמונח בידי מכתבך האחרון, כמה פעמים כבר הוצאתיו מאמתחת המכתבים, בשביל להשיב עליו, ובכל פעם דחיתי את הדבר לעת אחרת. יכול הייתי להצטדק באמתלאות חיצוניות שונות — אבל איני רוצה לשקר. הסיבה העיקרית לשתיקתי הארוכה היא מה שנגעת בפצע-לבי העמוק, וקשה היה לי להשיב על החלק הזה ממכתבך, וגם עתה קשה לי הדבר, כי גם הנגיעה היותר קלה מעוררת את הכאב, שעדיין הוא כבשעה הראשונה, אם כי הצלחתי להתגבר על עצמי במידה הדרושה, בשביל שאוכל לחיות ולעבוד ולא אהיה כחרס הנשבר, כמו שנדמה לי בראשית הדבר.

ובכן, ידידי, תודתי לך מקרב לבי על דברי הניחומים שנסית להטיף על פצעי, אך ידוע תדע עם זה, כי בכל תוקף הכרתי הלאומית הנני מתנגד להשקפתך על הדבר. השקפה זו היא מוותרת לעמנו. כל מה שיש להגיד ומה שכבר הוגד בזכות האושר האישי — ידוע גם לי. אבל עוד דבר אחד ידוע לי וצריך להיות ידוע לכל יהודי לאומי: אם נתקיימו בנו דברי הנביא, "כל כלי יוצר עליך לא יצלח" — אין זה, אלא מפני שלא עלתה על הדעת כלל עד הדור הזה, שנשואי תערובות יוכלו להיות ל"שאלה" בקרבנו. אבל אם תפתח הדלת לאויב זה — יצלח ויצלח לשים קץ לקיומנו במשך דורות אחדים. פה אין מקום לשום פשרה. מי שרוצה בקיום

³ הכוונה היא לוועידת "חובבי ציון" באודיסה שהתכנסה באותו פרק הזמן.

¹ הוא מרמז על בתו רחל שנישאה לבן עם נכר — מיכאיל אוסורגין.

עמנו אינו יכול למצוא „הכשר“ לסם המוות היותר מסוכן לקיומנו. אינני מדבר פה על השאלה, אם באמת תוכל בת ישראל — ביחד אם קבלה חינוך לאומי — למצוא אשרה בבריתה עם נכרי. לפי הכרתי הפנימית זהו מן הנמנעות, וכשתעבור ה„סערה“ הראשונה¹ יבוא הנוחם והיאוש ואומללה תהיה כל ימי חייה. אבל לא זה הוא העיקר. אנו חייבים לעמוד נגד האויב הזה בשם הקיום הלאומי ולהתאכזר על עצמנו ועל יוצאי חלצינו בלי רחמים. אין רחמנות כשקיומנו הלאומי בסכנה. „דער שטאט האט קיינע טעכטער“ (למדינה אין בת...) ודי בזה. — — —

IV

ד' דחומ"ס תרע"ד — 1.10.1913

למרדכי בן הלל הכהן, יפו (?)¹

ידידי חביבי!

בעת האחרונה נקבעה מחשבה בלב אשתי, שחובתה היא ללכת לרומא.

— — — — — כמובן, לא ניתן לה ללכת — — —

וע"ד ה„פילוסופיא“ של אשתך — מה אומר לך? אמנם, אשה חכמה היא שפרה בתיה שלך, אבל יש דברים שהם למעלה מהשגתה, ואין לי עליה כלום. ואולם, עליך, יקירי, אני מתפלא. כנראה מתוך סגנון, הנך נוטה לקבל תורת אשתך בענין זה, כאילו שכחת לגמרי, שהדבר נוגע לא רק לי ולביתי, כי אם לכל ישראל. אם אני ראתה והדומים לנו נתחיל לעשות „פשרות“ בדבר שקיום עמנו תלוי בו, הרי אנו נותנים פתחון פה „ליהודי הפשוט“ להורות היתר לעצמו, וסוף סוף יעשה החיתון המעורב חזיון רגיל שאין מוחה נגדו, ואז — היה בטוח שאחר שלושה או ארבעה דורות יבוא הקץ לעמנו בארצות הגלות, ומי יודע אם לא גם בא"י. וה„התגיירות“² אינה משנה כלום בתנאים אלו. לא הייתי מרחיק את בתי אילו נישאת לגר אמיתי, כלומר לנכרי שקיבל את היהדות מתוך הכרה פנימית. אבל התגיירות כזו, שלא שינתה אפילו קוצו של יר"ד בנפש מבפנים — מה תועלת יש בה? אילו, לפחות, היתה „היהדות“ מקבלת חיוזק ע"י נישואין כדת משה³, אפשר היה לקוות, שהבנים אשר ינלדו להם יחונכו ברוח היהדות. אבל עכשיו — אחת היא לי, אם ישארו הם (כלומר האב, ואפילו האם) בתוך היהדות או לא: הדור השני בודאי לא לישראל יהיה, ומה לי אם יהיו במחנה האלים? — ועצתך, שיבוא עתה בברית הנשואין, קודם שגירש אשתו הגויה⁴ — ראויה הוא לרב, ולא לך. אנשים כמוני וכמוך אינם יכולים להסכים, שנשואים של גוים אינם כלום, ולמרות „הדין המפורש“ אני חושב את אשתו הגויה כאשתו לכל דבר, ואיני יכול להסכים לעצה שכזו, ואין צריך לאמור שהם עצמם לא יסכימו לכך, והדין עימם.

בקצרה, יקירי, לא מפי אשה אני חי בשאלה כזו, וצריך היית להבין, שהקרע אשר קרעתי בלבי עלה לי ביסורים שאין כמותם, והפצע אשר נשאר בלבי לא ירפא לעולם. ובמצב כזה — האמנם תחשוב שטענות מעין אלו שהבאת בשם אשתך יכולות לגלות לי אמריקא חדשה ולהביאני לידי שינוי דעה ושינוי מעשים? נפלאותי עליך מאד. — — —

[אשר גינצברג]

¹ גוף המכתבים נמצא בספריה הלאומית, אך העתק ממנו נמצא ב„ארכיון הציוני“. העתק נעשה בידי א. דרויאנוב.

² היתה הצעה שאוסורגין יקבל את היהדות. ³ הנישואין היו אזרחיים.

⁴ לאוסורגין היתה אשה נוצרית, שבא אתה בברית הנישואין לפי הדת הפרבוסלבית.

קמצה ב'

I

הומל, 20/8 1902

למר י. ח. רבניצקי, אודיסא.

ידידי היקר!

קבלתי מכתבך מן 1 ומן 18 ותודה לך. — השערתיך נתאמתה: מחר אני יוצא מפה למינסק¹. חפצתי אמנם לעמוד על דעתי ולהישאר כאן עד מוצאי שבת, אבל „הכול“ יוצאים מפה למינסק, ולא ינעם לי להישאר לבדי. האסיפה תהיה, כנראה, רבת-עם ואולי גם רבת-ענין. אבל במעמקי לבי הנני מרגיש, כי אין לקוות הרבה מכל השאון הזה: יבואו, ידברו, יתמרמרו איש על רעהו — וישבו איש לביתו שבעי רצון, כי „ויר האבען דאך עטוואס געטאָהן“ — לא יותר.

בימים האחרונים היו לנו פה אורחים חשובים. ביום ר' בא אוסישקין (על דרכו למינסק), וביום השבת — ד"ר קאצנלסון² מפטרבורג. האחרון בא, לפי דבריו, בשבילי, כי חפץ להתראות אתי פנים אל פנים. הוא עשה עלי רושם טוב מאוד. הוא אידיאליסט עד מוח עצמותיו, ולב רגיש שקשה למצוא כמותו. הוא השאיר לי סיפור קטן בשביל „השלח“³ יפה מאוד, אף-על-פי שהטנדנציה שלו, שאין ארץ ישראל ראויה להיות „מדינת היהודים“. החלטתי להדפיסו, ואולי אדבר אחר כך על אודותיו ב„ילקוט קטן“. אך לעת-עתה עודנו חסר הפרק האחרון, כי לא הספיק לגמרו, והבטיח לשלוח הסוף באלו הימים. — — —

והנני שלך,

II

לונדון, 14/27.4.1909

למר א. דרויאנוב, ווילנא.

ידידי היקר!

תודתי לך על מכתבך ועל מלוי בקשתי בדבר גליונות כה"ע. את „העולם“ ו„הראזסוויצעט“ אני מקבל, ואת מאמרו של גרינבוים¹ ב„הבקר“² שלחו לי מוורשא. חסרו לי, איפוא — בשביל לדעת כל מה שנאמר בענין זה — המאמרים שבאו ב„הזמן“ ו„אידישע צייטונג“, אשר הזכרת במכתבך, ואם תוכל ותחפוץ למלאות חסרוני זה, אודך מאוד.

— לא אכתד ממך, שרושם זר עשו עלי דבריך: „אין לי עתון או מאסף להדפיס בו את מאמרי“. לפני זמן מה כתב לי דברים אלו ממש גם רבי מרדכי בן הלל, וכמדומה לי שזו היא תכונה מיוחדת לסופרים עבריים. כי בהיות קהלנו מעט חכמות, מתרגלים הסופרים לחשוב את הספרות ומרכזיה „לענין של משפחה“, וכשהם קוצפים על ה„מחותנים“ אינם משתתפים ב„שמחת החתונה“...³

¹ במינסק התאספה אז הועידה הציונית השנייה ברוסיה, והידועה בשם „כנסית מינסק“.

² ד"ר י. קצנלסון (בוקי בן יגלי).

³ סיפורו זה ראה אור ב„השלח“ כרך עשירי עמ': 338—319 בשם: „היוגב אשר“

גורש מאחוזתו.

¹ יצחק גרינבוים.

² הכוונה היא לעתון „הבקר“ שהופיע באותו פרק הזמן בוורשה בעריכתו של דוד פרישמאן.

³ א. דרויאנוב היה באותו פרק זמן במצב של „ברוגז“ עם „השלח“ וגם עם „העולם“

שנערך אז ע"י ל. יפה.

ענין „הקונגרס לשפה ולקולטורא עברית“ ידוע לי, כי באמת השתתפתי באותה הקונפירינציא, שהיתה בברלין בעת שנודמנתי לשם בגלל ענין אחר. מתחילה אמרו אנשי ברלין (אלו החתומים על המכתב שקבלתם) לקרוא קונגרס זה בשם עצמם, אבל בישיבות הקונפירינציא עלתה בידי להביאם לידי הכרה, שבדרך הזה לא יצלה הדבר, ואז הוחלט לפנות במכתב חוזר אל אנשים ידועי-שם בעמנו ולבקש מהם, שאם מכירים ומודים הם בנחיצות קונגרס כזה, יואילו הם לחתום שמם על הקולקטורא, כלומר שיהיו הם הקוראים לבוא אל הקונגרס. ואם יסכימו רובם לעשות כן, יפרסמו אח"כ את הק"ק ויקבעו מקומו וזמנו של הקונגרס. אבל אם רובם של אלו ישתמטו מזה, יהיה זה סימן, שעדיין לא הגיעה השעה לכך וידחה הדבר (על ?) לעת יותר מוכשרת. זה הוא מובנו של המכתב שקבל „המרכז“ שלכם, אלא שמתפלא אני על ששולחים מברלין את המכתב הזה לחוסדים, בעוד שהיתה ההחלטה לשלחו רק לאנשים פרטיים. — — —⁴

שלך

III

לונדון, ה' אייר, תרע"ג (13.5.1913)

מר מ. כהן, יפו.

לידידי היקר והאהוב, שלום!

קבלתי את מכתבך היקר מן י"ח ניסן. גם את מכתב הברכה שהשתתפתם בו כולכם בערב החג קבלתי במועדו, ותודתי לכם מקרב לב על שעלה זכרונו לפניכם. שמח אני על ביאורך, בנוגע לעריכת העתון החדש. באמת היה הדבר תמוה בעיני מאוד, אבל קשה היה לי להאמין, שבעל הידיעה בה „וועלט“ בדה הדבר מלבו. לבדות דבר כזה ולקרוא בשם אנשים מפורש — זו היא חוצפה בלתי מצויה אפילו בארץ-ישראל. כמדומה לי, שצריכים הייתם להכחיש את הדבר בה „וועלט“ ולבקש גם שאר כתבי-העתים שהדפיסו את הידיעה (למשל „הראזסוויצט“) שידפיסו גם את הכחשתכם. כי חושש אני שעשתה ידיעה זו רושם רע בין טובי הקוראים ואפשר שיביא זה הפסד לכלל הענין.

בינתיים השבתי לוועד העתון¹ על מכתבו הרשמי ובודאי קראת תשובתי וראית שהרהורים רעים היו ממלאים את לבי בעת כתבי, ולא אכחד ממך כי עוד גם עתה לא נשתחררתי מהם לגמרי ועדיין אני חושב, שבשביל שנהיה בטוחים בהחלט שלא תתגבר השפעת חוגים ידועים בנוגע לתכונת העתון, צריך שהועד יקבע מראש את הפרינציפלים שאתם חושבים להניח ביסודו ושמעם לא יזוז. קראתי היום בכתבי-העתים את הפרוטוקול של ישיבת הועד האודיסאי על-דבר הענין הזה ולמדתי מתוכו, שכבר פניתם אל הועד בבקשת תמיכה. כבר ידעתם, שאני מסכים לדעת אלו מכם המתנגדים לקבלת תמיכה ממוסדות צבוריים, ועל כן לא הצטערתי מאומה על שדחה הועד את בקשתכם. אבל נצטערתי על התמיכה שנוטה הועד לתת

⁴ ב„קונפירנציא לשפה ולתרבות עברית“ שהתכנסה בשלהי 1908 בברלין ושהשתתף גם אחד העם הוחלט לכנס בקרוב קונגרס לשפה ולתרבות העברית.

¹ עסקני הישוב החדש רצו ליסד עתון יומי הגון והם פנו לוועד האודיסאי ורצו לקבל ממנו תמיכה כספית: הם פנו גם לאחד העם ובקשו עזרתו. בינתיים התערר וויכוח ע"א מקום ההופעה; ירושלים או יפו. שאלה זו גרמה לביטולה של תכנית הוצאת העתון.

לעתון ירושלמי². לעת עתה אמנם לא הוחלט הדבר, אבל קרוב בעיני שסוף־סוף יעמוד אוסישקין על דעתו. הלא ידעת, שבהיותו בארץ־ישראל „גילה“ את ירושלים, ומני אז הוא חושב לו לחובה להיות למגן לה, לירושלים „שלו“, בכל שעת הכושר... והנה, אתם מבינים כמוני, שההצעה הירושלמית אין פירושה באמת אלא תמיכת „ה...“. ועם כל „התיקונים“ שיעשו בו למראית עין, אין ספק בעיני, שלא יוכל עתון זה „להפוך עורו“ ובעיקר תכונתו, וישאר מה שהוא עתה, אלא שהתמיכה האודי־סאית תהיה לו גם לעזר מוסרי, ומאודיסא ישתדלו להפיצו בישראל ולהרחיב גבולו על חשבון העתון היפואי. את הדבר הזה אני חושב לסכנה לקיום העתון החדש בשנותיו הראשונות. ועל כן צריכים אתם, לדעתי, להסיר את המכשול הזה קודם שתיגשו לפעולה. כתבו לאוסישקין וביארו לו, שהדבר חשוב ביותר ואין מן הראוי לצאת למלחמה עליו עוד בטרם נברא, רק לשם המשחק ב„לונגנים“ חדשים (כך קורא אוסישקין במכתב פרטי את המציאה שמצא כי ירושלים צריכה תיקון). ועל דבריו בנוגע ל„אוצר היהדות“³ מה אענך? אילו באתי להשיב על טענותיך בפרטות, היו הדברים ארוכים יותר מדי, ועל כן מוכרח אני להסתפק בתשובה קצרה:

(א) לא לשם כך שיחררתי את עצמי מן הפובליציסטיקה, שאקדיש יתר שנותי ושארית כוחי למלאכת העריכת. חושב אני, שיש בי עוד כוח לברוא איזה דבר משלי, אם אצמצם בזה כל מחשבותי, ואילו שמעתי לעצתך והייתי מרכז מעט הזמן והכוח שנשאר לי עוד בחיים לתיקון מאמרי אחרים ב„אוצר היהדות“ הייתי באמת חוטא לנפשי ועמי.⁴

(ב) איני יכול להבין, איך אתה מצייר לעצמך את האמצעים שעל „האוצר“ לעשות. הנה קראת בודאי בכתבי־העתים, שמארקון הולך ונוסע בארצות המערב, ובכל מקום שיש מרכז לחכמת ישראל הוא קובע „ועד“ של עורכים ועוזרים. ובמה כוחי גדול למנוע זה? נניח שאדפיס „מחאה“ בכתבי־העתים. מה ימריצוהו לשים לב למחאתי? כל אותם „הפרופיסורים“, יהודים וגויים, שנתנו ידם לה, לא יבהלו ממחאתי, ואחינו בני ישראל ברוסיה — „יראת הרוממות“ שלהם מפני שמות של פרופיסורים (ביחוד משל הגויים) גדולה כל־כך, עד שלא תהיה מחאתי נחשבת בעיניהם למאומה. או האומנם תיעצני באמת ובתמים שאודיע בקהל, כי אני עצמי רוצה אני להיות העורך של „האוצר“? האומנם לא תראה מראש, איזה רושם היה כרוז כזה עושה? מארקון, פאסמאניק וחבריהם היו משתמשים בזה לבטל מחאתי, בהראותם על חפצי זה, כי כל מחאתי לא באה אלא לשם כך, שרוצה אני „לקדש לעצמי“, והקהל היה קורא ושוחק: „עד עתה היו שנים אותון בטלית זו, ועתה נוסף עוד שלישי!“

בקצרה, יקירי, לא טובה עצתך, ועדיין אני עומד בדעתי, שכל המכבד את עצמו ואת הספרות, יתרחק מכל הענין המעציב הזה עד שיתבטל מאליו. וודאי ידאב לבי לראות בחילול הרעיון שהגיתי בו שנים רבות כל־כך, אבל בשביל זה אינני צריך להוסיף עוד חילול על חילול.

² הועד האודיסאי רצה אז לתת תמיכה מסוימת לעתונו של בן־יהודה „האור“ בכוונה להפכו לאט לאט לעתון רשמי של ועד חר״צ. אחד העם הביע התנגדות נמרצה לתכנית זו.

³ באותו פרק הזמן עמדו להוציא אנציקלופדיה עברית גם ד״ר ו. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי) וגם ד״ר ד. פסמניק עם י. ד. מארקון. בעתונות פרץ וויכוח, בוויכוח התערב אהה״ע (עי' אגרות כרך ה') ולבסוף התאחדו שני הצדדים והסכימו להוציא אנציקלופדיה אחת.

⁴ כנראה שמרדכי בן הלל הכהן רמז לאחד־העם, שהוא צריך להיות העורך של האנציקלופדיה בעברית שעמדו אז להוציא לאור.

ואצלי אין כל חידוש. בשנה זו השתדלתי ועלתה בידי לסדר עניני בית-
המסחר באופן שאוכל לצאת למנוחתו בראשית יולי ואהיה חפשי שני חדשים. רוצה
אני לתקן את גופי תיקון יסודי, כי במצבי עתה אין כוחי מספיק לעבודה מתמדת.
ושלום לך אהובי וכו'

לונדון, ב' ניסן תרע"ד — 1.4.1914

למרדכי בן הלל הכהן.

— — — כשהזהרתיך בלונדון, לא ידעתי כלום. אילו ידעתי, הייתי אומר לך
מה שידעתי ברור ומפורש, אזהרתי היתה מיוסדת על הנהגת הצעירים בעניני אות,
והלואי שהיית אז שם לבך לדברי. רק בתורף הזה, כשהייתה לאה¹ פה, סיפרה לי
את הדבר, ולפי שאמרה לי עם זה, שאתם יודעים כבר הכול, לא מצאתי צורך
להודיעך גם מצדי.

והנה עתה כבר ידעת, שדינה² החליטה לבוא אלינו לחג הפסח ביחד עם
שושנה ושלמה³. אשתדל למצוא שעת הכושר לדבר עם הנערה, אע"פ שמסופק
אני מאוד אם דברי יועילו מפיה. וכי היא אינה יודעת מה שידעתי שאר
חבריה וחברותיה, שאני ואתה וכל הדומים לנו — ריאקציונרים אנחנו ואין אנו
מסוגלים כלל להבין את האידיאלים הנישאים של צעירים שכמותם, וע"כ אין
להשיג בדברינו? אע"כ אדבר עמה, אם אך אראה יכולת כל שהיא לעשות כן.
אבל עם שושנה ושלמה לא אוכל לדבר. עוד לא נרפא פצע לבבי ועדיין לבי בי
יתר ממקומו בזכרי איך התנהגו אז, ובשביל שאוכל להתהלך עמהם בשלום
ובחיבה, נקבע בינינו — בלי אומר ודברים — כלל גדול אחד: להיזהר מלגעת
באותו ענין אפילו נגיעה כל שהיא, כאילו לא היה כלל. והלא תבין מדעתך, שאי-
אפשר לי לדבר עמהם על הענין החדש, מבלי שיתגלגלו הדברים גם על הענין הישן.
ובפרט שידע אני מראש מה ששיבו לי ושכל דברי יהיו בעיניהם דברים בטלים
למפרע. ואולם שמע נא, אחי, את אשר אומר לך: אם להציל את בתכם, עליכם
לבוא שניכם — אתה ושפרה בתיה — לפאריז ולכלי צאת משם עד שתלך גם היא
עימכם. אל תחוסו על "לימודיה". גם כשתקבל עטרת "רופא" לא תחכם יותר ולא
תעשיר יותר מעתה. בכל אופן אין רע אם תפסיק למודיה לשנה אחת. היא נערה
בעלת רצון חלש והיא גם אוהבת אתכם וכמעט ברור בעיני שלא תעמוד על דעתה.
זו היא לפי דעתי הדרך היחידה להצלתה. אבל, כמובן, צריכים תהיו לדבר עמה
בסגנון הראוי. אם "הפילוסופיא" של שפרה בתיה (הלא תזכור?) תניחו ביפו,
ולנערה תגידו בפה מלא שאתם לא תסכימו לזה לעולם, ואם תעשה את הדבר,
תעשו גם אתם מה שעשיתי אני, ועליה איפוא לבחור בינכם ובין אותו האיש.
בקצרה, יקירי, צריך שתעשו צעד ממשי, ובהקדם האפשרי, ואל תסמכו על
ניסים ועל שיחות בטלות שלי או של אחרים. כך דעתך, ואתם עשו כטוב בעיניכם
ואלהי ציון ימנע ממך את היסורים אשר אני ידעתי טעמם.

¹ בתו הבכירה של אחד העם — אשתו של ש. פבזנר. ² בתו של מרדכי בן הלל הכהן.

³ בנו של אחד העם ורעייתו — בתו של מרדכי בן הלל הכהן.

ביבליוגרפיה

С. М. Дубнов, Книга жизни, том 3. издание союза русских евреев, Нью-Йорк 1957. 192 стр.

מהדורת כרך זה שיצאה בריגה בשנת 1940 הושמדה כולה בידי הנאצים ואי אפשר היה להשיג שום טופס. בדרך מקרה נתגלה טופס כזה בספרייתו של יצחק שטיינברג המנוח וצולם על ידי התאגדות יהודי רוסיה בניו-יורק. הכרך הוא האחרון לזכר נותניו של ההיסטוריון. הכרך הראשון תורגם גם לעברית.

בספר תשעה פרקים, כולם על חייו של המחבר בברלין בתקופת 1922—1933. בזכרונות על עצמו משולבים הרבה זכרונות על החיים הציבוריים באותו עשור, שבו היוותה ברלין מרכז של פעולה ספרותית, ביחוד של יהודי רוסיה. מסופר על שיחות עם ביאליק, שמריה לוי, דוד קויגן, שמעון רבידוביץ, סולובייצ'יק, אהרנפרייט, אביגדור יעקבסון ורבים אחרים.

בסוף הספר „הרהורים“, סוג שלא היה מצוי בכתבי דובנוב עד כה. כאן אפוריזמים מעמיקים על גוי ואדם, על מוסר, התפתחות, דת, פילוסופיה, מדינה ומעמד, מדע וספרות ואפילו על אהבה ופסיכולוגיה. פרק זה קובע ברכה לעצמו. המחבר הוסיף גם פרק בשם „אבטוביבליוגראפיה“ ובו רשימה מסודרת של כתביו ברוסית, בעברית, באידיש ובלשונות אחרות. ברוסית נמנו 275 פרסומים, בגרמנית 29, באנגלית 13, בצרפתית 13, בעברית 45 (מהם 24 שכתב בעצמו עברית), באידיש 58.

בראש הספר תקדמה מאת בת המחבר סופיה דובנוב—ארליך. לספר נוסף מפתח השמות.

בנק דיסקונט לישראל בע"מ

שרות בנקאי מקיף

סניפים בכל רחבי הארץ

סך האקטיב המאוחד עולה על — 140 מיליון ל"י

ספר זכרונות זה של העסקן החלוץ נקרא כרומאן, לא רק מבחינת הצד היהודי, אלא גם מבחינה כללית. שובים את הלב הפרקים על החיים בסיביריה הרחוקה. קומץ יהודים בין אנשים פשוטים וטובים בנוף נהדר. השליחות התרבותית של הגולים המדיניים מטעם ממשלת הצארים, גולים יהודים ובלתי יהודים. ההרפת קנות שבעצם החיים באותו ג'ונגל ששמו טונדרה, והחיים במכרות הזהב. ובצד כל אלה מרכזי התרבות בערים המועטות ותפקיד קומץ היהודים בהם.

בכמה פרקים מתאר המחבר את פגישותיו עם קרופוטקין ומהפכנים רוסיים אחרים. הוא פעל יחד אתם באירופה המערבית כשלמד שם ואחרי כן ברוסיה עצמה עד שנתפס ונכלא במצודת פטרופבלובסק הידועה. רבים הפרטים שהוא מספר על תקופת ראספוטין בסוף מלחמת העולם הראשונה, על לנין וטרוצקי, על המהפכה (ביחוד חשוב הפרק „לילות בסמולני“, זו המפקדה של הבולשביקים בשעת המהפכה שלהם בפטרבורג), על קולצ'אק בסיביריה.

בשנת 1936 בילה שוב שלושה שבועות במוסקבה וכשיצא משם אמר, שהמבחן לניסוי הקומוניסטי יהיה אם כעבור 15 שנה יהיה ברוסיה חופש הדיבור והקריאה. אנחנו יודעים שבשנות החמישים עדיין לא הגיעו הדברים לידי כך. על יהודים הוא כותב כמעט בכל פרק, אם כי רוב הספר הוא על סיביריה ורוסיה בכלל. אבל פרק אחד מוקדש לארץ-ישראל, שביקר בה בפעם הראשונה בשנת 1911 וכבר אותה שנה החליט לפתח את הפקת האשלג מים המלח, מה שעשה בין שתי מלחמות העולם.

הספר ראוי להתרגם לעברית.

ב. ק.

ע ת ה ט ו ב ה מ ת מ י ד

סולל בונה בע"מ

המרכז הקבלני של ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל

קבלנים לבנין, סלילת כבישים, עבודות נמל
ועבודות ציבוריות אחרות

בעלי מפעלי חרושת לייצור מתכת, זכוכית
גומי, קרמיקה, מלט, חמרי בנין ומוצרי אבן

אינסטלציה סניטרית, חשמלית ומכנית.

למעלה מ-30 שנות פעילות חלוצית
לבסוס אשיות המדינה ולפתוח משקה

בעבודות בנין ופיתוח נרחבות ומקיפות המבוצעות על ידינו בכל רחבי
הארץ, ממרומי הגליל ועד למרחבי הנגב וכן בארצות השכנות.

במפעלי תעשייה וחרושת בענפי יסוד חיוניים המוקמים והולכים על ידינו
בהתמדה והמשתלבים במערכת הייצור, להבטחת אספקה עצמית, לצמצום
הייבוא והגברת הייצוא.

בניצול אוצרות הטבע — מחצבים, קדוחי נפט ומים — המהווה משימה
ראשונה במעלה להבראת משק ארצנו.

משרדים בערים ובמושבים

חיפה	תל-אביב	ירושלים
רח' יבנה הדר הכרמל	רח' אלנבי 111, פסג'	רח' בן-יהודה 1
טל. 66501, ת. ד. 4854	טל. 7-6031, ת.ד. 1267	טל. 43151/7, ת.ד. 1344

שלום אלטמן בן 90 שנה

הוא חי אתנו כיום ב"קרית ענבים".
בריא ושלם ברוחו ובגופו ומקיים מצוות
העבודה כהלכתה. הוא אחד מהחבורה
שהעמיסה על עצמה עול הציונות המע-
שית בימי נעוריו והוא "נושא משך הזרע"
יובל שנים ארוך ורצוף. חניכיותלמידיו
וחבריו בעסקנות הציונית והתרבותית מיל-
או וממלאים את תעודתם בארץ, מי בהר-
ראה, בחקלאות, בשמירה, בקבוצה ובמור-
שב ומי בפקידות, במסחר ובמלאכה ותע-
שית. חגגנו יובלו ה-80 וחוגגים עתה
יובלו ה-90. מ. סמילנסקי ז"ל ידעו והכירו
אישית בתקופת חדרה, וגמר עליו את ההלל.
נעלה אפיזודה אחת בלבד מחיי
העיירה ז'בניץ, בפלך פודוליה, אפיזודה
טיפוסית לחיי גולה, שלילית וחיובית כא-
חד, שאת דמותה החיובית יצק בהרבה

ר' שלום אלטמן אשר יבדל עוד לחיים ארוכים משותפורמתחרו בעבודה ר' יחיאל לרנר ז"ל.
העיירה שוכנת כבוד על הדניסטר מצד רוסיה, שמעברו השני ראשיתה של בסרביה.
מקור מחיתה של העיירה היה, בעיקר, מסחר העצים על הדניסטר אשר היווה את התחבורה
הימית היחידה מגליציה—אוסטריה בקו די ארוך עד לאודיסה, דרך תחנות-בינים רבות.
העיירה הינה קרובה גם לגבול האוסטרי מהלך של כמה קילומטרים בלבד. קו הגבול הגבו-
ארוך למדי הוא מיושב כפרים, שבהם הישיבה ליהודים אסורה. הגבול הזה פיתח מקור
מחיה נוסף של "גניבת הגבול". רבים ושונים נזקקו לגניבה זו ונהנו ממנה, בהם רבולר-
ציונרים גויים ויהודים, יהודים פליטי פרעות ופליטים מחובת הצבא וכדומה. שני מקורות
מחיה אלה פיתחו שני סוגי מסחר וממלא שני סוגי סוחרים, זה שעל הדניסטר מסחר
רשמי וכשר, וזה שעל הגבול — מסחר חשאי מלווה שוד ועושיק ואפילו הפקרת נפשות.
עם כל צרה אשר נחתה על יהודים ברוסיה הצארית, אחרי נסיון של מהפכה,
התנקשות בחיי שליטים וביחוד אחרי פרעות בכלל ופוגרום קישינב בפרט, מלאה העיירה
ז'בניץ פליטים ובורחים שפניהם לעבר הגבול. מדי ערב ראית המון-עם, אנשים, נשים
וטף, ורכושם אתם, עמוס עלי עגלות. הסוסים עושים דרכם לכפר זה או אחר, מובלים
בידי "גוי" שכיר, אשר שבילי הגבול נהירים לו דוקא בלילות האפילות, וגורל הפליטים
האלה נתון בידיו, לשבט או לחסד, לחיים או למוות, פשוטו כמשמעו. אמנם, לא נפש
הגוי הזה היא החותכת את גורל הפליטים "גונבי הגבול", אלא קשרי המסחר של "מגניבי
הגבול" עם הגוי עצמו ועם פקידי הרשות שהפקדה על שמירת הגבול, היא החותכת גורלם...
האם סודר הכל והאם שולם לכול... דהינו, האם בטוחה הדרך בלילה זה של גניבת הגבול
או לא. ולא פעם ראית שפליטים ובורחים אלה נתפשו בדרכם לגבול ומר היה סופם. ולא
פעם ראית בשעות הבוקר המוקדמות עגלת סוסים מביאה חזרה פליטים אשר נהרגו בדרכם
לגבול מחמת סיבה זו או אחרת... והיו מראות זוועה קורעי לב. אך לא היה מי שיתריע
על כך ובפני מי להתריע. הפקרות בלתי מרוסנת וללא כל מידת אחריות או מידת דין.
יען כי נתגבש "קדר" של מגניבי גבול מקרב יהודי העיירה שעשו עושר, גזלו ושדדו וידם

אחת היא עם הרשות שעל הגבול ועם הגויים שמלאכתם בכך. "קדר" זה של יחידים ושל משפחות שלימות השתלט בעיירה והטיל פחדו עליה.

אך על אף כל אלה היתה ז'בניץ עיירה של דור ההשכלה. היו בה שני בתי-ספר ללימודים עבריים ולימודים כלליים בשיטת "עברית בעברית". היה בה חוג ציוני מאורגן אשר עשה עבודתו כמעט בגלוי וללא כל מורא. אגודות בנים ובנות שלטו בשפה העברית ושקעו בספרות העברית. ויכוחים בין ציונים ללא-ציונים התנהלו בגלוי באסיפות-עם. היתה בעיירה הגנה עצמית מאורגנת למקרים של פרעות או התנפלויות ולא פעם סוכלו התנפלויות. ידועים מקרים שגויים ואפילו גויים מפקידי הרשות נתנו את ידם להגנה על היהודים או סייעו בידם. תכנית בית-הספר העברי בז'בניץ הובאה כתכנית-לימודים לדוגמא בקונגרס הציוני אשר דן בעניני תרבות. היו בעיירה מוסדות הנהלה עצמיים. רבים היו המבקרים בה מהסביבה הקרובה והרחוקה. וכל החי בה וכל המבקר בה היה בהרגשה של "נהגה מזויה של ארץ-ישראל". היתה זו עיירה עברית במלוא משמעותה, שאפילו הלא-ציונים, הבונדאים למשל, גאותם היתה עליה.

אולם, על המנהיגים-המשכילים האלה, ה"אינטליגנציה" בלע"ז, קפץ רוגזם של מגניבי הגבול. ביקשה אינטליגנציה זו של העיירה להשליט קצת סדר ואחריות במסחר הגבול אשר התפתח עקב רדיפות הצאר, לשמור על רכושם ועל נפשם של הפליטים ולמנוע עושק וגזילה. היה הכרח לדבר דברים גלויים ובפומבי. סייע בדבר אחד גויי אינטליגנט, בעל השכלה גבוהה ועשירה, אשר השתתף בחיי העיירה, ולו עט חד ושנון והוא פירסם שורת מאמרים בעתון רוסי והוכיח קשות את ממשלת הצאר...

ואז החלו יהודים להכות זה את זה. מגניבי הגבול, שביניהם ובנותיהם התחנכו אף הם בבתי הספר והיו לנוער תרבותי, לא טמנו ידם והחלו בהתקפה של מלשינות על האינטליגנציה הציונית ומעשי ידיהם. גבר המאבק בין שני הצדדים בפני הרשות הממשלתית. כתבי מלשינות מזה ותזכירים של האינטליגנציה מזה. והתוצאה? — מנהיגי האינטליגנציה גורשו לסיביר ובחוגי מגניבי הגבול — צהלה ושמחה. גברו ה"אראלים" במשטר הרוסי בימים ההם! —

היה זה סמוך למלחמת העולם הראשונה בשנת 1914. גלות סיביר פעלה את פעולתה ובין אלה שלא גברו על קשיי הגלות היה גם יחיאל לרנר ז"ל האינטליגנט המכובד במלוא מובן המלה. בתו הדסה ז"ל אף היא מסרה את נפשה על קידוש שם זה של העיירה ומנהיגיה הטוהרים. היא זכתה להגיע לא"י עם בעלה י. בר-שירה עו"ד, אך לדאבון כל בני עירה לא האריכה ימים.

ויבדל לחיים ארוכים, שלום אלטמן, חזר מסיביר, אמנם לעסקנותו הציבורית ברוסיה, אך עם תום מלחמת העולם הראשונה הגיע לא"י והתאחו בה. ויצוין לזכותו ולתפארתו, כי לא ביקש להתאחו בארץ בתוקף עסקנותו בעבר ואף לא כעסקן לעתיד. בימי חדרה לפני כ-50 שנה עבד וקדח ובעבודה ממש ביקש לקיים את עצמו גם בגיל העמידה שלו בבואו לארץ. הוא ניהל את מוסד חינוך עוורים בירושלים ונתן לו מיטב כשרו ומרצו. הוא עבד גם עבודה פיזית פשוטה, אפילו בבית חרושת לקרח. על כך היתה גאוותו וגם גאוותנו. כך נאה וכך יאה, עד אשר הקימונו לו בית קטן ב"קרית-ענבים", שרוב חבריה הינם מתלמידיו ושותפיו בעסקנות בגולה, ובה הוא חי עד היום הזה ומקיים מצוות העבודה — הספרן בספרייה. מדי יום ביומו הוא עולה על ההר שם שוכנת הספרייה שע"י בית ההבראה והוא מנהלה בסדר, בכשרון ובהקפדה רבה.

אנו חוגגים אתו יובל התשעים. בקשה אחת לו, לשלום אלטמן, והיא: לזכות ולראות את מדינת ישראל עומדת ובנויה על תלה.

זאב פלך

תהנה מטפול שוויצרי

טיסה באירון של סוויסאייר היא חוויה בלתי נשכחת: מאכלים משובחים... כל דרישה נענית עוד בטרם בקשת. בקצור, הנוחיות והשרות שמצפים להם ממלון שוויצרי

כל יום שלישי

לוד - אתונה - ג'נבה - ציריך
נירנרק, לונדון, וינה, גרמניה, פראג, ריידה וניירו וכו'

פנה אל סוכן הנסיעות שלך

SWISSAIR

EUROPE MIDDLE EAST USA SOUTH AMERICA

לודזיה

חברה למקסטיל בע"מ

חולון, ת. ד. 34, טל. 821178

<p>לבנים</p> <p>צמר טריקו משי מלאכותי בגדי תינוקות ביבי</p>	<p>מייצרת</p>	<p>גרביום</p> <p>ניילון ס. מ. ר. ק. צמר מותנה</p>
--	----------------------	--

"מבטחים"

מוסד לבטוח מוציאלי
של העובדים בע"מ

המרכז:

תל-אביב, רח' ארלוזורוב 148

סניפים בכל חלקי הארץ

המשביר המרכזי בע"מ

חברה קואופרטיבית להספקה
של העובדים העברים בישראל

המשרד הראשי:

תל-אביב, בית המשביר, דרך שלמה,
טל. 84211-8, ת. ד. 130

סניפים:

חיפה שער פלמר, בית המשביר, ת.ד. 295
ירושלים, מרכז מסחרי חדש, ת.ד. 438
באר-שבע, הכביש הראשי, טלפון 5

המוסד המרכזי להספקה של
התנועה הקואופרטיבית בישראל

קרן הביטוח של פועלי הבנין ועבודות צבוריות

קופת תגמולין, אגודה שיתופית בע"מ, תל-אביב

הנהלה המרכזית

רחוב ארלוזורוב 93, תל-אביב, טל. 20145, 20147

הקדן מקנה לחבריה זכויות ל:

דמי מחלה • דמי ביטוח תאונה

גוספים על דמי ביטוח התאונה של הביטוח הלאומי עד השוואתם לשיעור דמי מחלה.
חופשה שנתית / הבראה / ימי חג / תגמולים ופיצויים / הלואות לשיכון
הלואות קטנות / ביטוח חיים / שקים ופנסיה

סניפים בכל רחבי הארץ

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל

קרנות לעזרה הדדית:

דור לדור

קרן לזקנים, אלמנות ויתומים בישראל
(נוסד בשנת 1943)

נועד לעזור לחבר ההסתדרות לעת
זקנתו ע"י תשלומי פנסיה חדשיים.

מצ"ב

קרן לאימוץ משפחת החבר אחרי מותו.
(נוסד בשנת 1937)

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות לפנסיה או לאימוץ צריכים לקבל את כל
הידיעות הדרושות במועצות הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות למוסדות המתאימים

שכון עובדים בע"מ

מיסודה של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בישראל

תל-אביב, רח' ליאונרדו דה-וינצי 21
טל. 68381/4 ת. ד. 392

● מעונות עובדים	● שכון ותיקים
● שכונות פועלים	● שכון עולים

אשראי וחטכון של הציונים הכלליים, אגודה הדדית בע"מ

רחוב לילינבלום 32, טלפון 5056, תל-אביב

מתן הלוואות, נכיון שטרות, פקדונות, עו"ש, חטכונות לזמנים ארוכים,
השלשות, גביית שטרות, העברות לכל חלקי הארץ, קבלת מסי העיריה וכו'.

ה ס נ ה

חברת הביטוח הגדולה בישראל

▲ ביטוח חיים

▲ גזקי רכוש וגוף:

אש • גניבה ופריצה • תאונות אישיות

דודי-לחץ • מכונות • אחריות המעבידים

צד שלישי • ימי • כספת • כסף בהעברה

עוסקת בכל סוגי הביטוח

המשרד הראשי: תל-אביב, רחוב מונטיפיורי 27 — טלפון 4451

סניפים וסוכנויות בכל הארץ

חברה-בת: סוכנות לביטוח כללי בע"מ, טל. 44,31,4451

הבנק של האיש העובד והמשק הישר

כל עסקי בנק
110 מיליון ל"י
סה"כ אקטיובה
סניפים:
בכל חלקי הארץ

בנק הפועלים בע"מ
נוסד 1921

«תנובה»

מאגרת על יסודות קואופרטיביים 500 ישובים חקלאיים ומאות משקים בודדים בכל אזורי הארץ, לשווק תוצרת חקלאית ותעשית מזון. **משווקת** את כל התוצרת החקלאית למיניה.

מחלבות ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על פני המדינה כולה.

מחסנים סטוניים ומחלקות למכירת תוצרת חקלאית למיניה בכל הערים והמושבות.

מחלקות לריכוז תוצרת חקלאית ומחסני אריזה בכל אזורי הארץ.

תעשיות מזון מתוצרת חקלאית.

המשרד הראשי: תנובה מרכז שיתופי לשווק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ, תל-אביב, בית «תנובה», רח' יהודה הלוי 17,

ת.ד. 265, טל' 6501-5

«תנובה» משווקת למעלה

מ-73 אחוז מכל תוצרת המשק

החקלאי העברי המעורב

יכין-חקל

עיבוד פרדסים

שיווק פרי הדר

נטיעה חדשה

גני-ירק

התישבות עממית

תעשיה חקלאית

שיכון משקי עזר

תנועת המושבים והארגונים

רעיון המושב המקפל בתוכו את האחריות ההדדית ביחד עם היזמה האישית שבמשק האינדיבידואלי, התגבש בארבעה עקרונות המהווים יסוד איתן לחברה החקלאית העובדת בארץ, ואלה הם: (1) קרקע לאומית, (2) עבודה עצמית, (3) עזרה הדדית, (4) קניה ומכירה משותפת.

כיום, בפרוס השנה ה-4 לקיום המושב מונה תנועת המושבים 198 כפרים, מהם 64 מושבי עובדים ו-139 מושבי עולים (הכפרים החדשים שנוסדו לאחר קום המדינה מכונים בשם זה בתקופת המועמדות). בין מושבי העובדים ישנם 17 מושבי עולים לשעבר שכבר נתקבלו כחברים לתנועה.

בסוף תשי"ג היו במושבים קרוב ל-64.000 נפש. בראשית תשט"ו הגיע שטח הקרקע המעובד ל-750.000 דונם, מהן שלחין — 70.000 ד'. ראשי בקר — 22.000, פרות חולבות — 13.000; עופות — 1.350.000, ייצור החלב — 44.000.000 ליטר (50% מהייצור בכלל ההתישבות העובדת), ייצור ביצים — 150.000.000 (60%), ייצור ירקות — 55.000 טון, ייצור תפוחי-אדמה 6.000 טון.

תנובה אכספורט

אגודה חקלאית שתופית

לשווק תוצרת משקי

העובדים העברים בע"מ

הכתובת:

שדרות רוטשילד, פנת מזא"ה (73)

ת.ד. ת"א 607

טלפון: 6001-2

הלואה וחסכון יפו-תל-אביב

אגודה הדדית בערבון מוגבל

תל-אביב, רחוב הרצל 21, ת.ד. 151, טלפונים 2-6061

סניפים

- (1) שדרות קה"ק 47 פנת דיזנגוף, טל. 23673
- (2) רחוב לוינסקי 63, טלפון 66596
- (3) יפו, רחוב תרשיש 3, טלפון 81438
- (4) יד-אליהו, רח' להגרדיה 23, טל' 4278
- (5) הדרינסקי, שכונת עמידר
- (6) ככר מלכי ישראל, רח' אבן גבירול 58, טל' 23940
- (7) התחנה המרכזית, רח' הגליל 3, טל' 5769
- (8) שכונת מונטיפיורי, דרך פתח-תקוה, טל' 67250
- (9) רמת-גן, רחוב ביאליק, פנת רחוב יהלום

ליום 1 בפברואר 1957

(1) מספר החברים	67.852
(2) ההון העצמי וקרנות המלאי	2.163.362.— ל"י
(3) פקדונות וחסכונות לכל הצורות	25.581.737.— „
(4) יתרת תיק ההלוואות	25.601.251.— „

„ מ ס ד ”

חברה הדדית להלוואות
וחסכונות בע"מ

(נוסדה ע"י הסתדרות המורים העברים
בארץ-ישראל)

תל-אביב • ירושלים • חיפה

המוסד הכספי של הסתדרות
המורים העברים בישראל

המרכז: תל-אביב, שד"ר 79, טל. 62444
סניף ירושלים—רח' ד. ילין 5, טל' 4867
סניף חיפה—רח' הרצליה, 38, טל' 66780

בנק זרובבל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

מוסד מרכזי
של הקואופרציה
האשראית בישראל

תל-אביב, שדרות רוטשילד 44
טלפון 67808

בנק למסחר בע"מ

תל-אביב

כל עסקי בנק
בתנאים נוחים

רח' לילינבלום 42

ת.ד. 1992, טלפון: 62410

בנק ישראלי לתעשיה בע"מ

תל-אביב

רח' מונטיפיורי 13,

ת. ד. 2297, טל' 3-2311 4311

✱

ח י פ ה

רח' הנאמנים 8

ת. ד. 639, טל' 2367

כל עסקי בנק

עם מפעלים תעשייתיים

לבשול ול א פ י ה

ל ח י מ ו ם ה מ י ם

ו ל ה ס ק ה

חברה ישראלית להפצת גז בע"מ

המשרד הראשי:

רח' אחוזת בית 6, תל אביב

טל. 66316, 67255/6

התאחדות בעלי החעשיה בישראל

המרכז: תל אביב, רח' מונטיפיורי 13,
ת. ד. 297, טלפון 6361.

סניפים: חיפה, רח' הנאמנים 8, ת. ד. 639,
טלפון 66233, 4580

ירושלים, רח' בן-יהודה 7,
ת. ד. 526, טל. 2749

✱

המוסדות המסונפים:

תעשיות א"י בע"מ

כל עסקי בנק עם מפעלים תעשייתיים
החסנת חמרי גלם • בטוח תעשייתי

בנק ישראלי לתעשיה בע"מ

אספקת גלמים לענפי הייצור

א ג ר ו ב נ ק

(בנק ישראל אמריקה הלמינית)

בע"מ

תל-אביב, רח' אלנבי 65

ת. ד. 161, טל. 4244-45

✱

כל עסקי בנק

בתנאים נוחים

תוצרת
יצהר — סומר

יינות ליקרים קוניאק

יקבי ראשון לציון וחברון יעקב

„ארגמן“ בע"מ

מפעלים לצביעת
טכסטיל

*

בני-ברק

טלפון 3-7261

אליעזר סקר בע"מ

חיפה

דרך העצמאות 33 — טל. 4428-9

מכריה

רח' הגליל — טל. 28

רחובות

רח' הרצל — טל. 261

*

הספקה טכנית

המועצה לשיווק פרי הדר

דרך יפן—תל־אביב 9 — טלפון 82291
ת.ד. 2590 — מברקים: ציטרוס תל־אביב
תל־אביב

המועצות מרכזות בידיהן את:

- הפיקוח על הנמיעות
- הפיקוח על הקטיפה והאריזה
- שיווק היבולים בחו"ל ובארץ
- ההובלה הימית
- מחקר חקלאי
- מתן חלואות לקימום הפרדסנות

ההספקה של:

- דשנים
- חמרים להדברת מזיקים
- ציוד לפרדסים ולבתי אריזה
- חמרי אריזה

סע להנאחך, סע באניות „צים“

שרות קבוע: ישראל — איטליה — צרפת — ארצות הברית
באניות הפאר: א.ק. „ישראל“, א.ק. „ציון“, א.ק. „תיאודור הרצל“

צים חברת השיט הישראלית

חברת "אמנות" בע"מ

תל-אביב, תח. בצלאל-יפה 9, תד. 169, טל. 3786

יצאו לאור ונמצאים במכירה:

(א) ד"ר ש. ל. קאסנובסקי: תולדות עם ישראל בדורנו

הספר מקיף את התקופה מראשית המאה העשרים ועד שנת 1950, דן בהרחבה על קורות הקיבוצים היהודיים בעולם ועל תולדות המפעל הציוני בארץ-ישראל. זכה בכתב-יד בפרס הקונגרס היהודי העולמי.

(ב) ספר אידלסון

פרקי חייו ותורתו של א. אידלסון, אחד האנשים המקוריים ביותר בתנועת התחייה הלאומית, תאורים, הארות וזכרונות של חבריה המעלים את דמותו המפוארת. לדור הצעיר ישמש הספר מקור נאמן לחקירת רוחו וסגורו, שעמד במצבתו של הרצל, ושלן נובע מחשבות ורעיונות על הבעיות והמשימות של עמנו.

(ג) הלל זליטומולסקי: ספרה המילטוני

פרשיות רוניות מחשבות מבריקות והנהגה יהודית למדוני חריף ועשיר של לוחם אמיץ ומסור לתרבות ישראל, ללשון העברית ולתקומת עמו בארץ.

(ד) י. פטאי: הרצל

מתוך הספר הזה עולה לפנינו בכל שיעור קומתו ימיתו הגערה של אבי הציונות המדינית, המאירה את דרכנו עד היום, ונפרשת לפנינו ורענת חייו ומפעלו של האיש היחיד והמיוחד הזה, משחרית חייו ועד יומו האחרון.

הוצאת "מעיינות" תל-אביב, כ. ל. 1635

פסח מרקוס, עולמות עמורים

סיפור חיי הגאון מוילנה

תיאור מקיף, חי ומעניין, של הגאון הנודע, על רקע התקופה הברוכה באישים גדולים וגדולי הדור. המאורעות מסעירים בחיי האומה הוויזית של הערדסים נדבסא מתואר בצבעים חיים ומלבנים ובמיוחד באידי ביטוי מאבק האיתנים בשם ציון תנועת החסידות.

436 עמודים, ניר נטול עץ, כריכה מחודרת, המחבר: 6 ל"י.

לשומרי הזיקה עם יחידות היסוד במוסדות ישראל, תנועת הנוער, ב.ס.ר.

ברכות למלאות 9 שנים לנחיה ישראל הסתחדשת

התקופה החשובה ביותר בחיינו, חגיגות העצמאות, בא"י

הסתחדשת 9 שנים לנחיה ישראל

מטרות הגאון

- ארגון האשה להשתתפות פעילה בחיים הציבוריים של המדינה.
- שגשוג מצבה הכלכלית של האשה, והעלאת רמתה התרבותית.
- דאגה לנציגות מאוימת של האשה במוסדות המדינה.
- הגנה על הגנה על נכונות האשה במשפחה ובתחנות המדינה.
- טיפול חינוכי לילדים ולנוער.

ה.נ.צ. ויצ"ו מונה בארץ 53 אלף חברות ב-127 סניפים.

הוצאת אמנות, סמכת בית השאפה, טל. 4551-4536. המשרד בירושלים: רחוב הכבלים 5, טל. 3641. המשרד בחיפה: רחוב החלוצ 47, "אהל שרה", טל. 4795.

דוד רוטשטיין

תל-אביב
רחוב המושבה 33, טלפון 4123

מס' 2212
מס' 2212

אוצר המעמד הבינוני

אגודה הדדית בע"מ

תל-אביב, רח' אלנבי 99, טל 62802

כל עסקי בנק קואופרטיבי

ההסתדרות הכללית של
העובדים העברים בא"י

קרו ביטוח לפועלים חקלאים שכירים

מבטיחה נכונותהם הסוציאלית של
הפועלים החקלאים

בתגמולים

בתשלום דמי מחלוקה

בהוצאות לשיכון

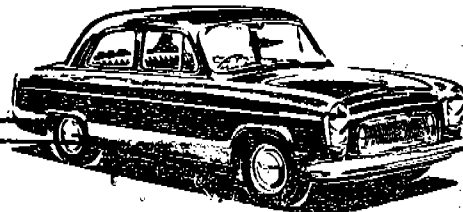
מבטחת חברה ב בטוח חיים

תל-אביב רח' לילינבלום 44

תל-י. 636 טלפון 61083

פורד בראש

מכוניות מתוצרת אנגליה

וארה"ב

- מכוניות פונט פייניקס
- סטיישן ואגון
- מכוניות מסחריות
- טנדרים
- טרקטורים וכו'

חברה א"י לאוטומובילים
בע"מ

תל-אביב • ירושלים • חיפה

הארץ בע"מ

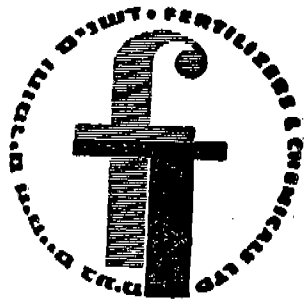
תל-אביב, ת. דה 100

תעשיית מתכת ועץ

בני-שני

נוה-שאנן, טלפון 67531

יד-אליהו, טלפון 66657

דשנים וחומרים כימיים בע"מ

חיפה

טל. 71381

ת. ד. 1428

אורלוגין

בית חרושת לשעונים בע"מ

ORLOGIN

WATCH FACTORY LTD.

השעון הנכון

לזמן הנכון

רמת-גן, ת. ד. 107

טלפון 71435

יוחננוף

תעשייה ומסחר בע"מ
אריגה, צביעה ואשפחה
של אריגלי זהורית וסיבית

משרדים ומפעלים:

תל-אביב, רח' הירקון 151, טל. 21117/8
פתח-תקוה, כביש סגולה, טל. 911531

חנויות:

תל-אביב, נחלת-בנימין 40, טל. 3382
ירושלים, רחוב הרצל 407, טל. 61376

קדרית למלאכה

אגודה קואופרטיבית

ארץ-ישראלית בע"מ

תל-אביב, רח' לילינבלום 23

ת. ד. 74 — טלפון 5275

(נוסד ב-1923)

"הבונה" חברה קבלנית לבנין
של הפועל המזרחי בע"מ

מוציאה לפועל

עבודות בנין, ביוב וכבישים

בעיר ובכפר

המשרד הראשי:

תל-אביב, רח' לילינבלום 27א, טל. 67632-3
סניפים:

ירושלים, רח' בן-יהודה 3, טל. 4015

חיפה, רח' החלוץ 29, טל. 2213

רחובות, רח' הרצל 194, טל. 434

נתניה, בית הפועל, טל. 218

מתן הלואות, נכיון שטרות, פקדונות,
עו"ש חסכוניות, חסכוניות לזמנים
ארוכים, השלשות, גבית שטרות,
העברות לכל חלקי הארץ.
הלואות לחייבי מס הכנסה
הכל במיטב התנאים.

צ י נ ק ל

בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקעת
והמטרה צוידת

מאליומיניום בקוטרים — 2"–6"
מפלדה מגולבנת בקוטרים 2", 3"
פיטינגים מפלדה מגולבנת בלתי
שבירה בקוטרים 2"–6"

תל אביב, רחוב עליה 33
טלפון 82048, ת.ד. 2998

ד ש נ י ם

לחקלאות

תוספת מזון

לבעלי ח

ח י מ י ק ל י ם

לתעשיה

דשנים וחומרים חימיים בע"מ

ת.ד. 1428, טל. 71381, חיפה

דלק
DELEK

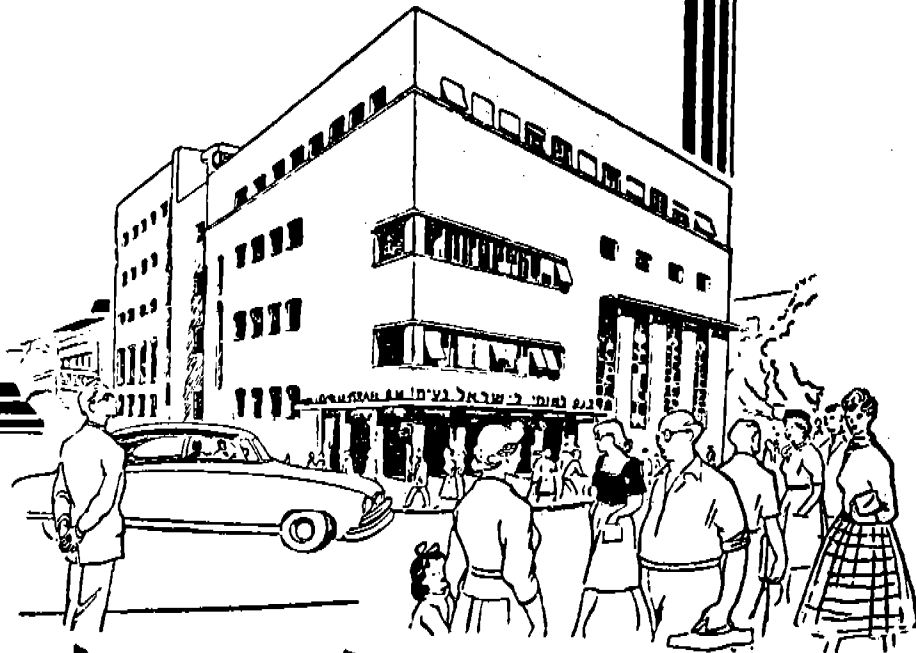
דלק חברה הדלק הישראלית בע"מ
DELEK THE ISRAEL FUEL CORPORATION LTD

נוסד 1902

הבנק הגדול הותיק במדינה
75 סניפים בכל חלקי הארץ
משרד בלונדון, נציגויות בניו יורק
וציריך

פקדונות / חסכונות / הלואות
חשבונות עו"ש / ניירות ערך
העברות / כספות / תיבות משמרת
מכתבי אשראי לקיסנים
שרותי נאמנות והשקעות
תביעות פיצויים מגרמניה

בנק לאומי לישראל בע"מ